

म. ग्रं. सं. ठाणे

विप्रेत गो. सं. व.
सं. नं. ६०

म. ग्रं. सं. ठाणे

लेखक गो. नानकाजी

सन
१९६०

मांक

पुस्तकाचे नांव ११ - सैन्य

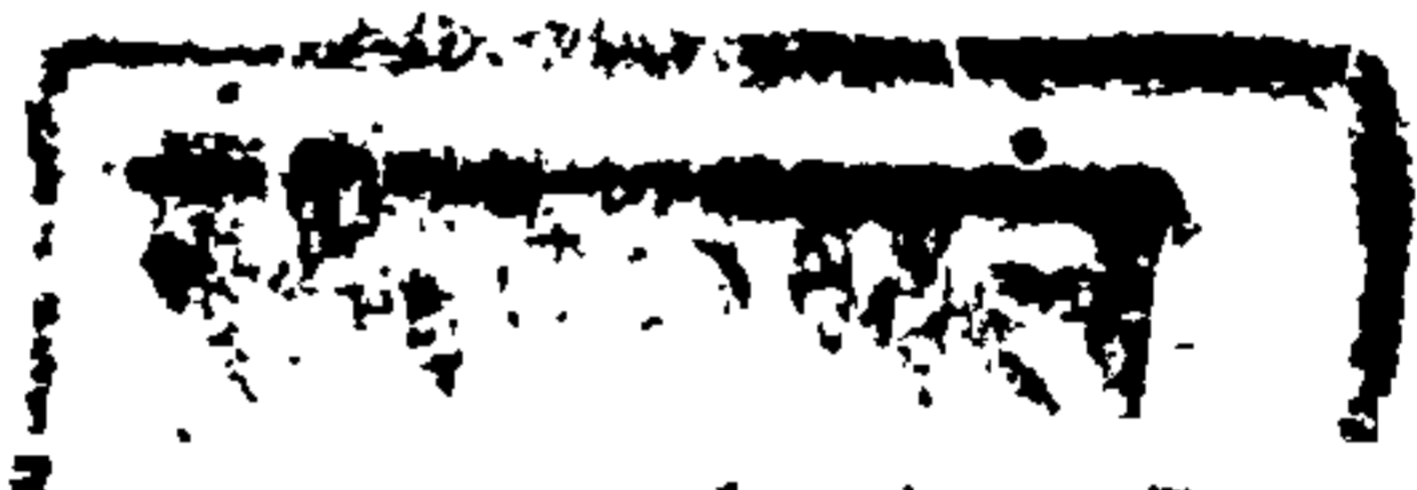
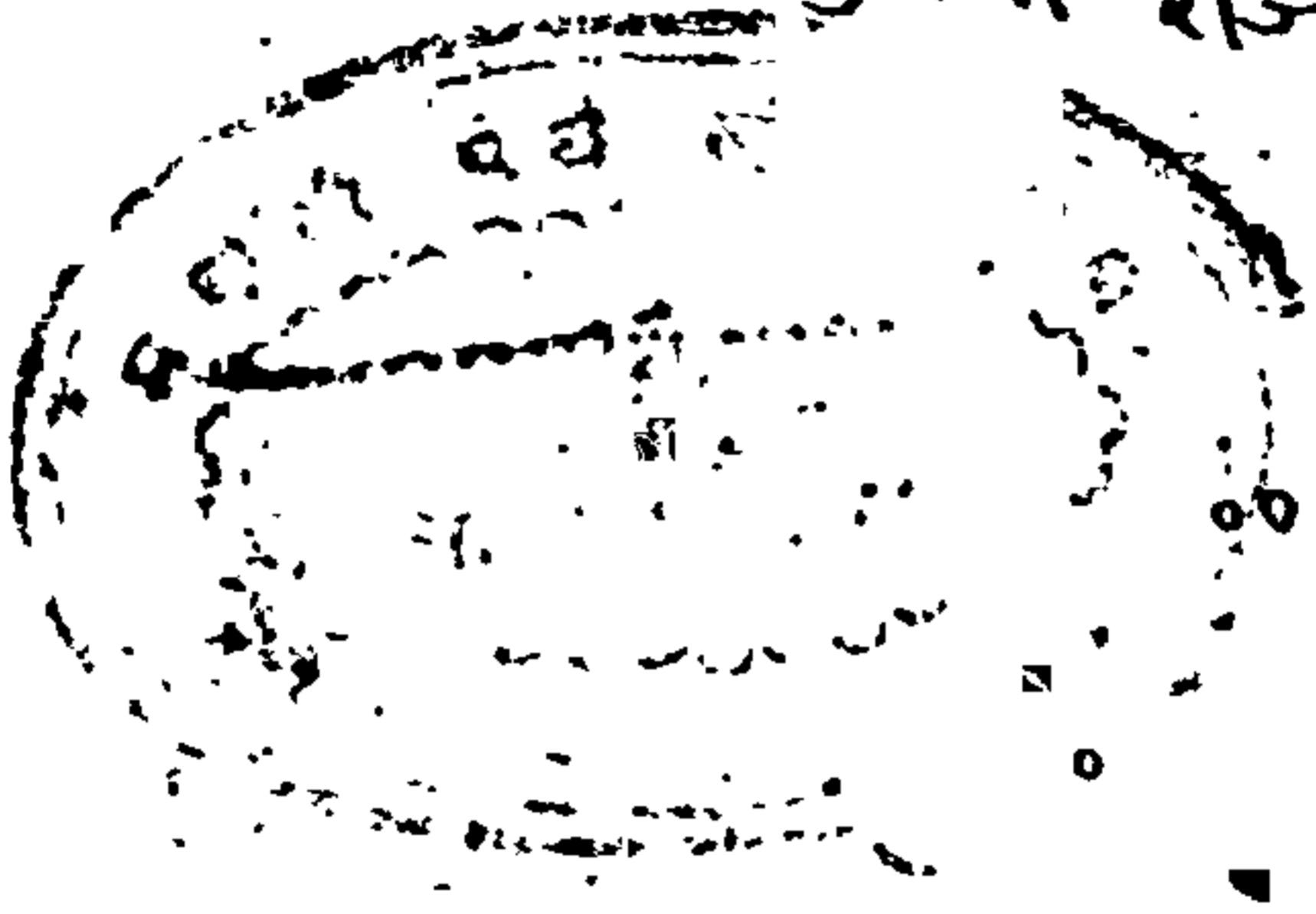
A 32

वीरसेना नाटक

नाटक

सं
०१
२२२

हस्तैर्द्वयं प्राप्तांतर
वीरसेन विचित्रपुरीया राजपुत्र

लेखक
गोविंद वासुदेव कामीकर

सं १८८३

नाटकांतिल पात्रें.

रमकांत.....	विचित्रपुरीचा राजा,
वीरसेन	नायक, युवराज.
आर्तवीर्य.....	रमाकांताचा नायब दिवाण
हरपेन	वीरसेनाचा मित्र
शूरसेन	आर्तवीर्याचा मुलगा
पिलाजीराव	} ..... दरवारी लोक
विठोजीराव	
संभाजीराव	
मालोजीराव	
यशवंतराव	
मानाजीराव	
झोलतराव	} ..... पहारेकरी
बहिरोजीराव	
राघोजी	
राणोजी	आर्तवीर्याचा चाकर
भीमसिंग	नवखंडाचा राणा
भदालसा	राणी, वीरसेनाची आई
चंद्रकला	नायिका, आर्तवीर्याची मुलगी
खड्डे खणणार, नाटकवाले, कोळी, पिशाच्च (वीर- वाप) सरदार, शिपायी, जासूद वगैरे	
स्थळ—	विचित्रपुरी.

प्रस्तावना .

—००२०२००—

किमपेक्ष्य फलं पयोधगन् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ।
प्रकृतिः खलु सा महीयसां सद्गते नान्यसमुन्नति र्यया ॥

किंसातः जुनीयम्.

कविकुलमुकुटमणी व नाट्याचार्यकुलगुरु शेरमूर्ती अरु याचें Hamlet 'ह्यामलेट' या नांवाचें सर्वोत्कृष्ट नाटक वाणीमध्ये आहे. हे नाटक ह्यणजे त्या जगविख्यात कवीच्या वाणीचा केवळ रसपरिपाक होय अशी विद्वजनांची समजूत आहे. आमच्या देशांत कविवर्य कालिदासाचें जसे 'शाकुन्तल' किंवा भवभूतीचें 'उत्तररामचरित' त्याच प्रमाणें आलभ्यमानाच्या या कविवर्याचें Hamlet 'ह्यामलेट' हें होय. या नाटकाचें भाषांतर महाराष्ट्र भाषेंत होऊन त्याचा रसास्वाद महाराष्ट्रीय जगांस मिळावा, असें आज बहुत दिवस माझ्या मनांत होतें परंतु आपल्या ठिकाणीं अविश्वास म्हणा किंवा निरावलंबी मनुष्याच्या मार्गें लागलेले अनेक व्याप ह्यणा—या कारणांनीं माझी इच्छा पूर्ण होण्याचा प्रसंग आला नाहीं. प्रस्तुत नाटकाचे कांहीं भाग तयार होऊन माझ्या जवळ बहुत दिवस तसेच पडून राहिले होते त्यांतून प्रथम माझा उत्साह भंग होण्याला एक दोन कारणें उपस्थित झालीं. मुंबईत निघणारें लोकमान्य 'विविधज्ञानविस्तार' या नांवाच्या मासिक पुस्तकांत एक विज्ञान गृहस्थ प्रस्तुत नाटकाचें भाषांतर छापविण्यास दफ्तर आहेत म्हणून मी ऐकलें व पुढें कांहीं दिवसांनीं तें थोडें थोडें त्या मासिक पुस्तकांत येऊं ही लागलें. बहुतेक त्याचवेळीं आसचे

मित्रे लोकप्रिय केसरीकार रा. गा. गोपाळ गणेश भागरकर याणी
 दैवदुर्विलासानें प्राप्त झालेल्या आपल्या १०१ दिवसांच्या अज्ञात-
 वासांत प्रस्तुत नाटकाचें भाषांतर केलें व तें लौकर प्रसिद्ध
 करण्याचाही त्यांचा मानस आहे, असें मी ऐकलें. शिवाय, शेक्स-
 पियर सारख्या इंग्रजी कवीच्या नाटकांचीं किंवा संस्कृत क-
 वींच्या नाटकांचीं भाषान्तरें करण्याच्या संबधानें माझी अशी
 समजूत आहे कीं, ज्यांस वर्तमानपत्रांत किंवा मासिक पुस्त-
 कांत मोठमाठे निबध लिहितां येतात त्यांस ही प्रस्तुत सारख्या
 नाटकाचें भाषांतर व्यावहारिक, सुंदर व स्वल्प अशा मराठी
 भाषेंत करतां येईल. व तें लोकमान्य व प्रयोगां हे होईलच असें
 निश्चयपूर्वक म्णता येणार नाही. तेव्हां माझ्या सारख्या नवशि-
 ष्टी भशा प्रकारचें हें कठीण काम हातीं धरणें हें मला
 शक्य नसेल. धाष्ट्याचें असें वाटलें. वर सांगितलेले हे विचार
 माझ्या मनात आल्यामुळें व इतर अडचणीमुळें मी जो हेतु प्रस्तुत
 नाटकाचें भाषान्तर करण्याचा मनांत धरिला होता तो कां-
 हीं दिवसपर्यंत बहुतेक सोडून दिल्या सारखा झाला होता.
 परंतु मी जे कांहीं भाग तयार केले होते ते माझ्या मित्र भंडळी
 पैकीं कित्येकांनीं वाचून पाहिले व हें काम शेवटास नेण्याविषयीं
 गांणीं मला विचारस केली. शेक्सपीयरचें मूळ इंग्रजी नाटक मी
 १० दिवसांत वाचून घेतलें. विद्याभ्यास करित असतां एका रसि-
 क व मर्मज्ञ गुरुच्या मुखांतून तें समग्र व सार्थ ऐकिलें होतें.
 खेरीज मुंबईमध्ये फेरफळी सारख्या नाट्यकलानिपुण नटानें या
 नाटकाचे केलेले इंग्रजी प्रयोग दोन तीन वेळ मी पाहिले होते, या
 कारणांमुळें हातांत घेतलेलें काम अर्धेंच टाकावें असें वाटेना.
 शिवाय 'अधिकस्य अधिकं फलं' या न्यायानें दोघांत आपलें
 ही तिसरें घोटें टकलावें, असें मनांत आलें व आरंभिलेला य-
 त्त पुढें चालवावा, असा शेवटीं मी निश्चय केला. त्या निश्चयाचें
 हें फळ सांप्रत रसिकजनांस मी अर्पण केलें आहे. तीन सूप-

कारांनीं एकाच पदार्थाचीं तीन पक्कानें आपापल्या कौशल्या-
नुसार गोड अशीं तयार करून भोक्त्यांच्या पुढें वाटून ठेविल्लीं
आहेत' त्याचा आस्वाद घेऊन कडू कोणचे-गोड कोणचे-हें
निरभिमानानें सांगणें त्यांजकडेसच मी सोंपवितों.

या नाटकांत आपण व्यवहारांत बोलतो तीच भाषा घात-
ली आहे. ही भाषा मनोरमा, 'मौजेच्या च्यार घटकां' या
पुस्तकांतील शाकुन्तल नाटकाचें भाषान्तर व हिंदुपंचांत प्रसिद्ध
झालेलें सुरस 'कार्पण्यदोष' नाटक, या व दुसऱ्या अनेक नाटकांतून
दृष्टोत्तीस येऊं लागली आहे. ही तऱ्हा अती बहुतेक लोक
मान्य होऊन गेली असावी असें वाटतें. तथापि पुष्कळांच्या म-
तानें कदाचित् ही पद्धत बरी नसेल. मी आपल्या या नाटकांत
ही व्यावहारिक व शुध्द लिहिण्याच्या नियमांचें अतिसूक्ष्म
घन करणारी भाषा घातली आहे, हें माझे कारण पुष्कळांस
नापसंत होईल. परंतु ही केवळ रुचिवैचित्र्याची गोष्ट आहे.
माझ्या मते अशी भाषा नाटकग्रंथांतून लिहिण्याचा सार्वत्रिक
प्रचार पडेल तर बरा. या मताच्या प्रतिपादनार्थ जरी कांहीं विरुध्द
सबळ कारणें दाखवितां येतील, तथापि शेवटीं 'भिन्न रुचिर्हि
लोकः' याच कालिदासोक्तीचें अवलंबन कारणें माग पडेल.
शिवाय भाषेच्या संबंधानें प्रस्तुत पुस्तकाला जे दोष लक्षांत
त्यांस माझे इतकेंच सांगणें आहे कीं हा दोष मी बालून बालून
अगोदरच केवळ आवडीचा प्रकार ह्मणून पत्करिला आहे.

या नाटकांतील मुख्य पात्राचें किंवा नायकाचें नांव मी 'वी-
रसेन' असें ठेविलें आहे. आणि याचप्रमाणें मुळांतील सर्व पा-
त्रांची व स्थळांची नांवें बदलून तीं आपल्या देशाला व रिवा-
जाला शोभतील अशीं ठेविलीं आहेत. मूळ संविधानक बहुते-
क तसेंच्या तसेंच कायम ठेविलें आहे. तथापि त्यासंबंधाने इतकें
सांगणें जरूर दिसतें कीं मूळ नाटकांतील राजा हा नायकाचा
काका किंवा चुलता असून त्यानें आपल्या राज्यपदाहून बंधूला

टार मारून त्याच्या राणीशी म्हणजे नायकाच्या आईशी लग्न लाविले आहे. या संबंधांत मी थोडा बदल केला आहे. राजाच्या ठिकाणी किंवा चुलत्याच्या म्हणा, प्रधान किंवा कारभारी कल्पला आहे.

आपल्या लोकांत चुलत्याने आपल्या भावाच्या बायकोशी लग्न किंवा पाट लावण्याची चाल नाही. तेव्हां दुसरी कल्पना चुलत्याच्या ठिकाणी प्रधान किंवा कारभारी घालावा ही सहज सुचली. कांहीं राजांचे कारभारी किंवा मन्त्री चांगले असतात. जसे वार्ड असतात. मूळ नाटकांतील पात्राच्या हेतूची कारभार्यांमध्यज दुसरी एखादी इतकी चांगली कल्पना सुचेना: तेव्हां त्यांचे घालणे भाग पडले.

राज्याच्या लालचीने व राणीशी विषय-
या इच्छेने राजाला ठार मारिले अशी कल्पना केली आहे. हा व दुसरे बारीक सारिक फेरफार योग्य वाटले आहेत. मूळ नाटक अगदी विदेशी लोकांच्या आचारविचारांस अनुसरून असल्यामुळे प्रस्तुत नाटकांत या संबंधांने कोठे कोठे विलगपणा व असंगति हे दोष वाचकांच्या दृष्टीस येतील. उदाहरण अभिसंस्काराच्या ठिकाणी प्रेतास पुत्र वगैरे, ज्याला नोइलाज आहे. प्रस्तुत भाषान्तरांच्या संबंधांने त्यांच्या पदोपपद सांगावयाची ती ही की, इतर भाषान्तरकारांप्रमाणे ठिकठिकाणी वाटेल तेथे मूळचे भाषण लांबविण्याचा व मूळ कवीच्या सरसवाणीचे माधुर्य आपल्या लेखणीच्या तर्करौघाने वाढविण्याचा व्यर्थ प्रयत्न मी केला नाही. बहुतेक मूळ म्हणून कोठेच सोडिले नाही.

एक दोन स्थळी मात्र, विशेषकरून पहिल्या अंकांत, मूळां-
ले लांबचलांब वर्णन कमी करून थोडक्यांत आणिले आहे. जिथे जेथे इंद्रजितल्या म्हणी सारखी एकाच अर्थाची ह्मण महा-
शू भाषेत असलेली ज्या ज्या ठिकाणी सुचली त्या त्या ठिका-

णीं मुळाचें केवळ शब्दशः भाषांतर न करितां ती ह्यण घातलं आहे. माझी या कामांत अशी समजूत आहे कीं, मूळ इंग्रज नाटकाचें महाराष्ट्र भाषेंत 'Adaptation' (मूळ पुस्तकाच्ये आधारें केलेली रचना) जरी करूं म्हटलें तरी पाहिजे तेंचें मूळ कवीच्या वाग्रसौघाशी भाषान्तरकारानें आपल्या वाणीच्ये ओघाची भेसळ करून द्यावी हें बरोबर नाहीं. हा प्रकार मुख्य त्वेंकरून 'विविधज्ञानविस्तारांत' जें प्रस्तुत नाटकाचें भाषान्तर येतें त्यांत स्पष्ट दिसतो. असें करण्यापेक्षां मूळ भाषान्तरकारानें आपण एक स्वतंत्रच नाटक लिहिल्लें वरें, कवीच्या मूळ उक्तीचें वाटेल त्याठिकाणीं दीर्घीकरणे करणें म्हणजे-त्य कवीच्या कृतीचें भाषान्तर करणें किंवा 'Adaptation' करणें हें नव्हे, असा माझा ग्रह आहे. एखाद्या कवीच्या मनुष्याची प्रतिमा काढणें असेल तर ती तसवीच असेल. तसवीच काढतांना तिच्यांत आपल्या पदरचें सौंदर्य प्रसिद्ध यत्न करणें हे कितीसें शोभणार-आहे? त्याच प्रमाणें कालिदास किंवा शेक्सपीअर यांच्या नाटकांच्या प्रतिकृति किंवा प्रतिविंबें स्वभाषेंत उठविणें असेल तर स्थळोस्थळीं मूळ सोडून दिल्यावर ती प्रतिकृति किंवा प्रतिविंब कसलें? प्रग त्या भाषान्तरित नाटकास शेक्सपीअरचें किंवा कालिदासाचें म्हणणें शोभणार नाहीं किंवा सार्थ होणार नाहा.

अस्तु. आतां अधिक विस्तार न करितां नाट्यकथामृतांत जे खरे भोक्ते अप्तील व ज्यांस महाराष्ट्रभाषेचा खरा अभिमान असून आमची नाट्यसामग्री वाढावी, अशी ज्यांची मनापासून इच्छा असेल, त्यांस एक शेवटची विनंति करून हे भाग आटपता घेतों. ती अशी कीं, प्रस्तुत नाटकाच्या प्रतमी थोड्याच काढिल्या आहेत. तरी हा पाक लोकांस पसं पडून लोकाश्रय मिळाल्यास दुसरी आवृत्ति लवकरचें काढाव लागेल अशी उमेद आहे. तरी माझ्या या भाषान्तरांत उ

दोष राखिले असतील ते ज्यांच्या जसे नजरेस येतील तसे त्रै-
त्याणी मला स्वतांला पत्रद्वारे किंवा वर्तमानपत्रांतून स्पष्टपणे
कळवावे. म्हणजे दुसऱ्या आवृत्तीचे वेळी ते दोष काढून टाक-
ण्याचा मी यत्न करीन.

हे पुस्तक तयार करित असतां आमचे चुलते 'रत्नपाल
आणि शशिकला' या नाटकाचे कर्ते ति० रा० रा० नारायण बापू-
जी कानिटकर वकील ; रा० रा० हरि नारायण आपटे, वि-
द्यार्थी न्यू स्कूल ; रा० रा० शंभुराव कृष्ण बापट ; व रा०
गणेशराव, सप्लंड, देरे ; या ग्रहस्थांनी मला अनेक प्रकारे
जोर मदत केली त्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे.

गोविंद वासुदेव कानिटकर.

1483 June

श्री केली

कथेचा सारांश.

—:O:—

पूर्वी भरतखंडात विचित्रपुरी म्हणून एक नगरी होती. तेथे राजा रामचंद्रा सारखा न्यायी व प्रजापालनदक्ष राजा राज्य करित होता. त्याला वीरसेन नांवाचा एक पुत्र होता. त्याचा राणी मदालसा म्हणून होती. त्या राजाचा रमाकान्त नामे एक मुख्य प्रधान किंवा कारभारी होता. तो दुष्टमते होता. राजा पुत्र वीरसेन तरुण होता. त्याचे वय सुमारे वीस होते. वीरसेनाच्या विद्याविलासी बापाने आपला बुद्धि आहे असे पाहून त्याला वाराणसी नगरात पाठशाळेत विद्याभ्यासा करिता ठेविले होते.

एके दिवशी असा चमत्कार झाला की, विचित्रपुराचा राजा एकाएकी मरण पावला. यामुळे सर्व राज्यांत मोठा हाहाकार झाला. राज्यांत अशी बातमी पसरली की राजा आपल्या नजरबागेत संध्याकाळी निजला असता सर्पदंश होऊन मरण पावला. हा महा अनर्थ लोटून लोकांची मने स्वस्थ होत आहेत तो व त्या गादीचा खर वारस पितृदुःखांत निमग्न होऊन राहिला आहे तोच पूर्वीच्या राजाचा मुख्य प्रधान किंवा कारभारी रमाकान्त याने ती गादी आपण बळकाऊन 'विचित्रपुरीचा राजा मी' असे म्हणून आपल्या नांवाने राज्यांत दंडवी पिटविली. हे काम रमाकान्ताने इतक्या युक्तीने केले व आपले सर्व वेत त्याने इतक्या हुशारीने व निश्चयाने सिद्धीस नेले की आपण बळकाऊन बसलेल्या गादीच्या योग्य व कायदेशीर वारसाचा कैवारे घेऊन भांडण्यास प्रजाजनांपैकी कोणी ही धजेना. रमाकान्ताने हे

एक धाडसाजें कृत्य तडीस नेल्याबरोबर राज्याभिषेकाचा विधी ही मोठ्या समारंभानें करवून लागलीच कांहीं दिवसांनीं पूर्वाच्या राजाची राणी मदालसा इजबरोबर त्यानें आपला पाठ लाऊन टाकला. हे सर्व प्रकार पाहून राज्यातले पुष्कळ लोक असंतुष्ट होऊन खवळून गेले. परंतु राजा रमाकान्त यानें हे सर्व राजकीय समारंभ अशा मोठ्या थाटाने व डौलानें करविले कीं सर्व प्रजा आपल्या ठिकाणीं आश्चर्य करीत स्वस्थ बसली व कोणाचें कांहीं चळलें नाहीं. रमाकान्तानें या प्रमाणें लोकांच्या डोळ्यांत धूळ टाकण्याची होईल तवकत गृह केला. डामडौलांत व थाटांमाटांत कांहीं एक कमी पडूं दिलें नाहीं. राज्याभिषेकाचा समारंभ तर इतका उद्वेग दिला कीं तो पहाण्यास शेंकडों कोंसावरून विचित्रपुरीस आले होते. रमाकान्तानें आसपासचे सुसंस्थानिक, अमीर उमराव, मानकरी वगैरे मण्डळी, अंगत्यानें पत्रें व जासूद पाठवून आणविली. असो. या समारंभ करितां राजपुत्र वीरसेन याचा सहाध्यायी वाराणसी-हून आला होता; विचित्रपुरीचा मुख्य मुत्सद्दी किंवा नायब दिवाण आर्तवीर्य, याचा मुलगा विलास नगरीहून आला होता. राजवाड्यांत या प्रमाणें समारंभांची अगदीं गदीं उडून राहिली आहे तीं एक अलौकिक चमत्कार घडून आला. तरुण राजपुत्र वीरसेन याच्या कानावर असें वर्तमान आलें कीं मध्यान रात्री कांहीं शिपाई लोक किल्ल्यांतील राजवाड्याच्या पुढच्या पटांगणावर पहारा करीत असतां त्यांस एक पिशाच दिसलें व त्याचा आकार थेट आपल्या मेलेल्या बापासारखा असून त्यानें अंगावर चिलखत चढविलें होतें व इतर शस्त्रेही धारण केलीं होती. वीरसेनानें हा काय चमत्कार आहे तो प्रत्यक्ष पहावा ह्मणून देवडीच्या पहाऱ्यावरील शिपायाचा नाईक दौलतराव व आपला मित्र हरसेन या दोघांस बरोबर घेऊन दुसऱ्या दिवशीं मध्यरात्री किल्ल्याच्या पटांगणावर पहारा करीत उभें रहावें अ-

सा निश्चय केला. दुसऱ्या दिवशीं नियमाप्रमाणें तें पिशाच त्रैथ्य आलें व वीरसेनास एकीकडे नेऊन 'मी तुझ्या बापाचें पिशाच आहे. माझा दुष्ट प्रधान रमाकान्त यानें, माझ्या राज्याच्या व माझ्या राणीच्या अभिलाषानें मी बागेंत निजलों असतां माझ्या कानांत जाहालीम विष घालून मला ठार मारिलें. तूं जर माझा मुलगा असशील तर या दुष्ट कृत्याबद्दल त्या रमाकान्ताचा सूड घे' असें मोठ्या काकुळतीनें त्यास सांगितलें.

वीरसेनानें 'या दुष्ट कृत्याबद्दल मी रमाकान्ताचा सूड घ्याय घेतों' म्हणून पिशाच्या जवळ प्रतिज्ञा केली. आर्तवीर्ये याची मुलगी चंद्रकला हिचें ही प्रेम राजपुत्रावर होती. परंतु तिचा बाप व तिचा भाऊ शूरसेन या दोघांनीं तिच्या मनांत वीरसेनाकडून भलभलतें भरून देऊन 'वीरसेन हा तुझ्याशीं लग्न करणार नाही. तूं त्याजवर प्रेम ठेऊं नकोस. तो राजघराण्यांतला आहे' वगैरे मजकूर सांगून तिच्या मनाचा त्यांनीं सर्वस्वी उत्सेह करून घेतला. इकडे राजपुत्र वीरसेन यानें, बेड्यांचें सांग घेऊन आपला इष्ट हेतु साधावा व रमाकान्ताचा सूड घ्यावा असा निश्चय केला आणि त्याप्रमाणें राजवाड्यांतिल सर्व लोकांशीं वर्तन करूं लागला. राजदग्वारांत विठोजी व संभाजी लष्करांत सगदार होते. वीरसेनाचे लहानपणापासूनच हे त्याजदगेवर वाटलेले असे त्याचे मित्र असत. परंतु, ते राजा रमाकान्त याला अनुकूल आहेत असें वीरसेनाच्या ध्यानांत आलें—व राजा रमाकान्त, आपली आई राणी मदालसा, आर्तवीर्ये, विठोजी व संभाजी फार काय, त्यांचा हृदयवल्लभा चंद्रकला, हे सारे एक असून आपल्यास प्रतिकूल आहेत, अशी त्याची खात्री झाली. वीरसेन आपलें मन उघडून एक हरसेना बरोबर मात्र बोले. बाकी साऱ्यांशीं कांहीं संदिग्ध, कांहीं समंजस, कांहीं बेड्यासारखें असें भाषण करी. असो. पुढें वीरसेनाच्या मनांत त्या पिशाच्या विषयीं संशय उत्पन्न होऊन त्याचें म्हणणें

खरें किंवा खोटें आहे, हें पहाण्या करितां व आपली पक्की खात्री करून घेण्या करितां, रमाकांता पुढें एक नाटक करून दाखवावें व त्या नाटकांत, कोणी एका राजाच्या कारभारानें वागेमध्ये तो राजा निजला असतां त्याचा प्राण घेतला, अशा प्रकारचा भाग दाखवावा, असा त्याणें निश्चय केला. निश्चयाप्रमाणें वीरसेनानें नाटकाचा प्रयोग करविला. प्रयोग करविण्याच्या अगोदर आपला मित्र हरसेन याला तो नाटक करण्याचा वेत करून घ्यावें नाटक होत असतां राजाची मुद्रा कसकशी बदलते ती लक्षपूर्वक पहा ह्मणून सांगितलें. त्या ठरीव नाटकाचा प्रयोग पाहून राजाची चर्चा एकाएकी बदलून जाऊन, नाटक अर्धेच झाल्यावर ह्मणण्याचें बंद करण्याविषयी हुकूम करून राजा शागानें विवृण गेला. हा चमत्कार पाहून, आपली मसलत चांगली पाडली, असें पाहून वीरसेन आनंदानें नाचूं लागला, व पिशाच्यानें स्रंष्टि अंशं गोष्ट खरी, अशी त्याची खातरी झाली. परंतु त्याचें मुख्य कर्तव्य राजाचा सूडघेणें तें तर दूरच राहिलें. वारंवार मनांत अनेक प्रकारचे वेत करून व केवळ आपल्या कल्पनेच्या तरंगांत बुडून जाऊन राजपुत्र वीरसेन आजचें उद्यांवर लोटूं लागला. आपल्या हातून घड्यावी ती गोष्ट घडत नाही, असें पाहून वारंवार त्याच्या मनास दुःख होई व तो अनेक प्रसंगी आपली आपणच नानाविध निंदा करून घेऊन आपण आपला त्र व्यर्थ शापून घेई. शेवटीं आपल्या आईच्या महालांत जाऊन त्यानें अगदीं निद्रुर होऊन तिची पुष्कळ निर्भर्त्सना केली. ही निर्भर्त्सना होत असतां वीरसेनाची ती क्रूर, आवेशांत आलेली मुद्रा पाहून राणी मोठ्यानें ओरडली. तों इकडे पडद्या मार्गे ह्यातारा आर्तवोर्य, या दोघां मायलेकांचें काय भाषण होत आहे तें ऐकण्या करितां लपून बसला असतां भयभीत होऊन 'धां-वारे धांवा!' ह्मणून ओरडला. त्या बरोबर वीरसेनाला तो दुष्ट राजा रक्षाकांतच तें बसला आहे, असें वाटून त्यानें आपली

तरवार उपसली, आणि 'उंदीर रे उंदीर !' असें ह्मणून पड-
 यांत भोंसकली, ती विचाऱ्या आर्तवार्त्याच्या उरांत लागून तो
 तात्काळ भुईवर मरून पडला. हे वृत्त राणीनें राजाला कळविलें.
 'वीरसेन पक्का वेडा झाला आहे, त्यानें हें एक भयंकर कृत्य
 केलें, कदाचित् आपल्या सर्वांच्या जिवावरही वेनेल' असा वि-
 चार करून व राणीची कशी तगी समजत घालून, वीरसेनाला
 सौराष्ट्रास पाठऊन द्यावा, असा राजानें वेत केला. आणि त्याचे
 मित्र विठोजी व संभाजी यांस बरोबर देऊन त्यांची रवानगी
 एकदांची सौराष्ट्रास करून दिली. इकडे वीरसेन तेथेंच मरला
 जावा अशा बुद्धीनें दुरात्म्या रमाकांतानें एक युक्ति लढविळीं
 कीं सौराष्ट्राच्या राजास वीरसेन सौराष्ट्रांत पोचल्यो त्वरोद्दर त्या-
 ला ठार करावा अशा मजकुराचें पत्र लिहिलें. विठोजी व संभा-
 जी यांच्या बरोबर वीरसेन सौराष्ट्रास जात असतां रागांत ती
 दुष्ट थैली व तें पत्र हीं त्याच्या अवचित् दृष्टीस पडलीं. पत्र पाहून
 पाहून त्यानें त्यांतलीं नांवे बदलून आपल्या टिकाणीं विठोजी व संभा-
 जी यांसच पाहिल्याबरोबर ठार मारावें असें लिहिलें, आणि मग
 तें पत्र आणि ती थैली जेथल्या तेथे ठेऊन दिली. दैवयोगानें अ-
 सें घडलें कीं, ज्या तारवांतून वीरसेन व त्याचे सोबती जात
 होते, त्या तारवावर, समुद्रांत कांहीं शिकार सांपडेल ह्मणून चां-
 चे लोकांचे तारुं फिरत होतें, त्यानें हल्ला केला. हल्ला करतांच
 दोन्ही तारवांतिल लोक हातघाईस येऊन त्यांनीं युद्ध केलें. त्यां-
 त चांचे लोकांच्या तारवाचा पराभव होऊन ते शत्रूच्या तार-
 वाला चुकवून पळून गेलें—त्या गडबडींत वीरसेनानें चांचे लो-
 कांच्या तारवांत उडी टाकली. चांचे लोकांनीं प्रथम त्या-
 स बंदीवान केलें, परंतु वीरसेन हा कोणी तरी थोर कुळांतला
 मनुष्य आहे असें पाहून त्यांनीं उदारपणानें पुनः त्यास विचि-
 त्रपुत्री जवळ आणून सोडिलें. नंतर वीरसेनानें आपली झालेली
 स्थिति एका पत्रांत लिहून तें पत्र एका कोळ्याच्या हातीं आप-

ला प्रिय मित्र हरसेन यास कळविलें; आणि दुसरे एक पत्र लिहून ते वृत्त रमाकांताच्या ही कानीं त्यानें घातलें. हा सर्व प्रकार घडतो आहे तो इकडे आर्तवीर्याच्या आकस्मित मृत्यूची वानर्मी शूसेनाला विलामनगरींत कळाली. शूसेन लागलाच विलामनगरी सोडून विचित्रपुरींत येऊन टेपला. आणि मोठी वंडाळी माजवून आपल्या बरोबर कांहीं नगरवासी फिनूर केलेले लोक घेऊन, राजा रमाकांत किठ्यांतली राजवाड्यांत राणीसुद्ध वसूला असतां, राजाचा सूड घेण्याकरितां आला. आपला वीर रमाकांतानें मारिलां असें समजून शूसेनानें 'माझा बाप कुठे आहे तो मला द्या!' असा प्रश्न राजाला केला—राजानें 'म्हणजे मला मारिलां नाही. मारला असेल त्याचा सूड तूं खुशाल घे' इत्यादि अनेक प्रकारें त्याचें शान्तवन केलें. शूसेनानें अतिशय आग्रह धरल्यावरून शेवटीं राजानें 'तुझा बाप वीरसेनानें मारला. तें मला द्या तूं सुड घे' असें त्यास सांगितलें. पुढें राजा व शूसेन या दोघांनां खलवत करून वीरसेन व शूसेन या दोघांनीं पट्टा खेळावा व त्यांची पैज लावावी; पट्टा खेळतांना शूसेनानें पट्ट्या ऐवजी विषाचें पाणी पाजलेली एक तावट हातांत घेऊन वीरसेनाला घाव करावा; आणि कदाचित् हा वेत फसला तरी, पट्टा खेळतां खेळतां वीरसेनाला तहान लागेल त्या वेळीं झारींतलें विषयुक्त पाणी पिण्यास देऊन आंत विष घालून त्यास केलेला विडा ही तयार असेल तो वर खावयास द्यावा; असें ठरविलें. वीरसेन पट्टा खेळण्यास सिद्ध झाला. इकडे इतक्यांत असा चमत्कार घडला कीं, बापाच्या मृत्यूनें व वीरसेनाच्या, क्रूर वर्तनानें विचारी चंद्रकला अगदीं विव्हळ होऊन अखेरीस तिला वेड लागलें व त्या वेडाच्या भागांत गनोमाळी चांहीकोडे भटकूं लागली; तिणें तोडानें गाणी म्हणार्वांत, रस्त्यांतल्या काड्या निवडाव्या, नानाप्रकारचीं रानांतलीं फुलें व झाडपाला गोळा करून अंगावर घालावा, अशा स्थितींत ती एकदां बागे-

मध्ये वेळूच्या ठिकाणी पाण्याचा मोठा संचय असून त्यांत डोह होता, त्याठिकाणी रानांतलीं फुलें वेंचण्या करितां म्हणून गेली तें तिचा पदर पाण्यांत वांकलेल्या एका वेळूला अडकून ती सोडावायाला गेली असतां पाण्यांत पडून मरण पावली. हें दुःखकारक वर्तमान प्रथमतः राणीला कळतांच शूरसेन व राजा हे दोघे वीरसेनाचा घात करण्याचा वेत ज्या ठिकाणी करित बसले होते त्याठिकाणी तिनें तें त्यांस कळविलें. त्यामुळे शूरसेन तर अधिकच संतापून गेला. इकडे वर सांगितल्या प्रमाणें वीरसेन व शूरसेन यांची पट्टा खेळण्याची सर्व तयारी झाली. परंतु हा पट्टा खेळण्याचा समारंभ होण्यापूर्वी वीरसेन व शूरसेन यांचा परस्पर द्वेष वाढण्यास दुसरें एक मध्येंच चमत्कारिक कारण घडलें. तें असें कीं चंद्रकलेला स्मशान भूमीत पुरण्या करितां आणिली असतां तिच्या अत्यंत प्रसंगी आपल्या बहिणी विषयी आपली अत्यंत प्रीति शूरसेन बोलून दाखवीत आहे तों तेथें वीरसेन येऊन उभा राहिला, तो कसा तर, वीरसेनाचें मन अतिशय खिन्न होऊन तो आपला प्रिय मित्र वीरसेन याला वरोवर घेऊन ते दोघे फिरत फिरत स्मशान भूमीपर्यंत आले, त्या ठिकाणी कोणी मजूर खाडा खणीत आहेत व एकीकडे गाणी म्हणत आहेत, असें पाहून तो चमत्कार अवलोकन करण्याकरितां दोघे ही खाड्याजवळ आले. तेथें त्या खाडा खणणाऱ्या पैकीं एका मजुराशी वीरसेनाची मोठी चमत्कारिक भाषणें झाल्यावर वीरसेन त्या स्मशानांतील तो दुःखोत्पादक देखावा पाहून आपल्या कल्पनातरंगांत निमग्न आहे, इतक्यांत चंद्रकलेचें प्रेत राजा, राणी, शूरसेन, व इतर मंडळी समवेत तेथें आलें तें पाहून ते दोघे अंमळ एकीकडे झाले. सर्व प्रेतसंस्कारविधी आटोपल्यावर चंद्रकलेचा तददयवल्लभ नायक वीरसेन व तिचा बंधु शूरसेन यांचा कलह झाला तो असा. आपल्या बहिणी विषयी

आपलें विलक्षण प्रेम दाखविण्याकरितां शूरसेन हा, चंद्रक-
 लेला ज्या खाड्यांत पुरली त्या खाचेंत आवेशानें
 उडी टाकतो आहे, इतक्यांत वीरसेनाला आवेश येऊन
 त्यानें ही त्या खाचेंत उडी टाकली. मग दोघांची कांहीं वेळ झ-
 टापट होत आहे तों राजा, राणी, व इतर मानकरी मध्यम
 प्रडून त्यांनीं त्यां दोघांस सोडविलें. पद्य खेळण्याचा समारंभ
 झाला, त्यांत राजा राणी व इतर दरवाराचे मानकरी व-
 सले होते. वीरसेन व शूरसेन पद्य खेळत आहेत, इतक्यांत
 राणीनें विष घातलेला विडा खाल्ला व तहान लागली ह्मणून रमा-
 कान्ठानें विष घालून वीरसेना करितां ह्मणून जी रुप्याची झारी
 पाणी भरून ठेविली होती ती झारी तिणें तोंडाला लाविली. 'घात
 झाला रे घात झाला' असें मनांत समजून राजा राणीला 'तो
 विष घालूनको खाऊ, ते पाणी नको पिऊ,' असें ह्मणाला. परंतु
 राणी ज्याचें न ऐकिलें ते पाणी पिऊन गेली. इकडे शूरसेनानें
 वीरसेनास आपल्या तरवारीनें एक घाय केला तरी ते खेळतच
 होते. खेळतां खेळतां शूरसेनाच्या हातांतली तरवार वीरसेना-
 च्या व वीरसेनाची शूरसेनाच्या हातांत आली. कांहीं वेळांनें
 वीरसेनानें शूरसेनासही एक घाय केला. असे झाल्यावर
 राजानें ते फार खवळले आहेत असें समजून त्यांस सोडविले.
 असें होत आहे तों, इकडे राणीच्या अंगांत तें विड्यातलें व पाण्यांतलें
 विष भिनून जाऊन 'वीरसेना ! वीरसेना ! मला कोणी विषप्रयोग
 केला' असें ओरडून राणीनें तत्काळ प्राण सोडिला. हें शूरसे-
 नाने पाहून वीरसेनाला राजाचें सर्व कपट कळविलें. 'तुला
 विष पाजलेल्या तरवारीचा वार लागला आहे, तूं आतां घटके-
 चा सोवती, आहेस हें सर्व कृत्य राजाचें आहे, मी ज्या तरवारीनें
 तुला मार केला ती घातक तरवार तुझ्या हातांतच आहे.' असें
 शूरसेनानें वीरसेनास कळविल्यावरून 'घातरे घात !' ह्मणून तीच
 तरवार वीरसेनानें राजाचा उरांत 'दुष्टा हरामखोरा, मानकापू

चांडाला ! मरे आतां. जा माझ्या आईकडे' असे म्हणून भोंसकली. वीरसेनां शूरसेनास क्षमा कर, माझ्या बापाचा, व माझा हे मृत्यु तुझ्या हातून झाले नाहींत किंवा तुझा मृत्यु माझ्या हातून झाला नाहीं असें म्हणून, वार लागला त्यानें आपल्या अंगांत दहा करीत आहे व आपले प्राण कासांत्रिस होऊं लागले आहेत, असें पाहून हरसेनाला मोठ्या प्रेमानें दड आलेंगन देऊन आपल्या मित्राचा शेवटचा निरोप घेतला. तेव्हां हरसेन ह्याणाला 'मी तरी आतां कशाला जगं' या झामिंत वीष शिरक राहिलें आहे तें पिऊन मी तुमच्या बरोबर' म्हणून गमन करणार. तेव्हां वीरसेनानें त्यास सांगितलें " मित्रा ! माझी ही शेवटची विनंति ऐक. माझ्या मार्गे जगाला या गोष्टी सांगांथला तुझ्या खेरीज कोणी राहिला नाहीं; तर तूं अखण्ड सुखाविपर्यंत इतका उतावीळ न होतां या दुष्ट जगांत कसे तरी माझ्या करतां दिवस काढ !' असें म्हणून वीरसेनानें स्वर्गलोकची वाट धरली.

याप्रमाणें हा जो सर्व प्रकार इकडे घडत आहे तो राणा भीमसिंग, सौराष्ट्रांचे वकील व इतर लोक तेथें येऊन दाखल झाले. ' हा भयंकर परिणाम कसा झाला तो मला सर्व निवेदन कर.' म्हणून भीमसिंग बोलला असतां हरसेनानें त्याला थोडक्यांत सर्ववृत्त कळविलें. वकीलांनीं ' विठोजी व संभाजी हे दोघे सौराष्ट्रांत मरण पावले' असें सांगितलें. भीमसिंगानें सर्व मुतांची व्यवस्था लाऊन व वीरसेनाचा अंत्यविधी मोठ्या समारंभानें शेवटास नेऊन वीरसेनाच्या इच्छेनुसार मोठ्या दुःखानें व नाइलाजानें विचित्रपुरीच्या राज्यपदाचा स्वीकार केला.

वीरसेन नाटक. १२२

—०:०३:०:०—

अंक पहिला.

प्रवेश १.

(मथल) विशालगडचा किला. किल्यासगोरचे पटांगण.

(राघोजी पहाऱ्यावर असतानां वहिरोजी येतां).

वहिरोजी—कोणरे तो ?

राघोजी—तूं कोन् ? बोल. थांव, थांव ! खबरदार फुडू पाऊल टाकशील तर ! बोल, कोन् हयेस ?

वहिरोजी—रय्यत. विधित्रपुराचे महाराज दीर्घायु होवोत !

राघोजी—(आश्चर्याने) कोन् ? भईरूजीराव ?

वहिरोजी—होय होय. तोच मी.

राघोजी—वा राव ! अपुन् तर अक्षि वख्तावर आलाती.

वहिरोजी—अरे वख्तावर ह्यणजे ? आतांच बघ हा, दाराचा ठोका पडला. राघोजी, जार वा, जा तूं आतां. घे थोडी शां डुकली.

राघोजी—आमावर दादा आपल लई उपकार हैती. अर, काय र ही थंडी ! अक्षी व्वांलन न्हाई बगा ! थंडीन काकडून गेलो बगा !

वहिरोजी—गळ्या, जिकडे तिकडे बंदोबस्त ठीक आहे नारे बोवा ? तुझ्या पहाऱ्यांत कांहीं गडबड तीर नाहींना झाला ?

राधोजी—छे गव, अगदीं सामसुम जिकड तिकड. चिट् पाकरुषी हलल न्हाई वगा !

बहिरोजी—ठीक आहे तर. गमगम ! अरे पण हे वच, तुला वाटतं जर हगसेनगव आणखी दौलतराव भेटले तर झट्ट इकडे पाठवून दे. त्यांन सांग कीं, मी पाह्यावर तुमची अगदीं वाट बदलत वसली आहे.

राधोजी—(ऐकल्यासारखें कहून) अव मला वाटतं कीं त्या आलच वगा इकडे. कांन हाईर ? हो ! हो !

(हरसेन व दौलतराव येतात)

हरसेन—आम्ही सगळारचे दोस्त आहोंत.

दौलतराव—आणखी विचित्रपुगीच्या महाराजांची रय्यत आहोंत.

राधोजी—तर मंग ह्या गरीबाचा रामगम तर घ्याकी ! रामगम वादासाव !

दौलतराव—कोण राधोजी ? अरे, तुला पाह्यावरून कोणी मोडिवलं ?

राधोजी—माझ्या पाह्यावर नुकतच बहिरोजीगव आल. येतो तर मंग गवमाव, गमगम !

(राधोजी जातो.) -

दौलतराव—गमगम बहिरोजी !

बहिरोजी—कोण, दौलतराव ? या अमे. अहो, तुम्हांवरें वर हगसेनगव आले आहेत कां ?

हरसेन—तर हो ! हा वधा, मी. पळती का ओळख ?

बहिरोजी—या, या, हरमेनगाव, या अमे. दौलतगाव, या, बरे आहांत ना ? आजची कांहीं कमी जास्त खबर ?

दौलतराव—अहो, तुम्हीच आम्हाला सांगा कांहीं खबर अमली तर. पण हो, बरी आठवण झाली. त्या दिसची ती मौज आज तुमच्या दृष्टीस पडली का ?

बहिरोजी—माझ्या तर बोवा कांहीं एक दृष्टीस पडलं नाही.

दौलतराव—बाहिरोजी, आमचे हरमेनगाव म्हणतात की, हो आपल्या कल्पनेचा सांग खेळ आहे. आपण जो पिशाच्याचा भयंकर चमत्कार पाहिला, त्याजबाब त्यांच्या विलकुल भयमान नाही. ते म्हणतात हे सारं झूट आहे. तेव्हां मोरे च्यांना फुटेस 'महाराज' आपण मेहेगदानां करून आजूगत्री, आजूच्या बगेचेंर या तर खेर. आणखी पुन्हा तो चमत्कार घडून आलाच, तर तुम्हां तो प्रत्यक्ष आपल्या डोक्यांनीं एकदा पहा. म्हणजे तुम्हाला खातगी होईल ना ? 'असं सांगून मोठ्या तुरुपणाने आज स्त्रोच्या इथे आणल्या आहेत. घडू या आतां काय होतं ते ॥

हरसेन—छट्! छट्! कमलं वेड हें तुमच्या डोक्यांत भिंसेल अहे ? तें पिशाच खाभ येत नाहीं.

बहिरोजी—हरमेनगाव ! अहो बसाल तर खेर घडीभर सारं धिगाधिगान घ्या. आम्हां एकसारखा दोन रात्रां हा चमत्कार पाहिला; अन् तुम्हां आपले चक्र आम्हाला हें सांग झूट आहे म्हणून म्हणतां! याला म्हणावं तर काय ? आजगत्री आपण स्वस्थपणाने या पहाण्यावर बसा मात्र. आपलीही खार्त्रा होणार यांत शका नाही. अगोदर, तुम्हाला तो चमत्कार कमकसा घडून येतो त्याचा थोड्यासा वृत्तांत सांगतो. का ? ह्यणजे अनायासें कर्मणूकही होईल, आणखी वेळही लौकर जाईल.

हरसेन—फार उत्तम ! बसा तर मग खालीं. हा बहिरोजी काय गम्मतसांगतो ती ऐकू तर खरी. दौलतगाव बसाकिहो !

वहिरोजी—एका तर मग. काल काय झालं,—ती पलीकडे चांदणी दिसते आहे ती,—ती अशी या, या याजूला होती. तिचा उजेड खूप पडला होता. अन् मग काय—तुमचं देव भलं करो—झालं बोवा. दौलतराव आणखी मी असे बसलों होतो. इतक्यांत बघा एकाचा ठोका पडला.—

(पिशाच येते.)

दौलतराव—अरे थांव थांव, चिप्, तें बघ, आलंरे आलं!

वहिरोजी—अरे कालचाच पोपाख ! तेंच स्वरूप अगदीं. अहाहा ! तुमच्या नुकत्याच कैलासवासी झालेल्या महाराजासारखी. अगदीं आकृति ! नाही वरं ?

दौलतराव—हरसेनगाव ? तुम्हाला कांहीं थंतर मंतर येत आहे. गाव, बोला त्याच्याशी कांहीं तरी !

वहिरोजी—अहो ! अगदीं महाराजांसारखी आकृति दिसते ! बघावघा !

हरसेन—अहो काय सांगावं अगदीं हुबेहूब ! हे महाराज नाहीत म्हणून झणेल कोण ? मोठा चमत्कार आहे बोवा ! काय आश्चर्य हें ! माझी तर बोवा छाती फाटून गेली !

वहिरोजी—अरे ! त्याच्या मनांत आपल्याशी कोणी तरी बोलावं अम आहे वरं का !

दौलतराव—हरसेनगाव, बोलाकिहो त्याच्याशी कांहीं तरी.

हरसेन—(थोडा पुढें सरून) हे रात्रिचरा ! तूं कां वरं या ठिकाणी आलास ? या विचित्रपुरीचे स्वर्गवासी झालेले जे राजाधिगज त्यांचा सुंदर व शौर्यशाली आकार कां वरं धारण केलास ? तुला वेताळचा शपथ आहे. सांग ! सांग !—या या स्थळीं देण्याचं कारण काय ?

दौलतराव—त्याला आपली मानखंडना झाली असं वाटलं.

वहिरोजी—ओहोहो! तें गेलं किहो. बघा, बघा. ते चाललं आहे !

हरसेन—(पुढें सहून) थांब थांब पिशाच्या! बोल! बोल ! तुला वेताळार्चा शपथ आहे ! बोल.

(पिशाच निघून जाते.)

दौलतराव—गेलं बोवा तें. बोलेचना कांहीं !

वहिरोजी—कां हरसेनराव ! झाली खातरी ! आतां काय आपलं म्हणणं आहे ? आपल्या तोंडचं पंफणी पळालं आहे, यांत संशय नाही. कशी आपली हवेलंडी उडून होली आहे. आतां हा सारा अम या कल्पनेचाच खेळ आहे, तिच्या गांत कांहीं तरी अर्थ आहे ? बोला बरं आतां !

हरसेन—खरंच रे बोवा. देवा शपथ सांगतो. हा प्रमाण जर 'चक्षुर्वै सत्यं' असा झाला नसता तर हे सर्व झूटच म्हणू शकलं अमतं.

दौलतराव—काहो ! पण, तें थेट महाराजासाखं दिसलं, नाही बरं ?

हरसेन—यांत काय संशय ! त्यानां लपवावं आणखी याला काढावं. हेंच अन् दुसरं कार्य ? त्या नवखंडाच्या मदोन्मत्त फत्तेशिगाशी जेव्हां महाराजांनीं साम्ना केला, तेव्हांची ती त्यांची क्रोधाविष्ट झालेली मुखश्री—व त्या वेळचं तें अंगावर चढिल्लेलं चिलखत—सारं तसचं अगदीं. आश्चर्य आहे!

दौलतराव—याप्रमाणं महाराज, हा दोनदा अस्साच चमत्कार झाला बरं ! आणखी, वेळही पण हीच ! पहाऱ्यावरून, तो लढाऊ पोपाख घालून, थोरलें महाराज पूर्वीं दोनदा अस्सेच दिसले.

हरसेन—याचं कारण अमूर्खच असेल, ही कांहीं बो-
वा कल्पनाच-होत नाही. पण माझा एक तर्क असा धांवतो कीं,
कांहीं असो,—हा प्रकार आपल्या वा राज्याला अगदी अनिष्ट
आहे—येवढी गोष्ट खरी !

दौलतराव अहो, वसा खाली. हो, बरी आठवण झाली.
मी असं विचारतो कीं, हल्ली ह्या आपल्या राज्यांत ही लढाई-
ची कडेकोट तयारी चालली आहे. तोफांवर तोफां ओतताहेत,
लढाईचं सामान एकसारखं येतं आहे, खूप दारू गोळा तयार
होतो आहे. ही काय गजबग आहे बरं ?

हरसेन—हें मला ठाऊक आहे. मी सांगतो. निदान लो-
हजंत तर अक्षयअफवा आहे. नवखंडाचा राणा फतेसिंग, याला
आपल्या कालांतच अहो महाराजांनी युद्धांत ठार मारलं. यावद्दल
पुढा मध्ये उगवावा म्हणून त्याचा मुलगा राणा भीमसिंग हा आप-
ल्या देशावर चालून येणार आहे. तेव्हां त्याच्याशी समर करण्या-
करितां ही सर्व तयारी चालली आहे. समजलांत ?

वट्टिरोजी—तर मग हें समर बघण्याकरतांच तर थोरले
महाराजे हें पिशाचरूप घेऊन येत नसतीलना ? मला वाटतं
असंच असावं.

हरसेन—पुढें एखादं महानंकरुट राज्य वर येणार अ-
सलं किंवा एखादा भयंकर प्रसंग सुद्धणार असला म्हणजे ही
अनिष्ट चिन्हं अशुभसूचक अगोदर होतात, असं शास्त्रच आहे.
पुराणांतही ही अशा प्रकारचं वर्णन त्यांनी केलेलं आढळतं. अ-
रे, पण हें पुन्हा आलं बघ. (पिशाच पतः येतं.) येहेतर आहे
यानं आपल्याला झपाटलं तरी ? पण आपण तर याला आडवे
जाणार ! मग काय होणं असेल ते होवो ! (पुढें सज्ज) हे पि-
शाच्या क्षांघ. तुला जग वाचा असेल तर माझ्याशी घोल.
ज्याच्या योगानं तुज्या चित्ताला शांती मिळेल व माझी

योग्यता अधिक वाढेल असे 'एखादं सत्कर्म वडानं अशा तुझी इच्छा असेल तर सांग. (कोंबडा ओरडतो). या राज्यावर एखादा अनिष्ट प्रसंग गुदगणार असेल, आणखी तो जर तुला ठाऊक असेल, तर योग्य वेळीं सांग ह्यणजे अज्ञांला तो टाळता येईल. अथवा जिवंतपणी लोकांच्या द्रव्याचा अपहार करून ते द्रव्य जर भूमीच्या उदरांत कुठे सांठवून ठेवलं असलं, आणखी तुझा हेतू राहून जर तू या पृथ्वीवर वायुरूपानं संचार करीत असशील तर तें ही सांग. बोल, शपथ आहे तुला ! दौलतराव ? थांबीवरे त्याला.

दौलतराव—काय म्हणतां, घालूं हें सोडूं नयेच्यो. जरा कयांत ?

हरसेन—बेलाशक. तें उभं रहात नसेल तर ठोक. वघतोस काय ?

वहिरोजी—अरे, हें वघ इथे आलं !

हरसेन—हें इकडे आलं वघ !

(पिशाच जातो)

दौलतराव—छे, गेलं रे गेलं, गड्यांनो ! अरे ! त्या राजाधिराजाचा हा आपल्या हातून अपमान नाही का झाला ! अरे ! तें पडलं वायुरूप, तेव्हां त्याच्यावर हात टाकणं ह्यणजे केवळ थडाच करणं होय.

वहिरोजी—तें मघाशी कांहीं बोलणार होतं बरं. इतक्यांत कोंबडा ओरडला. यामुळे सर्व फसलं.

हरसेन—अरे, दिशा अगदीं उजळल्या ! पहाट झाली ! चला तर मग. आपल्या हा पहाग आतां उठतेव्हा आतां किती, आजच्या रात्री जो हा आपण चमत्कार पाहिले काय, तो आपल्या युवराज वीरसेन महाराजांच्या कानावर पोहोचू.

कारण, माझी खात्री आहे की, हें पिशाच आपल्याशीं जगी कांहीं बोललं नाही, तरी पण वीरसेन महाराजांशीं कांहीं तरी बोलेल. ज्या अर्थी महाराजांवर आपलं पूर्ण प्रेम आहे, त्या अर्थी त्यांना हा प्रकार विश्रुत करणं हें आपलं कर्तव्य आहे. कां हो, असंचना ?

दौलतराव—मला ही असंच वाटतं. अगोदर ही गोष्ट त्यांच्या कानांवर घालूं. यावेळीं वीरसेन महाराज कुठे असतील हें मला ठाऊक आहे.

(निघून जातात.)

प्रवेश २.

स्थळ— राज्यांतल्या ज्यांतील दरवारचा दिवाणखाना.

(राजा रमाकांत, राणी मदालसा, वीरसेन, आर्तवीर्य, यशवंतराव, पिलाजी व यशवंतराव.)

राणी—थोरले महाराज कैलासवासी झाल्यामुळे आमच्या वीरसेनाला फार दुःख झालं, हा तर गोष्ट खरीच. आणि त्यापासून अम्ही ही शोकनिमम व्हावंच सर्व राज्यांत जिकडे तिकडे उदासीनता उत्पन्न व्हावी, हें ही स्वाभाविकच आहे. तथापि अशा प्रसंगाला कांहीं थोडासा विवेक केला पाहिजे. जे गेले ते कांहीं पुन्हा परत येतात असं नाही. त्यांच्या बरोबर आपल्याला तर कांहीं जातां येत नाहीं ना ? आमची जी पूर्वीची मालकीण व हल्लीची आमची यजमानीण, इला अम्ही दुःखांत सुख मानून व मागच्या सर्व गोष्टी विसरून जाऊन ह्या राज्याच्या बंदोबस्ता करतां व व्यवस्थे करतां आमची पट्टाणी केली आहे व अम्ही सारीं राजिसूत्रं स्वतःच हातांत घेतलीं आहेत. या कामांत ज्या जे उद्योग व दख्खदार मंडळीनीं मदत केली आहे त्या सर्वांचे

गादीवर मोठे उपकार आहेत, असंहीटलेंया वाचून आमच्याज्यांन
 रहावत नाही. आतां हा प्रसंग पाहून, नवखंडाचा राणा फतोसि-
 ग याचा मुलगा भीमसिंग हा मशेन्मत होऊन वंडाळी माजवोत
 आहे व 'अम्ही लढण्यास तयार आहोत' असा निरोप घेऊन
 त्याचा वकील या दरबारी आला आहे. या प्रकरणाचा यथाकाळीं
 विचार करण्यांत येईलच. प्रस्तुत दुसरं एक काम आहे. तें हे कीं,
 भीमसिंगाचा चुलता उद्देसिंग हा फार वृद्ध झाला असल्यामुळे
 आपल्या पुतण्यावर त्याची कांहीं एक सत्ता चालत नाही. या गो-
 ष्टीला त्याचा नाइलाज आहे. या रवीन राजदव्यवस्थेची खबर
 वळविली असता त्याला बरं वाटेल, व त्याच्या मदती-
 पासून आपल्याला अंशतः तरी उपयोग होईल. म्हणून त्याच्याशी
 तह करण्याकरता व ही आनंदाची खबर न्या. ग. क. विण्याकरि-
 ता पिलाजी व यशवंतराव पाठविण्याचा आमचा हुंम होत
 आहे. यशवंतराव ! पिलाजीराव ! तुम्ही आज्ञेप्रमाणे निष्पत्ती
 तयारी करावी.

यशवंतराव }
 पिलाजी } —जशी आज्ञा.—

(ते जातात.)

राजा—शूरसेना, तुझी काय इच्छा आहे बोल.

शूरसेन—सरकार, विलासनगरीहून सरकाराज्ञेप्रमाणं या
 राज्याभिषेकाच्या समारंभाकरितां मी हजार झालों होतो. हें कार्य
 आटपलं आहे. तेव्हां मला आतां परत जाण्याची आज्ञा
 व्हावी.

राजा—आपल्या बाबांजवळून तुला परवानगी मिळाली का?
 आर्तवीर्य, आपलं काय ह्मणणं आहे ?

आर्तवीर्य—सरकार, मुलानं माझा अगदीं पिच्छा पुरविला.
 तेव्हां एकदा मरतेशेवटीं मोठ्या कष्टानं मी हो म्हटलं. दुसरं
 काय ?

राजा-कं आहे. शूरसेना, संभाळून जा. विवेकडे नीट लक्ष ठेव. अरे वावा, तूं तरुण आहेस, तेव्हां मांजा मारण्याचे दिवस आहेत तुझे.

आर्त शीर्ष-खाविंद, या मुलाला जाण्याला आपला ही हुकूम व्हावा.

(शूरसेन मुजग करून जातो.)

राजा-असो. वाळा वीरसेना !

वीरसेन-(एकीकडे) अरे ! या काळ्या सर्पाचं घाळ म्हणून घेण्याचा प्रसंग मजवर यावाना !

राजा-अरे ! तूं अजून असा थंडावलेला कां ?

वीरसेन-अरे ! आतां अखंड उन खातो आहे. तेव्हां कुठची थंडी सारू ?

राणी-वाळा वीरसेना ! आतां हें दुःख पुढे कर; हा उदा-
वें कें उतां घेऊं अरे, असा एक सारखा खालीं मान घालून
वसत असतोस आणखी डोक्याचं पाणी क्षणभर
नाहीस, याला ह्मणावं तरी काय ? जे झालं तें आतां
पुनः परत येणार आहे का ? त्यांचा तुझ्यावर मोठा जीव, आणि
तूं ही पण त्यांना घटकाभर सोडीत नव्हतास. पण वाळा, आतां
काय करायचं ! आपल्या सगळ्यांची हीच गत आहे. आज ते गेले.
उद्या आपल्याला ही जायवं आहे. पण खाणं, पिणं, उठणं वसणं
हें कोणाला सुटलं आहे का ? ही जमाची रहाटीच आहे.

वीरसेन-आईसाहेब, खरी गोष्ट आहे !

राणी-तर मग तूं ती कांहीं एक विशेष गोष्ट आहे अस
कां दाखवतोस ?

वीरसेन-आई ! नुसता 'दाखवत' नाहीं. खगेखा, मला
ती गोष्ट विशेषच वाटते ! अग, माझं हें पांढरं पागोटं किंवा

क्षार अथवा अनवाणो चालणं, गोड टाकणं, वाडा ने खाणं तमेच हें हुंदके, हीं होळ्यातलीं टिपं, चेहेऱ्यावगली ही मलूली, हे सर्व दुःख दाखाविण्याचे प्रकार बाहेर दिसतात. पण यांना माझ्या दुःखाचं खरं स्वरूप दिसत नाही. कारण, हे प्रकार एखाद्या सांगाळ्यालाही करून दाखावितां येतात. पण माझ्या या हृदयांत जें कांहीं होऊन राहिलं आहे, तें दाखावितां येतच नाही ग !

राजा—वाग्मेना ! तूं आपल्या पित्याच्या दुःखाबद्दल हीं जीं चिन्हं धारण केलीं आहेत ते तुला खगेखर मोठं भूयण आहे. पण असं पहा कीं तुझ्या वडिलांचे वडिल गेलना? त्या प्रमाणें त्या वडिलांचे ही वडिल स्वर्गांत झाले. ते स्वर्ग हे व्हिटा-गाडगच आहे. जो जिवंत राहतो त्याला मृतो सन्मानार्थ सर्व क्रिया कर्म केलीं पाहिजेत. धर्मशास्त्रांनुसार अशांचा दुःखदर्शनाचे प्रकार कांहीं काळीं केलुच पाहिजेत. हें ठीकच आहे. परंतु, भलताच दुःखद-धडन सारखे दुःखच करीत वसणं, हें महत्पाप आहे. एवढ्या मोठ्या पण अगदीं नामदुर्मतीचं काम आहे. असं कारण ईश्वराला इच्छे विरुद्ध आहे. अशा मनुष्याचं काळीज अगदीं अंधार मन अगदीं अंधार असून त्याची बुद्धी जड व अशिक्षित आहे, असं समजलं पाहिजे. कारण, जो गोष्ट खास घडणार, असं आपल्याला पक्कं ठाऊक आहे व जीं हरहेमेश घडतांना आपण पाहतो, ती घडून आली असतां तिजवइल आपण इतकें विव्दळ कां ह्मणून व्हावं ? छीः, ईश्वरचा हा मोठा अपराध कारण आहे. आपल्या दुःखाश्रुतीं आपल्या पित्यांना त्रास होतो असं शास्त्र आहे. तेव्हां ही गोष्ट कारण ह्मणजे मृष्टी विरुद्ध आहे, अगदीं अविवागाची आहे. कारण, मृष्टीच्या उत्पत्तिपामुळे आज पर्यंत अशीच गोष्ट घडत आली आहे. तेव्हां वाळा, आतां हे तुझं दुःख पुढं कर. मी ती तुला वापाच्या हिकाणीच आहे.

तुझा बाप जिवंतच आहे असं समज. कारण, साऱ्या राज्यांत आम्ही अशी दंबडी पिटाविणार कीं, आमच्या या गादीचा वारस तूं आहेस. बापाचं पुत्रावर जसं प्रेम असतं, त्याही पेक्षां आमचं प्रेम तुझ्यावर अधिक आहे. आतां वाराणसी नगरीस विद्याभ्यास करण्याकरितां जाण्याचा जो तूं उद्देश मनांत धरिला आहेस तो आमच्या इच्छेच्या अगदीं विरुद्ध आहे. ह्मणून आमची तुला अशी प्रार्थना आहे कीं, तूं जाऊं नकोस. तूं नेहेमीं आमच्या छायेखालीं व नजरे खालीं रहावंस. आमच्या दरवारचा मुख्य सरदार व गादीचा वारस आणि आमचा पुत्र, अशा मानानं तं राहावंस.

राणी—वाः, वीरसेना, माझं हो पण तुला पदर पस-
हून तूं होऊं नकोस असं मागणं आहे. या आईच्या एवढ्या
दिववणीचा अपमान करूं नकोस. ऐकलंस का !

वीरसेन—माझ्याकडून होईल तितकी, आईसाहेब ! मां
बापदां अशा शिरसाबंध करीन.

राजा—वाः, कसं घालानं चांगलं उत्तर दिलं ! वाळा, तूं
शहाणाचं आहेस. या विचित्रनगरांत आमच्या ठिकाणीच तूं
आहेस. (राणीकडे पाहून) कां चला आतां ! आज आमच्या
या वाळा वीरसेनाच्या मुखांतून दोन गोड शब्द ऐकिल्यापासून
माझ्या जिवाला फार आनंद वाटत आहे. या आनंदप्रदर्श-
नार्थ तोफांची सरवत्ती होऊन एकंदर नगरवासी जनाला मेज-
वानीचा थाट केला पाहिजे. चला तर मग जाऊं आतां.

(वीरसेना शिवाय बाकी सर्व ज तात.)

वीरसेन—अरे ! हें माझं दगडा सारखं जड निगरगट्ट
शरीर वकीं सारखं वितळून कां जाईना ! किंवा आकाशातील
वाज्र माझ्या अंगावर कडाडा कोसळून माझ्या शरीराचे अ-
संख्य तुकडे कां होईनात ! आत्महत्या करणं हें अत्यंत घोर

पातक आहे ह्यणून त्याचा निषेध प्रत्यक्ष भगवंतानं व धर्म
 शास्त्रानं केला नसता तर किती चांगलं झालं असतं? शिव
 शिव ! शिव ! या जगांतल्या एकंदर गोष्टी मला किती का
 वाण्या व निःसार वाटत आहेत ! या जगांतलं जगणं मला
 कडू कडू विषतुल्य वाटतं आहे. जिकडे पहावं तिकडे मला
 भयंकर, शून्य दिसतं आहे. हें जगत् जीर्णारण्या प्रमाणं
 आहे. हर ! हर ! हर ! हें विश्व हा एक सुंदर व रंगीच्याच
 होय असं कांहीं कवींनी म्हटलं आहे. छीः, छीः, छीः
 कोणी याला सुंदर व रंगीच्या म्हणावा अरे, हें जग
 आहे यांत काय संशय ? जितकं कांहीं जकं, जकं
 नासकं तेवढ्यानं अगदीं हें व्यापून गेलं आहे. हाय !
 हाय ! शेवटी परिणाम असा व्हावा ना. त्याचा मज्जन
 दोनच महिने झाले ना ? छेः ! पण अरे दोन सुद्धा दोन पो साले
 नाहींत. थोरले महाराज पण काय होते ! 'राजाधिराज' हे
 खरोखर त्यांनां शोभत असे. त्यांच्यांत आणिल्या गजगांठ
 अंतर ! जमीन अस्मानाचं ! 'कहां राजा भोज और
 गांगा तेली' ! त्यांच्या पायाची धूळ देखील या हरामखोरांच्या
 लळाटावर शोभणार नाहीं ! थोरल्या महाराजांचं आमच्या
 मातोश्रीविर तरी किती प्रेम असे ! वारा अम्मळ अधिक वाहूं लागला
 गला तर त्याच्यापासून आई सहिवानां त्रास होईल म्हणून
 त्याचा राग येई ! हे यावापृथ्वीनो ! अरे ! ही माझी स्मृती
 पहा कशी द्राड याच प्रसंगीं अधिकाधिक जागृत होत आहे
 माझी आई नेहेमी घाशांच्या भोंवती भोंवती असे. काय त्या मिळ्या,
 काय तो प्रेमरस !—आणखी हें सारं एकाच महिन्यांत अं !—
 अरे ! नको नको तो विचार—स्त्रियांनां 'अबला' हें नांव
 अगदीं योग्य आहे ! स्त्रियांचं मन चंचळ ह्यणतात तें अगदीं खरं
 वरं ! कारण, अरे, एकच छोटासा महिना मधें गेला न गेला,
 फार काय—तिच्या त्या रडरडून मुजलेल्या मानभावी
 डोळ्यांची सजही कमी झाली नाहीं तोच कीग रंग दरे !—अग

पापिणी! या कारभाच्यावर फिदा झालीस अँ! आणखी लागलीच त्याच्याशी पाट ही लावलास! तुझी लाज एकदम कुठे ग नाहीशी झाली! अग! तू बुद्धिहीन जड पशू झाली असतीस तर आणखी दोन दिवस तरी व्रतस्थ राहिली असतीस! एक महिन्याच्या आंतच सारं हें अँ! हाय! हाय! साक्षात् मदनमूर्ति, असे ते थोरले महाराज कुठे, आणखी ही रांडलेकाची अवलाद,—हा चोडमुखी कारभारी कुठे! अरे चोरा! पाहून घेईन रे पाहून घेईन. हर! हर! हर! या कृत्याचा एकंदर शेवट फारच कडू होणारं यांत शंका नाही. अरे! हें माझे हृदय फुटून जाईल तरी वरं—कल्याण मला ही जीभ आवरून धरली पाहिजे!

(हरसेन व दौलतराव येतात.)

हरसेन—सारे लोकांचा जयजयकार असो!

वीरसेन—हरसेनगाव, गड्या, तुला पाहून मला फार आश्चर्य आहे. पण मी चुकलो तर नाहीना!

हरसेन—मांच तो सरकार. हरसेनच, आपला बंदा.

वीरसेन—गड्या, आपण आपली नांव बदलू. मांच आपला हरसेन अँ! पण तें असो. हरसेना, खरच मांग, तू वाराणशी सोडून कांवरं आलास? कोण, दौलतराव!

दौलतराव—जी सरकार.—

वीरसेन—वा: तूही आलास, फोर संतोपाची गोष्ट आहे. पण अरे, खरच मांगा, तुझी दोघेही वाराणशी नगरी सोडून कां आलास?

हरसेन—दुसरां काय महाराज, आम्ही पडलो आपले फाटिंग भाई, तेव्हां आलो भटकत भटकत झालं.

वीरसेन—छे, तुझ्या वैन्यांनी जरी अशी गोष्ट सांगितली जरी मी ती खरी मानणार नाही. तू, आणखी फाटिंग, ही गोष्ट माझे

कान ऐकावयाचे नाहीत. काय वेड्या, आपली निंदा आपणच करून घेत आहेस ! या विचित्रपुर्णित तुझं रे पण काय काम होतं ? आतां इथून परत जाईपर्यंत आपण मदिरेचे पुरे भोक्ते वनून जाणार !

हरसेन—थोरल्या महाराजांच्या दिवसा करितां येथे आलां होतो.

वीरसेन—अरे, तूं माझा सहाध्यायी असून माझा असो उपहास करितोस अं ? मला वाटतं तूं आमच्या आईसाहेबांच्या पाटाच्या समारंभा करितांच आला होतास ?

हरसेन—अहाहा ! खरं आहे महाराज ! तोही समारंभ लागलीच उगकला ! शिव ! शिव !

वीरसेन—याला म्हणावी काटकसर ! काटकसरांच्या, ही काटकसर बरं ! अरे, बाबांच्या तेराव्या दिवसाच्या शिळवी पुरणपोळीवर हा पाट अटपून घेतला. दुसरं काय ! निघा, नां दिवसे प्रहाणं माझ्या नशीबीं आलं, त्यापेक्षा मला मरण आलं असतं तरी पुरवतं.—माझे बाबा—अरे, मला वाटतं, माझे बाबा मला दिसताहेत !

हरसेन—महाराज, कुठे ?

वीरसेन—हरसेना, अरे कुठे म्हणजे, माझ्या हृदयांत !

हरसेन—मी त्यानां एकदां पाहिलं होतं—महाराज फार चांगले होते बरं. राजा हे नांव त्यानां शोभत असे.—

वीरसेन—ते तरी मनुष्यच होते. पण एकंदरीत असा पुरुष कांहीं पुन्हा दृष्टीस पडायचा नाही.

हरसेन—मला वाटतं, मी काल त्यानां पाहिलं.

वीरसेन—पाहिलंस ! कोणाला ?

हरसेन—सरकार, कोणाला ह्मणजे, काय ? आपले वडील थोरले महाराज, त्यानं पाहिलं !

वीरसेन—थोरल्या महाराजांना ! माझ्या बाबांना ?

हरसेन—सरकार, अगोदर ऐकावं. विस्मय व्हायचा तो मग पुढें. या दोन गृहस्थांसमक्ष घडलेला चमत्कार मी कल्पितेच ऐकून तर घ्यावा !

वीरसेन—असं अं ! तर मग खचित ऐकला पाहिजे. काय, घाय तर चमत्कार घडला !

हरसेन—हे दौलतराव व बहिरोजीराव पहाऱ्यावर असतां ऐन मध्यरात्री थंता त्या पिशाच्यानं पछाडलं. थोरल्या महाराजांच्या सारखे नखशिखांत एक चिलखत चढविलेली आकृति यांच्या समोरून सावकास, हळू हळू, पण मोठ्या डौलाने त्यांच्या जवळून गेली ! एका भाल्याच्या अंतरावरून भयाभित्त दालिल्या अशा त्यांच्या डोक्यासमोरून स्वारी तीन वेळ गेली. हे दोघे तर अगदीं भयानें गर्भगळित होऊन त्यांची बोटडी वळून गेलीं होती आणि त्यांच्या तोंडांतून एक शब्द देखील याहेर उमटेंना. ही गोष्ट त्यांनीं मला अगदीं एकांतात सांगितल्यावरून मी तिसऱ्या रात्री पहाऱ्यावर उभा राहिलों. तिथें पहातो तों, त्यांनीं सांगितला होता तोच वेळ; तसाच आकार, अशा थाटानें तें पिशाच आलं ! थोरले महाराज माझ्या चांगल्या ओळखीचे होतेच.

वीरसेन—पण अरे, हें सर्व कुठे झालं ?

दौलतराव—त्या दिवशीं आम्ही त्या पहाऱ्यावर होतो ते, त्यांच किल्ल्यांच्या पटांगणावर.

वीरसेन—मग तुम्ही कांहीं त्याच्याशी बोलला नाहीं ?

हरसेन—मी बोललो पण त्यानं जबाब ह्मणून दिला नाहीं, तरी पण एकदा मला वाटलं डोकं वर करून कांहीं बो-

लण्याच्या वेतात होतं तों इतक्यांत पहाटचा कोंबडा आरवला. त्याच्या त्या आरवण्या घरोघर ते अगदी कुर्णाकडे नाहींसच होऊन गेलं !

वीरसेन—हा बोवा मोठा चमत्कार आहे !

हरसेन—या गळ्याशपत महाराज, यांत एक शब्दही खोटा नाहीं ! आणखी त्यावेळेस आम्हाला असे वाटलं—ही ही गोष्ट आपल्या कानावर घालावी हें आमचं कर्तव्ये कर्मे आहे.

वीरसेन—वाहवा ! शाबास गड्याना ! पण हें ऐकून आम्हांचं मन उद्धम झालं आहे. आज तुमचा पहारा आहे का ?

दौलतराव
बहिरोजीराव } —जी सरकार.

वीरसेन—काय म्हणता ? तें हत्यार बंद होतं ?

दौलतराव
बहिरोजीराव } —जी सरकार, हत्यारबंद.

वीरसेन—चिलखत, शिरछाण वगैरे आयुधं अगदीं नखशिखांत चढविलीं होतीं ?

दौलतराव
बहिरोजीराव } —जी सरकार, अगदीं नखशिखांत.

वीरसेन—तर मग तुम्हाला त्याचा चेहेरा दिसला नसेलच ?

हरसेन—हो हो, दिसला तर ! त्यानं तोंडावरचं मुखत्राण खरीकलं होतं.

आहिरसेन—त्याची मुद्रा रागीट दिसली का ?

रं प्रेम नव—चेहेऱ्यावर रागापेक्षां दुःखाची छाया जास्त काचं फूल.

वीरसेन—त्याचा चेहेरा फिककट दिसत होता कां अगदीं लाल होऊन गेला होता ?

हरसेन—छेः, अगदीं फिककट दिसला.

वीरसेन—तो तुमच्याकडे न्याहाळून पहात असे का ?

हरसेन—हो. अहो, एकसारखी त्याची नजर आमच्याकडे होती. २०

वीरसेन—अरे, मी तिथे असतो तर फार वरं झालं असतं!

हरसेन—आपण थाला पाहिल्याबरोबर अगदीं गांगरून गेला असतां !

वीरसेन—गेले असतो घोवा ! बराच वेळ होतं कां तें तिथे ?

हरसेन—मुळार शंभर अंक मोजीतोंपर्यंत होतं.

शंभरराव }
बहिरोजीराव } —छे हो ! अस कां, बराच वेळ होतं !

हरसेन—मी पाहिलं तेव्हां नव्हते घोवा फारवेळ !

वीरसेन—मी आज रात्री पहाण्यावर त्याची वाट पाहत बसणार. न जाणो कदाचित् आज ही तें येईल !

हरसेन—कदाचित् कां ? मी खात्रीने सांगतो, कीं तें येईलच.

वीरसेन—माझ्या बावांच्या साखंच रूप जर तें घेऊन येईल तर प्रत्यक्ष कृतांतानं जरी नको म्हणून सांगितलं तरी मी त्याच्याशी बोलणार. माझं तुझां सर्वापाशी येवढंच मागणं आहे कीं अजून पर्यंत जर ही गोष्ट तुम्ही कोणाजवळ बोललां नसाल तर ती पुढे ही तशीच ठेवा. आणखी आज रात्री जें जें म्हणू कांही घडेल, तें तें फक्त आपल्या मनांत ठेवा. कोणा ? बोलू नका. त्या उपकारांची मी फेड करीन. बरे पण दिल्या आतां. आज रात्री त्याच्या जागेवर अकरांच्या अकरांच्या दाम्यान आपली पुन्हा भेट होईलच. कांहीं बो-

वीरसेन—या तर मग. [वांग्मेना खेरीज बाकी सर्व निघून जातात] आमचे बाबा, आणखी पिशाचरूप घेऊन, आणि त्यांत हत्यारधंद ! छेः; चिन्ह कांहीं ठाक दिमत नाही ! कांहीं तरी घातपात आहे ! आतांच जर रात्र असती तर बरं झालं असतं. पण न ही त्या अर्थी हे अंतगात्म्या ! ती येईपर्यंत जग शांत रहा ! दुष्कृत्ये पाताळांत जरी नेऊन लपवली तरी ती उबडकीला यायचीच ! (जातो)

प्रवेश ३.

(स्थळ) आर्तवीर्याच्या बाड्यांतला दिवाणखाना.

शूरसेन व चंद्रकला येतात.

शूरसेन—माझं सगळं सामान सुमान गलवतावर चडिबल आहे. तर आतां मी येनां अं ताई ! आतांशा द्वारा चांगला वहातो. गलवतावर बंदोबस्तही चांगला असतो. तेव्हां गलवतं वाचेवर येतात जातात. तर इकडचा समाचार नेहमी फळवीत जा. अळम करूं नकोस.

चंद्रकला—दादा, मी कधीं पत्र पाठविण्यांत अळस करणार नाही.

शूरसेन—पण हो. बगी आठवण झाली. तुला त्या वीरसेनाविषयी थोडमं सांगायचं आहे. ताई, वीरसेनानं ज्या कांहीं तुरा प्रीतीच्या खुणा दिलेल्या आहेत, त्यावरून त्याची तुझ्यावर खरी प्रीति आहे, असं समजूं नकोस. ते सर्व कामविकाराचे खेळ आहेत. कामव्यथितांची अशीच गीत असते असं समज. हें खरं प्रेम नव्हे, तर, हें आयुष्याच्या तारुण्यप्रीष्मांतील पारिजातकाचं फूलच आहे. पारिजातकाच्या फलाप्रमाणं हें

फार लौकर उद्धवतं आणि लौकरच नाशही पावतं. वीरसेनाच तुझ्यावरलं हें प्रेम हें ही मोठां मधूर, पण अगदीं क्षणभंगूर आहे असं समज. याचा देखील गंध क्षणभरच टिकणारा आहे. यापेक्षा त्यांत कांहीं जास्त नाही.

चंद्रकला—दादा, असंचना ?

शूरसेन—हो असंच. याच्या पेक्षा त्यांत कांहीं जास्त असेल जे तें विचार विलकूल मनांत आणूं नकोस. कारण, प्राणी जे मोठा होत जातो, तों तों, तो फक्त शरीरानं आणखी शरीरानं वाढत जातो असं नाही, तर शरीर वाढत चाललं क्षणजे त्याच्या घेणार त्याचे विचार, त्याचा अनुभव आणि त्याच्या इच्छा, याही वाढत जातात. कदाचित् त्याची तुजवर आतां प्रीति असेल, आणि आतां त्याच्या मनामध्ये विलकूल खोटमाळपणा किंवा लक्षाडी लक्षाडी नसेल. परंतु, तो कोणत्या कुळांत उत्पन्न झालेला आहे इकडे व त्याच्या मोठेपणा कडे लक्ष दिले असा तुला इतकं सहज कळून येईल की, त्याचा तो मालक नाही. त्याला आपल्या इच्छे प्रमाणंच चालतां येणार नाही. त्यानं ज्या कुळांत जन्म घेतला आहे, त्या कुळाला उचित असं व त्याला वर्तून ठेवलं पाहिजे. आम्हां सारख्या गरीब लोकांप्रमाणे वीरसेनाला स्वतः कांहींच करितां येणार नाही. कारण राज्याची बळकटी आणि सुरक्षितपणा, ही त्याच्या वऱ्या किंवा कर्तृत्व निवडणुकीवर अवलंबून आहेत. आणि, म्हणून या राष्ट्रांत सर्व लोक जी गोष्ट सांगतील तीच त्याला मान्य केली पाहिजे. त्यांच्या म्हणण्या बाहेर वीरसेनाला अगदीं जातां येणार नाही. बरं, इतकं ही असून जर तो 'माझी तुझ्यावर प्रीति आहे' असं तुला म्हणतच असेल, तर त्याला ती आपल्या कृतीनं जितकी खरी करून दाखवितां येईल तितकीच आहे, जास्त नाही, असं समज. कारण, विचित्रपुर्तिल लोकांच्या इच्छे बाहेर ती कधीं नसायचीच. आणखी, जर तुम्हें ते प्रेमालाप अगदीं भोळेपणानं ऐकून घेऊन तूं आपलं

हृदय त्याच्या स्वाधीन करून टाकशील, आणि त्याच्या त्या मदनप्रे-
रित प्रार्थनांना भुलून जाऊन, आपलं कौमार्यभांडार त्याला
खुशाल लुटून देशील, तर तुझ्या अत्रूला कितो धक्का वसेल याचा-
ही पुरतेपणी विचार कर. चंद्रकले, सावध रहा वरं. तूं आपल्या
मनोविकारांच्या अगदीं आधीन होऊं नकोस. वासनेच्या ताव-
डींत अगदीं कशी ती सापडूं नकोस. आपल्याला कलंक लागू
नये म्हणून नेहेमी सावध रहाणाऱ्या कुमारिकेनं आपलं मोंट्यं
त्या कलंकी चंद्राला दिखील दाखवूं नये. अग, प्रत्यक्ष सदृष्ट
दिखील लोक दोष दिल्या वाचून रहात नाहीत. कधीं ^{वैदिक} ^{वैदिक}
संतऋतूतील पुष्पांच्या कळ्या बनल्या नाहीत, तोंच त्यांना की-
ड लागते. आणि तारुण्याच्या उदयकालीं तें ^{संदुष्ट} ^{संदुष्ट} संदुष्टकलिके-
ला कीड लावणाऱ्या गोष्टी अगदीं जवळच असतात. असल्या
गोष्टींचं भय वाळगणं हेंच उत्तम. तारुण्याचा ^{धुसा} ^{धुसा} धुसा कांहीं
प्रभाव आहे कीं, त्यांत आपोआप मनुष्याला व्यसनं लागतात.
त्याला दुसऱ्या तिसऱ्या गोष्टींची गरज लागतच नाही.

चंद्रकला—दादा, हा तुझा चांगला उपदेश मी आपल्या
मनांत अगदीं खडान्खडा साठवून ठेवीन. पण दादा, एखाद्या
आतांच्या वेदांत्याप्रमाणं मला मात्र हा मोक्षप्राप्तीचा कठीण
मार्ग दाखवून देऊन आपण खुशाल एखाद्या चैनी मनुष्या सा-
खं एष आरामांत राहायचं, असं मात्र करूं नकोस हो !

शूरसेन—ताई, तूं माझ्याविषयीं अगदीं काळजी करूं
नकोस.—पण आतां मला भारी उशीर झाला. हे पहा आपले
बाबा आले !

[आर्तवीर्य येतो.]

आणखी एकदा आशिर्वाद मिळण्याचा हा चांगला प्रसंग
आला आहे! जितक्यान्दा आशिर्वाद मिळतील तितकं चांगलंच.

आर्तवीर्य—अरे, अजून तूं इथेच ? जा, जा, लवकर

जा. गलबतावर शिबं दिखील उभारलीं. तुझ्या करितां वाट पहाताहेत. जा, चिरायुयीहो. पण एवढे दान उपदेशाचे शब्द सांगतां, ते मात्र नीट लक्षांत ठेव. आपले विचार कोणी पुमल्याखेरीज कधी आपल्या मुखावाटे बाहेर काढूं नकोस. एखादा भलताच्या भलता विचार मनांत आला तर तत्क्षणीं त्याप्रमाणें तू करूं नकोस. लोकांशी चांगला मिळू राहात जा; पण आपल्या अंगांभेरी हलकटपणा शिबं देऊ नकोस. तुझे जे मित्र असती- त्यांची चांगली परिक्षा केल्या नंतर त्यांना आपल्या गळ्यांतून इत असं मान, त्यांना आपल्या हृदयांतल अधिर्देवत करून ठेव. ज्यांना विलकूल अनुभव नाही अशा लोकांशी स्नेहं करूं नकोस. कोणत्याही भांडणांत पडण्याच्या अगोदर चांगली सावधगिरी ठेव. परंतु एकदां आंत पडलाम ह्मणजे तुझी बुद्धी अशी असुंदे कीं तुझा प्रतिपक्षी तुला भिऊन वागेल. पण एक मनुष्याचं ह्मणणं ऐकून घेत जा; पण आपला निर्णय तूं आपल्या पार्शीच ठेव. आपल्याजवळ पैसे असतील त्या मानानं आपला पोपाख करावा; परंतु तो छिचोरपणाचा दिसूं नये. पोपाख उंची असावा, परंतु त्यांत भपका नसावा. कारण, बहुधा मनुष्याची किंमत त्याच्या पोपाखावरून करतात. विलास नगरींतले बडे बडे लोक तर या गोष्टींत मोठे तग्गेज आहेत. कधी कोणाला कर्ज देऊं नकोस आणि कोणापासून घेऊं नकोस. कारण, कर्ज दिलं असतां कधी कधी कर्ज ही बुडतं आणखी ज्याला द्यावं त्याचा स्नेहही बुडतो. कर्ज काढण्याची सवय लागली कीं सहजच काटकसर नाहींशी होते. पण सगळ्यात मुख्य गोष्ट सांगायची राहिली आहे ती ही. तूं आपण स्वतः नीतीनं वाग, आणखी असा तूं वागलास म्हणजे दुसऱ्याशी लबाडीनं वागावं असं तुझ्या मनांत येणारच नाही. जा तर मग आतां. माझ्या आशिर्वादान हा उपदेश तुझ्या मनावर पक्का ठसो.

शूरसेन—मी आपल्याला नमस्कार करतां वावा, आणखी आपला निरोज घेतां.

आर्तवीर्य—जा आतां उशीर झाला. —ते चाकर लोक तुझी वाट पहाताहेत.

शूरसेन—ताई, मी येतो अं आतां. मी सांगितलेल्या गोष्टी चांगल्या ध्यानांत ठेव हो.

चंद्रकला—दादा, मी नाही हो विसरणार. तूं सांगितलेल्या साऱ्या गोष्टी मी लक्षांत ठेवीन.

शूरसेन—वरं तर, येतो मी अं ?

(जातो.)

आर्तवीर्य—चंद्रकले, काय सांगितलं आहे मी त्यान तुला ?

चंद्रकला—विशेष कांहीं नाही. वीरसेनमहाराजांचीं विषयीं कांहीं आहे.

आर्तवीर्य—हो बगी अठवण झाली ! मी असं ऐकलं आहे कीं, आताशां महागजांची स्वारी तुझ्याकडे येऊन बराच वेळ बसत असते, आणखी तूही त्यांच्याशीं खुशाल हवी तेवढी बोलत बसतेस. असं जर असेल तर तुला बजावून सांगतो कीं आपल्या अत्रला आणखी कुळाला काय योग्य आहे हें तुला बिलकुल कळत नाही. त्याचं आणि तुझं कायग येवढं चालतं ? खरं सांग.

चंद्रकला—दुसरं काय घाई चालायचं आहे ? आताशा किनई वाई ते माझ्यावर फार लोभ दाखवितात.

आर्तवीर्य—लोभ ! अं: अगदीं ग भावडी तूं ! अग, तुला या असल्या गोष्टींचा अगदीं अनुभव नाही. तूं त्याचा तो लोभ खरा का मानतेस ?

चंद्रकला—मला त्यातलं कांहीं कळत नाही.

आर्तवीर्य—हं. हं ! अग मी तुला शिकवितो वघ. तूं अजून पोर आहेस. तूं तेव्हांच फसशील. ज्याला तूं खरा लोभ ह्मणतेस तो सारा लटका आहे. जरा धातवेतानं वागावं, नाही तर, काय ह्मणतात तें, तुमचं देवभलं करो—नाहीं आठवत धोवा—आमचा फर्जाता करून टाकशील ! दुसरं काय ?

चंद्रकला—धावा, त्याचं बोलणं चालणं मला अगदीं री-
तिचं दिमलं.

आर्तवीर्य—रीतिचं अं ! छट् ! हावेडे !

चंद्रकला—धावा, कां वरं नसावं ? त्यांनीं प्रत्येक शब्दा-
गणिक आणाशपथा वाहिल्या किहो.

आर्तवीर्य—हा वेडपे ! अग, त्या आणाशपथा नव्हेत; तर, तीं गरीब विचाऱ्या पाखरानां धरण्याकरितां पसरलेलीं ओळीं ! मला पक्कं ठाऊक आहे कीं कामाभी एकदां पुरतेपर्णी भद्रकला म्हणजे मग काय आणावर आणा आणखी शपथावर शपथा ! तर तुला सांगतो, मोठ्यावेतानं वागत जा, फारशी त्याच्या दृष्टीस पडूं नको. तो आळारे आला कीं लागली लुग लुग करायला ! असं नाहीहो कामाचं ! वीरसेन म्हणशील तर तो तारुण्याच्या ऐन भरांत आहे. आणखी, तो पुरुष आहे, म्हणून तुझ्यापेक्षां त्याला स्वातंत्र्य जास्त आहे. वेटा, तुला थोडक्यांत सांगतां. तूं त्याच्या त्या लाडीगुडीच्या भाषणांवर आणखी शपथांवर अगदीं विश्वास ठेऊ नकोस. त्याच्या शपथा तुम्हासारख्या अल्लड पोरानां कुमार्गीला मात्र लावतात. सरशेवटीं तुला एवढं स्पष्ट सांगून ठेवतां कीं, आजपासून त्या वीरसेनमहाराजांशी खबरदार हवं तस बोलत बसलीस तर ! माझ्या नाही कामाला पडायचं ! समजलीस ! चल माझ्या बरोबर.

चंद्रकला—मी तुमच्या आज्ञेबाहेर इतकी सुद्धा जायची नाही.
—जातात—

प्रवेश ४ था.

(स्थळ) किल्याच्या पुढले पटांगण.

वीरसेन, हरसेन व दौलतराव.

वीरसेन—अरे, काय गार वारा सुटला आहे हा ! अंमल कसा झोवतो आहे !

हरसेन—छे बोवा, आज थंडीचा फारच कडाका पडला आहे. झाडावर्ची पान दिखील गळून पडायची !

वीरसेन—आतां किती वाजले असतील ?

हरसेन—आतां वारांचा अम्मल असावा.

वीरसेन—छे : हो. वारा केव्हांच वाजून गेले !

हरसेन—खरंच की काय ? मी कांहीं ऐकले नाहीं ना ! तर मग तें पिशाच येण्याचा वेळ झालाच ह्मणायचा. (तोफ होते व लागलीच सुस्वर वाद्ये वाजूं लागतात) महाराजे, हें काय वरं ऐकूं येतं आहे ?

वीरसेन—अरे, काय म्हणून काय पुसतोस ? तुला नाही का ठाऊक ? आज वाळ्यांत मोठी मेजवानी आहे. त्या मेजवानीचा अगदीं थाट उडून राहिला आहे, आणि तिथे यथेच्छ मदिगापानांत मंडळी कशी गर्क होऊन गेली आहे !

हरसेन—इथे कां हम्मेश असाच प्रकार चालतो ?

वीरसेन—होय बोवा, असाच चालतो. ही अशी चालच पडून गेली आहे. पण मी जरी इथला नेहेमीचा राहणाग आहे आणि जन्मापासून हें मी बघत आलों आहे, तरी पण ही चाल चालविण्यापेक्षां मोडण्यांत अधिक प्रतिष्ठ आहे, असं मला वाटतं. एकंदरीत, या राज्यांतले लोक मोठे प्रतापी, शूर वीर अ-

नेकगुणसंपन्न असे खरे. परंतु ह्या एका दुष्ट चालीपासून त्यांच्या नांवाला कळक लागून राहिला आहे.

हरसेन—महाराज, पहा पहा ! तें आलं वरं का—

(पिशाच येतें.)

वीरसेन—हे इंद्रादिदेवहो ! आह्मां सर्वांचं रक्षण करा.

तुं कोणी सत्पुरुष, अथवा यक्ष किन्नर असशील किंवा दुष्ट पिशाच्य असशील; या भूतलावर संचार करण्यांत तुं हेतूं बरे असोत अगर वाईट असोत, तरी पण तू असं कांहीं स्वरूप धारण केलं आहेस कीं, तुझ्याशी बोलल्या शिवाय माझ्यानें रहावतच नाहीं. मीं तुला 'बाबा' म्हणेन, 'राजाधिराज' म्हणेन ! बाबा माझ्याशी बोलाच. मला या कामीं अज्ञानांत येऊं नका. आपण ह्या मृत्यु लोकाचा पसारा सोडून गेल्यानंतर अखंड अविनाशी सुखाचा उपभोग घेत असतां, या भूतलावर पुन्हा कशा करितां अवतरलांत ? बाबा, स्मशानभूमीमध्ये आपला देह अग्निनारायणाला अर्पण केला असतां व आपल्या अस्थी गंगेत टाकल्या असतां पुन्हा तोच देह धारण करून कां वरं आलांत ? आपला पूर्वीचा देह नष्ट झाला असून या पिशाच्याच्या रूपानं पुनरपि चिलखत घालून व सर्व आयुध घेऊन या चांदण्यांत हिंडतां, आणि या रात्रीं असा हा भयंकर वेश धारण करून आजन्मात् आझाला माहित नाहीं, किंवा ज्यांचीं आम्हाला कल्पनाही करितां येत नाहीं, अशा या कृतींनीं आह्मां मर्त्यानां भिवडवून टाकतां ! सांगा वरं याचे काय कारण तें ? काय वरं हेतु असावा ? आम्ही काय करावं अशी आपली इच्छा आहे ?

[पिशाच वीरसेनाला खुणावतें.]

हरसेन—महाराज, तुझाला तें खुणावतं आहे. तुझाला कांहीं तरी एकांतांत सांगावं अशी त्याची इच्छा आहे.

दौलतराव—तें पहा किती मोठ्या आर्जवानं इथून आपण वरंच लांब यावं अशा अर्थानं खुणावतं आहे. पण सरकार, जाऊं नका हो !

हरसेन—छे: छे:, नाहीच जायचं.

वीरसेन—तें माझ्याशीं इथे कांहीं बोलणार नाहीं, मग मला गेलंच पाहिजे.

हरसेन—नका. नका. महाराज, आपण जाऊं नका.

वीरसेन—कां ? त्यांत कशाची भीती आली आहे ? माझ्या जिवाची मला विलकुल पर्वा नाही. आणि माझ्या आत्म्याविषयीं जर म्हणाल, तर तो अमर आहे, त्याला तें पिश्टच्य काय करणार ? तें पहा मला फिरून बोलावित आहे: आपण तर जाणारच !

हरसेन— महाराज, आपल्याला जर त्यानं एखाद्या नदीच्या डोहाकडे नेलं, किंवा समुद्रकाठावरील एखाद्या तुटलेल्या कड्यावर नेऊन, आणखी त्या ठिकाणीं एखादं अफाळ विक्राळ स्वरूप धारण करून आपली सर्व विचारशक्ति आणि बुद्धि हीं नष्ट करून जर त्यानं आपल्याला वेड लावलं तर कसं बरं होईल ? पहा, नीट विचार करा: ज्या ठिकाणाहून समुद्र हजारों वाव खोल आहे असा दिसतो, आणखी त्याच्या प्रचंड गर्जना स्पष्टपणें खोल खालीं ऐकूं येतात, त्या ठिकाणीं गेलं असतां तें पाहिल्याबरोबर माणसाला आपलं वाटतं—खालीं उडी घाळावी. त्याला दुसरं कांहीं कारणच लागत नाहीं. विचार करा !

वीरसेन—तें अजून मला बोलावतं आहे:—चल चल, हा आलोंच तुझ्या मागुन !

हरसेन—सरकार, आपल्याला आम्हीं नाहीच जाऊं देत.

वीरसेन—चल कांढ हात !

हरसेन—महाराज एका ; नका जाऊ !

वीरसेन—माझं नशीब ओढावतं आहे रे ! यावेळेस माझ्या अंगांत भीमाची शक्ति आली आहे. माझ्या शिरान् शिरा कशा तटाटून गेल्या आहेत—(पिशाच बोलाविते) मला एकसारखं तें बोलावतं आहे. चला सोडा हात. (त्यांच्या हातून निसटून) जो यावेळेस आडवा येईल त्याचा मी मुडदाच पाडीन ! ओ !

हरसेन—तो अगदीं बहकून गेला आहे.

दौलतराव—चला त्याच्या मागं जाऊ. त्याचं एकायचा हा वेळ नाही.

हरसेन—चला चला, त्याच्या मागून. याचा परिणाम काय वरं होईल !

दौलतराव—या विचित्रपुर्त कांहीं तरी पापकर्म झालं आहे, यांत कांहीं शक्य नाही.

हरसेन—परमेश्वरासच काळजी त्याची ! चला त्याच्या पाठीमागं.

(सर्व जातात.)

प्रवेश ५.

(पटांगणाचा दुसरा भाग.)

[पिशाच व वीरसेन येतात.]

वीरसेन—आतां तूं मला नेणार तरी कुठे ? बोल. मी याच्या पुढे खचित नेणार नाहीं.

पिशाच—एक.

वीरसेन—ठाक आहे. ऐकतो. चालू दे.

पिशाच—माझी वेळ आतां अगदीं जवळ आली. म
पुनः नरकयातना सोशीत एखाद्या वडावर किंवा पिंपळावर
सून राहिलं पाहिजे.

वीरसेन—अहारे विचाऱ्या पिशाच्या !—

पिशाच—माझ्याविषयीं नुसंती तुला द्यां वाटून, ^{ह्या}
उपयोग ? तर मी आतां ज्या गोष्टी तुला उघड करून सांगितं
त्यांच्याकडे चांगलं लक्ष्य असूं दे.

वीरसेन—बोल. तुला पुरतेपणी ऐकण्याचं माझं कर्तव्य
आहे.

पिशाच—माझं म्हणणं ऐकून घेतल्यावर सूड ^{ह्या}
तुझं कर्तव्यच आहे.

वीरसेन—काय ?

पिशाच—मी तुझ्या बापाचं पिशाच आहे. मी जिवंत
असतांनां केलेल्या पापकर्मांच्या प्रायश्चित्तार्थं कांहीं काळपर्यंत उपा-
शी राहून यातना सोसाव्या व रात्रभर भूतलावर संचार करावा,
अशी मला यमधर्माची शिक्षा आहे. माझ्या कारागृहाच्या कांहीं
गुप्त गोष्टी आहेत त्या सांगण्याची मला सक्त मनाई आहे. नाहीं
तर मी तुला अशा कांहीं गोष्टी सांगितल्या असत्या कीं, त्या ऐकून
तूं जिथल्या तिथे थंड गार पडला असतास; तुझे दोन्ही
डोळे रक्तासारखे लाल झाले असते, आणि तुझ्या सर्वांगा-
वर्चे केंस सायाळीच्या काढ्या खारखे उभे राहिले असते!
परंतु आमच्या वेताळाच्या दरबारांतील गोष्टी तुझ्या चर्मद्रिया-
ला कळविण्याची सोय नाही. एकरे ऐक ! आपल्या बापावर

वीरसेन—अरे ! देवा !

पिशाच—तर त्याच्या भयंकर खुनावडल सूड घे.

वीरसेन—खून !

पिशाच—होय, खून, खून. हाय, हाय! कसलं भयंकर आणि अलौकिक दुष्ट कृत्य तें !

वीरसेन—सांग सांग, सांग कोणचं कृत्य तें कीं, मी मनाच्या धावेबरोबर त्याचा सूड उगवण्यास जातो !

पिशाच—वाः, शाबास, तुझी योग्यता तशीच आहे. पण हें काम वेंजावण्यांत जर काढी मात्र हयगय करशील, तर तूं एक मनुष्य-दुष्टी अजगर आहेस असंच समजलं पाहिजे. वीरसेना, मी सांगतो ! ऐकः लोकांची समजूत अशी आहे कीं, मी वागेंत निजलां अ-मनांनीं मला भुजंगदंश होऊन माझा अंत झाला. परंतु, ही निवळ गप्प असून विचित्रपुरीच्या लोकांची या कामांत अगदीं भलती समजूत केली आहे. हे तरुण राजपुत्रा! तूं असं पक्कं समज कीं, ज्या भुजंगानं तुझ्या बापाचा जीव घेतला, तोच भुजंग आज तुझ्या आईचा भुजंग होऊन हल्लीं या राज्याचा धनी होऊन बसला आहे !

वीरसेन—अरे ! मला वांटलंच होतं वरं असं ! तो दुष्ट दुरात्मा रमाकांत ?

पिशाच—होयरे होय ! तोच दुष्ट दुरात्मा, चांडाल नर पशु ! त्यानंच आपल्या जादुगिरीनं आणि आपल्या मोह पाडणाऱ्या व विश्वासघातक अशा दुष्ट युक्तीनीं तुझ्या दिसण्यांत सगुणी अशा आईच्या पातिव्रत्याचा भंग केला ! वावा ! वीरसेना ! तुझ्या आईनं जी ही निवड केली तिला म्हणावं तरा काय ! ज्या माझं तुझ्या आईवर पाणिग्रहणा पासून शेवट पर्यंत अस्खलितं प्रेम होतं त्या मला तुच्छ मानून ती त्या दुः-

दुरात्म्या अधम रमाकांतावर फिदा झाली ! पण स्वरा
सगुण, जसा एकाद्या नरकवासी पिशाच्यानं मोह पाडला
असतां तो दळत नाही, त्याच प्रमाणें दुर्गुणाचा देवदूताशीं
समागम होऊन त्याला जरी स्वर्ग सुखांत ठेवलं असलं, तरी
उकिरदा फुंकल्या खेरीज तो कधींही राहणार नाही. पण
अरे, मला वाटतं आतां पहाट झाली. तेव्हां मी आतां तुला
बाकीचा वृत्तांत थोडक्यांत सांगतोः मी नेहमीं दुपारीं क्षण-
भर बागेत जाऊन झोंप घेत असं. अशी ही उत्तम संधी एवढी,
तो दुष्ट रमाकांत चोरून बागेत आला आणि त्यानें आपल्या
बरोबरं हालाहला सारखं जाहलीम वीष एका कुपीत घालून
आणलं होत, तें त्यानं माझ्या कानांत ओतलं ! असं हें झाल्या
बरोबर शरीरांत जसा पारा भिनतो त्याप्रमाणं माझ्या अंगांत
सर्वत्र तें वीष भिनून त्यानं माझ्या अंगाचा भडका करून दिलो
आणि ज्याप्रमाणं दुधांत अंबट ताकाचे थेंब घालतांच दही वेढवूं
त्याप्रमाणं माझ्या पातळ रक्ताची अवस्था होऊन गेली. असं हो.
तांच माझ्या सर्वांगावर एकदम फोड उठले आणि माझ्या अं-
गाची गुळगुळीत व मऊ कातडी रक्तोपतीच्या व्याधीनं प्रस्त
झालेल्या मनुष्या सारखी झाली. या प्रमाणं त्या दुष्ट रमाकांता-
च्या हातानं मी निजलों असतां माझं राज्य, माझी राणी
व माझा जीव, यांचा अपहार केला. फार काय सांगावं ! माझ्या
पातकाची क्षमा परमेश्वरा जवळ मागण्याला सुद्धां मला अव-
धी दिला नाही ! मरण्यास मी सिद्ध नसतां मला त्यानं एक-
दम यमसदन दाखिवलं. हरहर ! भयंकर ! भयंकर ! अत्यंत
भयंकर ! वीरसेना, तुला जर काळीज ह्यणून असेल तर ही गोष्ट
कधींही तूं सहन करूं नकोस. या कृत्याबद्दल पक्षा सूड घे. ही
विचित्र पुरीची गादी भ्रष्ट करून देऊं नकोस. पण या घोर कृ-
त्याचं प्रायश्चित्त तूं त्या हरामखोराला हव्या त्या रीतीनं दे. परंतु
कोणत्याही रीतीनं तूं आपल्या आईचा छळ करूं नकोस, किंवा
कोणत्याही रीतीनं तिला दुखवूं नकोस. परमेश्वर तिला पाहून

घेईल. तिचीं दुष्कृत्यं तिलाच जाचतील व तिची तद्दयशल्यं
तिला टोंकतील, येवढं वस आहे. बरं तर, मी आतां येतो. या
रानांतील काजूव्यांचं तेज अधिक अधिक फिकं पडत चाललं
आहे: यावरून पहाट खास झाली. मी जातो तर आतां. वीरसेना !
माझी आठवण ठेव.

(जातो.)

वीरसेन—हे इंद्र ! हे मित्रावरुण हो ! हे द्यावापृथ्वीनों !
धो. गाखी हे कृतांता!—अरेरे ! तद्दया, थांब थांब ! फाटून न
तो जाऊस ! हे शिरांनों ! तुम्ही इतक्या दुर्बल कां झालात !
मला बळकडे सावरून घरा.—तुझी आठवण ठेवायची ! हाय हाय
त्रिचांच्या गरीब पिशाच्या ! जों पर्यंत माझ्या या भणभणेल-
क्या डोक्यांत स्मरणशक्ति कायम असेल तों पर्यंत मी तुला
क्रिधो विसरणार नाही. आः ! तुझी आठवण ! अरे ! फार काय,
माझ्या या स्मृतिपटावर जेवढ्या म्हणून जुन्या बारिक सारिक
गोष्टी लिहून ठेवल्या असतील त्या सर्व पुसून टाकीन, आणि
या स्मृतिरूप पुस्तकांत तुझी आज्ञा मात्र लिहून ठेवीन.
खगोखर असंच मी करीन. यास परमेश्वरच साक्ष आहे. अरेरे !
काय दुष्ट, चंडाल बायको ही ! अरे लफंग्या ! अरे हसून मान
कापणाच्या हरामखोरा ! अरे पण माझी वही कुठे आहे ? मला
ही गोष्ट यांत लिहून ठेवलीच पाहिजे. ती कोणची ? 'या त्रि-
चित्रपुर्णित असा एक माणूस आहे कीं त्यानं हसतां हसतां
लोकांच्या माना कापाव्या' ! (लिहितो) हं राव, आपले
दिवस भरलेच समजा. तें पिशाच काय बरं झणालं ? 'मी आतां
येतो, माझी आठवण ठेव.' असंच झणालं, नाही बरं ? असो,
मी तर प्रतिज्ञा करून चुकलों.

हरसेन—(पडद्यांत) सरकार ! सरकार !—

दौलतराव—महाराज, अहो वीरसेन महाराज ?

हरसेन—परमेश्वर त्याचं रक्षण करो.

वीरसेन—तथास्तु !

दौलतराव—(आंतून) महाराज ! सरकार !

वीरसेन—हो; हो; पोर, ये त्रे.

(हरसेन आणि दौलतराव येतात.)

दौलतराव—महाराज ! कशी काय खबर आहे ?

हरसेन—कसं काय झालं सरकार ?

वीरसेन—काय बोवा ! मोठा चमत्कार आहे ख्या !

हरसेन—काय, काय झालं महाराज ?

वीरसेन—छे बोवा ! षट्कर्णी होईल.

हरसेन—महाराज ! आणखी ही गोष्ट माझ्या हातून ! छे,

दौलतराव—आपण सुद्धां कुण्णा जवळ नाही बोलणार

महागाज.

वीरसेन—वरं पण. तुम्हाला काय वाटतं? तुमची कांहीं कल्पना चालते आहे? पण हें पहा ! फार गुप्त हो !

हरसेन— } देवाचीच शपथ. सरकार! ही गोष्ट आम्ही
दौलतराव— }

कधी कुण्णाजवळ फोडणार नाही.

वीरसेन—ऐका तर. हें पहा, या विचित्रपुर्गेत एक मुद्धां चांडाल असा नसेल कीं जो हरामखोरी केल्या शिवाय राहिल!

हरसेन—वा ! हें सांगायला पिशाचच कशाला आलं पाहिजे ! हें आम्हाला नाही वाटतं समजत !

वीरसेन—ह्ये, होय, असंच. तर मग अधिक खटपट न

करितां मी तुम्हाला एकदम सांगतो कीं आपण एकमेकां
आतां रजा घेऊन चालते होऊं कसे ! तुम्हाला तिकडे काम
असेल किंवा तुमच्या इच्छेस येईल, तिकडे तुम्ही जावं. कारण
प्रत्येक माणसाला आपापलं काम व आपापली इच्छा आहेच
मज गरीबाविषयी ह्मणाल तर मी जाऊन आतां आपला भजने
करीत वसणार !

हरसेन—महाराज ! हें काय वेढ्या वेढ्या सारखं घडलं !
पाहून आम्हाला फार दुःख वाटतं.

वीरसेन—माझ्या बोलण्यानं तुमचा अपमान झाला हें पा-
हून मला दिखील खरोखर मनापासून वाईट वाटतं. खरोखर
वाईट वाटतं !

हरसेन—महाराज, यांत कसला अपमान झाला ?

वीरसेन—हरसेना ! असं कसं म्हणतोस ? खरोखरच तुमचा
अपमान मजकडून झाला असं मी समजतो. असो. आतां या पि-
शाच्याच्या चमत्काराविषयी ह्मणाल तर, एवढी गोष्ट मी तुम्हा-
ला कळवितो कीं, हें पिशाच मोठं इमाना आहे बरं कां ? आत
त्याचं व आमचं काय खातं पोटं आहे त्याविषयी तुम्हाला वा-
टेल तशी कल्पना करा. भल्या गढ्याहो ! ज्या अर्थी तुम्ही
माझे मित्र आहांत, विद्वान् अहांत व शूर आहांत त्याअर्थी
माझी तुमच्या जवळ एकच विनंती आहे !

हरसेन—महाराज, काय हुकूम आहे ? आम्ही आपले
बंदे आहोत.

वीरसेन—सांगणं ह्मणून एवढंच कीं, आज रात्री तुम्ही हा
जो सर्व प्रार पाहिलात, त्याबद्दल कोणाजवळ एक अवाक्षर
मुद्दां काढूं नका.

हरसेन }
दौलतराव } —छे: महाराज, आम्ही नाही काढणार.

वीरसेन—छे, छे, पण शपथ वहा.

हरसेन—महाराज, मी शपथ वाहून सांगतो की मी कुण्णा जवळ ही गोष्ट सांगणार नाही.

दौलतराव—मीही शपथ वाहून सांगतो की, मी कुण्णा जवळ हें बोलणार नाही.

वीरसेन—माझ्या तरवारीची शपथ वहा.

दौलतराव—महाराज, आम्ही एकदां शपथ वाहिलीच असेल.

वीरसेन—माझ्या या तरवारीची शपथ वाहारे !

पिशाच—(खाली) शपथ वहा !

वीरसेन—काय रावसाहेब, आपण कां हें सांगतां ? आहां-
तच कां आपण इथे !—जरा पुढें यारे, अरे या भुयारांतल्या स्वा-
च्यांचं ऐकलंत कां आपण ? तर मग आतां शपथ वाहायचं का-
रा कबूल.

हरसेन—सांगा, कोणाची शपथ वाहायची ती; झणजे वहातां.

वीरसेन—माझ्या तरवारीची अशी शपथ वहा की, आम्ही जें काय आज इथें पाहिलं आहे त्यांतला एक चक्रार शब्द देखील बाहेर बोलणार नाही.

पिशाच—(खालून) शपथ वहा !

वीरसेन—या स्वाच्या इथे पण आल्या कां ? तर मग आ-
पण थोडेसे पुढें जाऊं चला. यारे या, जरा पुढें या. आणि पुन्हा
या आमच्या तरवारीवर हात ठेऊन शपथ वहा. 'आज जें कांहीं
अम्ही ऐकलं आहे त्यातलं एक अवाक्षर देखील बाहेर काढणार
नाहीं,' अशी शपथ वहा.

पिशाच—(खाली) अरे, त्याच्या तरवारीची शपथ वहा

वीरसेन—स्वर्गी जामिनीतून इतकी का जलद चालते ?
गड्यानों आणखी पुढे चला !

हरसेन—भगवन्, काय चमत्कार हा !

वीरसेन—हरसेना, या सृष्टीच्या पाठीवर अशा पुष्कळ गोष्टी आहेत की, त्या तुझ्या कधी ध्यानी मनी किंवा स्वप्नी देखील आल्या नसतील. पण हे पहा, आजपर्यंत तुमचा आम-धेईतका स्नेह आहे, त्याची आतां यापुढे परिक्षा होण्याची वेळ झाली आहे. मला कदाचित् कारणपरत्वे वेड्याचे नांग घेण्याचा प्रसंग येईल. तेव्हां माझी वर्तणूक कशी-ही जरी चमत्कारिक किंवा विक्षिप्त दिसली, तर्ज प्रसंगी माझ्याकडे पाहून (हात करून दाखवितो) असे हात करून, किंवा अशी मुत्त डोलवून, अथवा 'हुं हुं ! अम्हाला ठाऊक आहे,' किंवा 'अम्हाला वाटलं तर अम्ही सांगू,' अथवा 'अम्हाला सांगावंसं मात्र वाटलं पाहिजे' इत्यादि संश-यात्मक भाषण बोलून माझ्या विषयी तुम्हाला कांही माहिती आहे असं दाखवाल, तर मग माझी ही रचलेली सारी इमारत टांसळून जाईल ! बाबानों, एवढी गोष्ट मेहेरवानी करून नका करू. देव तुम्हाला अशीच चांगली बुद्धी देवो म्हणजे झालं.

पिशाच—(खालून) घ्या शपथ.

वीरसेन—हे प्रभुब्ध पिशाच्या ! शांत हो, शांत हो ! (ते शपथ घेतात) गड्यानों, माझ्यावर तुमचे खरोस्वर फार उपकार आहेत ! हा गरीब वीरसेन आपला स्नेह व आपली प्रीति दर्श-विण्याच्या कामांत आपल्या हातून जें होईल तें करायला कधीही कमी करणार नाही. चला, या. आपण बरोबरच किल्ल्यांत जाऊं. पण हे पहा, मी तुम्हाला विनवून सांगतां की नेहेमी कस आपले चिप ! काळ मोठा विपरीत आला आहे !

अरे ! काय हा दीर्घ द्वेष ! आगलागो त्या द्वेषाला ! आणख
हैं सर्व निस्तरणं माझ्या कपाळी यावना ? बरं आहे ' भवितव्य न
चलवती. ' जें व्हायचं असेल तें होईलच. चला आतां.

[सर्व जातात.]

१
२
३
४
५
६
७
८
९
१०
११
१२
१३
१४
१५
१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

अंक दुसरा.

प्रवेश १.

थल—(आर्तवीर्यांच्या घरांतिल एक दिवाणखाना.)

[आर्तवीर्य व राणोजी येतात.]

आर्तवीर्य—राणोजी, या मोहोरा आणखी या जिनसा
यांच्या हवालें कर.

राणोजी—जी सरकार !

आर्तवीर्य—पण हें वघ, राणोजी, तुझी त्याची भेट हो-
च्या अगोदर त्याची वागणूक गावांत कशी काय आहे त्याची
दुरून दुरून चौकशी कर.

राणोजी—जी सरकार—माझ्याही मनांत तेंच होतं.

आर्तवीर्य—वा, कसं बोललास. फार चांगलं बोललास.
अरे हें वघ, या विचित्रपुर्तले लोक विलसनगरींत किती
आहेत, याचा अगोदर शोध कर. ते कुठे रहातात, आपला
निर्वाह कसा करतात, त्यांची सोबत संगत कशी असते, वगैरे
बाहेरून बाहेरून त्यांची नीट चौकशी कर. आणि त्याव-
रून त्यांची व माझ्या मुलाची ओळख आहे की नाही हें सम-
जल्यावर मग मुद्याची गोष्ट आहे तिकडे हलके हलके वळ.
पण हें करशिल तें मोठ्या युक्तीनं कर. असं म्हणावं—' त्याचा
बाप ठाऊक आहे बुवा मला. त्याच्या मित्रांना ही मी ओळख-
तां. तोही पुसट पुसट माझ्या माहितीचा आहे.' राणोजी,
आलीना लक्षांत गोष्ट ?

राणोजी—शेव महाराज.

आर्तवीर्य—' माणखी असं हाणखी ' तो पुसट पुसट मा-

इया माहितीचा आहे खरा; पण चांगलासा नाही.' पुढे 'पण मी म्हणतो तोच जर हा असेल तर तो तर बुवा मोठा उदाणटपु आहे. त्याला अशीं अशीं व्यसनं आहेत.' अशा प्रकारच्या लागतील त्या खोळ्या नाट्या गोष्टी त्याच्या विषयी सांग. पण हे बघ, त्याच्या अब्रूला फारच धक्का बसेल इतकी वाईट एक दिखील नसावी. ही गोष्ट पण पक्की ध्यानांत ठेव. तर मग कोणच्या गोष्टी सांगशील ? तरुण माणसाला स्वातंत्र्य असतांना ज्या फंदाच्या व उनाडपणाच्या गोष्टी त्याच्या हातून निरंतर घडण्यासारख्या असतात अशा पैकीं दे झोकून झालं !

राणोजी—महाराज, उदाहरणार्थ द्यूतकर्मीची थोडीशी वृत्तक !

आर्तवीर्य—हं ! कां होईना. किंवा मदिगापान, थोडासा गाण्याचा छंद, आणखी थोडा रंगेलपणा, इथपर्यंत गेलास तरी चालेल.

राणोजी—महाराज, यानं त्याची वेअब्रू होण्याचा संभव आहे.

आर्तवीर्य—हो, अमुकच सांग, असं नाही ह्मणत मी ! पण बोलतां बोलतां ओघानं जें येईल तें बोल. पण एक गोष्ट नको सांगूस अर्थ ! तो बाहेरख्याली आहे एवढं नको बोलू. ही नाही हो माझ्या मनांत गोष्ट ! नाही तर बोलशील एखादा. पण ही जी त्याची व्यसनं ह्मणून तूं सांगशील ती मोठ्या युक्तीनं वेतावातानं अशीं सांग; ह्मणजे काय होईल की, स्वतंत्रपणा मिळाला ह्मणजे हे असे दोष घडतातच असं दिसून येईल.

राणोजी—पण सरकार—

आर्तवीर्य—परंतु तुला ह्या इतक्या गोष्टी कां करायच्या हें कळलं का ?

राणोजी—नाहीं सरकार, हेंच मी आतां विचारणार होतो.

आर्तवीर्य—एक मी काय सांगतों तें. माझा हेतू हा कां, असा हा शोध काढायचा म्हणजे त्याला हीच युक्ती लढविली पाहिजे. ह्या वार्तिक सारिक खोड्या आमच्या मुलाच्या अंगांत आहेत असं सांगतांना, एखादा पदार्थ वनावितांना जशा त्यांत नजर-चुकीने कांहीं खोडी राहून जातात, तशाच प्रकारच्या ह्या आहेत असं दिसूं दे. शूरसेनाविषयी माहिती काढून घेण्याकरितां त्याला तूं ह्या गोष्टी सांगशील, त्यानें जर तूं ज्याविषयी बोलत असशील तो तरुण गृहस्थ, त्या द्वाड खोडी किंवा तीं व्यसनं यांच्या आधीन होऊन गेला आहे असं पाहिलं असेल, तर तू तो झटकर असं म्हणेल :—‘ पण महाराज ’ अथवा ‘ गड्या ’ ‘ किंवा जो कांहीं त्या देशांत परकी मनुष्याला उद्देशून बोलण्याचा प्रचार असेल त्याप्रमाणें तुला उद्देशून—

राणोजी—ठाक आहे महाराज !

आर्तवीर्य—मग तो तुला असं म्हणेल—काय म्हणेल—काय बरं मी म्हणत होतों आतां—कायसं मी म्हणणार होतों—माझं बोलणं कुठपर्यंत आलं होतं बरं ?

राणोजी—‘ तो झटकर असं म्हणेल :—‘ पण महाराज ’ ‘ गड्या ’ वगैरे पर्यंत आलं होतं.

आर्तवीर्य—हो ! हो ! कसं बोललास ! तेव्हां तो तुला झटकर म्हणेल :—‘ ते गृहस्थ तर आहेत आमच्या ओळखीचे ! ते मला कालच भेटले होते नव्हे बरं—एकदां कुठेसे पाहिले होते खरे—तो अम्का तमका त्यांच्या बरोबर होता. आणखी तुम्ही म्हणतां त्याप्रमाणें ते द्यूत खेळत होते खरे. ते एकदां चैनीत असतांना मी त्यांना पकडले होते खरे. आलीकडे त्यांनीं एक अंगवस्त्र ठेवलं आहे खरं ’ वगैरे गोष्टी तुला तो सांगेल. कां ? ध्यानांत आलीना गोष्ट—मी काय म्हणतों तें ? इतकंसं आमिष लावलं असतां एवढा मोठा मासा गळाला ला-

गुन जसा बाहेर येतो, तसं एवढंसं खोटं सांगितलं, ह्यणजे ए
 दर खरं बाहेर पडतं. आह्यो ह्यो ह्यातारीं अनुभवलेलीं माण
 जगांत टक्के टोणपे खाऊन शहाणे झालेले, येवढीशी युक्ती त
 वून एवढा मोठा डोंगर खणून काढणार ! तेव्हां तुला मी
 तां एवढा वेळ जें पुराण सांगितलं तें चांगलं लक्षांत ठेऊन अ
 च्या मुलाचा वागणूक एकंदरीत कशी आहे ती पाहून ये—सम
 लास—मी युक्ती सांगितली ती तुझ्या ध्यानांत राहिलना ?
 सांगू फिहून ?

राणोजी—नको महाराज, माझ्या चांगली लक्ष
 आहे.

आर्तवीर्य—जा तर मग. संभाळून जा.

राणोजी—जी महाराज—

आर्तवीर्य—त्याचा कल पाहून त्याप्रमाणं वाग हं.

राणोजी—होय महाराज.

आर्तवीर्य—त्याला म्हणावं, आपला सतारीचा अभ्या
 सोडूं नको.

राणोजी—ठीक आहे महाराज. येतो तर मी. मुजर
 करतो.

(राणोजी जातो.)

(चंद्रकला येते.)

आर्तवीर्य—चंद्रकले ! बेटा, अशी घाबरल्यासारखी कां
 दिसतेस ?

चंद्रकला—अग बाईग ! बाबा, बाबा ! कायग बाई मला
 अगदीं घाबरवून टाकलं कसं तें ?

आर्तवीर्य—ओं ? काय म्हणतेस ? कुणी भिवत्तावलन
 पोरी ?

चंद्रकला—बाबा, मी किनई माजघरांत कशीदा काढीत वसलें होतें; आणखी वीरसेन महाराज एकदम आपले—

आर्तवीर्य—बोल झटपट—

चंद्रकला—वीरसेन महाराज उघडे बोंडके—ती शें-
ढी मोकळी टाकलेली—तो अंगावरचा पोषाख अस्ताव्यस्त झालेला—ते अंगरम्याचे बंद तुटलेले—तो शेला मांग जमीनीवर लोळतोच आहे—ने डोळे लालें भडकं झालेले—चालतांना किती-
दम अडखळताहेत—तौ त्यांची दया आणणारी दृष्टि—एखाद्या य-
श्यातनेतून पळून आलेल्या मनुष्यासारखी मुद्रा—असे आपले एकदम माझ्या समोर येऊन उभे राहिले. तेव्हां—

आर्तवीर्य—पोरी त्यांची अशी स्थिति तुझ्या मुळं तर झाली नसेल !

चंद्रकला—मला नाही वाई यातलं कांहीं कळत ! (ला-
जते) पण कुणी सांगावं ? कदाचित् तसंही कांहीं असेल.

आर्तवीर्य—काय बोलला ग तो ?

चंद्रकला—त्यांनीं किनई माझा आपला हात एकदम गच्च धरला; आणखी माझ्यापासून अंमळ दूर होऊन पुन्हा माझ्यासमोर येऊन आपला दुसरा हात त्यांनीं असा आपल्या कपाळावर ला-
वला; आणखी माझ्याकडे कसे अगदीं टक लाऊन पाहूं लाग-
ले. मला असं वाटलं कीं, ते जसं कांहीं माझं आपलं चित्रच काढून घेणारं आहेत. असे आपले ते माझ्याकडे पुष्कळ वेळ नि-
रखून पहातं होते. सरते शेवटीं माझ्या हाताला थोडासा हिस्का देऊन तीन तीनदां माझ्याकडे अगदीं न्याहाळून पहात. आ-
णखी पुन्हा खालीं पहात. असं केल्यावर असा वाई त्यांनीं मोदगान्दा एक उझसा टाकला कीं त्यांचं सगळं शरीर फाटून जाऊन प्राण जातात कीं काय, असं मलां वाटलं. मग अंमळ-

शांनीं त्यांनीं माझा हात सोडला; आणखी आपली मान वळवून आपल्या जायच्या रस्त्याकडे मुळींच लक्ष न देतां अगदीं बाहेर जाईपर्यंत माझ्याकडे एक सारखे डोळे लावले होते—

आर्तवीर्य—तर मग चल पोरी माझ्या बरोबर ! महाराजाकडे गेलंच पाहिजे. अरे, हा तर अगदीं बेफाम झाला आहे. प्रीति अतिशय बलवत्तर झाली तिचा हा परिणाम ! या विकाराची शक्ति अमर्याद झाली कीं, तो आपण आपल्याच नाश करून टाकतो. आणखी, हीं कामविकार अविचाराचीं व भयंकर अशीं कृत्यं देखील मनुष्याच्या हातून करावतां, या जगाने मनुष्याला व्यथा देणारे जे कांहीं मनोविकार आहेत; त्या सर्वांमध्ये हा मनोविकार मोठा प्रबळ आहे ! मला फार वाई वाटतं. पोरी; त्याच्या मनाला लागून राहिलं अस तर कांहीं त्याला घोलली नाहीस ना ?

चंद्रकला—छे हो बाबा ! मी असं कांहीं बोललं नाही. पण तुम्ही सांगितलं तं तेव्हांपामून मी त्यांची पत्रं दिखिल घेतलीं नाहींत; कीं त्यांची माझी गाठ दिखिल पट्टं दिली नाही !

आर्तवीर्य—हें; जुळलं ! ह्मणूनच तो अगदीं भ्रमिष्ट होऊन गेला आहे बरं ! या गोष्टीचा मी जर आधींच थोडा ज्यास्त सारासार विचार केला असता, तर असा प्रकार झाला नसता. अग, त्यानं आपला उगीच खेळ आरंभला होता; आणखी तुझा सर्वस्वी घात करायचाही. हेतु त्याच्या मनांत होता असं मला वाटलं. अरेरे, आंग लागो त्या माझ्या अविचाराला ! पण, पोरणीं विचार कमा असणं हें जसं साहजिक आहे, तसंच वृद्ध माणसं नसत्या शंका घेऊन फाजील विचार करितात, हें त्यांनींही साहजिक आहे. चल तर मग. महाराजाकडे जाऊ. ही गोष्ट उघड केली असतां आतां जितकं दुःख होणार आहे, त्यापेक्षां ती आज लपवून ठेविली असतां पुढें मोठ्याच अनर्थ होईल

(जातात.)

प्रवेश २.

(राजा, राणी, विठोजी, संभाजी व चाकर माणसें येतात.)

राजा—या तुझी, विठोजीराव ! संभाजीराव ! या असे, वसा. काय सांगावं, आज किती दिवस तुमची गांठ व्यावी म्हणून माझ्या मनांत होतं. शेवटीं आज तुम्हांला मुद्दाम बोलावणं पांठिवलं. वीरसेनाची खबर तुम्हांला कांहीं कळली आहे का ? आलोकडे न्याच्या मनाची स्थिति अगदीं विचडून गेली आहे. त्याच्या बाईलाच्या मृत्यू शिवाय त्याचं दोकं फिरून जाण्याला दुसरं काय कारण झालं असेल तें असो. त्याची मला कांहीं कल्पनाच होत नाही. तर तुम्ही दोघेजण मजवर दया करून एवढी गोष्ट करा. ती ही की, तुम्ही दोघेजण त्याचे बाळ मित्र आहां, तुम्ही तरुण असून समानवयस्क आहां, त्याचा स्वभाव तुम्हांला चांगला ठाऊक आहे. तेव्हा तुम्ही दोघेजण आमच्या दरबारांत कांहीं दिवस राहण्याची मेहेरवानी करा. समजलां! तुम्ही नेहमी त्याच्या बगेवर राहून त्याच्या उदास मनाला कांहीं करमणुकीच्या मार्गाकडे वळवा. सांगण्या, गंजिफा, वगैरे खेळांत त्याचं मन गुंतवून तो सुप्रसन्न राहिल असं करा. आणि प्रसंगविशेषी त्याच्या संबंधाच्या ज्या ज्या गोष्टी तुम्हांला कळतील त्या आम्हाला येउन वारंवार सांगत चला. असं झालं असतां आम्हाला ठाऊक नाही, अशी कांहीं गोष्ट जर त्याच्या मनांत डांचत असेल, तर त्याला कांहीं इलाज करण्यास आम्हांस वरं पडेल.

राणी—विठोजीराव ! संभाजी ! मी असं झणतें कीं, माझ्या वीरसेनाची व तुमची मोठी गट्टी आहे. तो तुमच्या गोष्टी नेहमी माझ्याजवळ काढित असतो. आणि खरंच वाई, या विचित्र-पुर्णित त्याचं खरं प्रेम ज्यांच्यावर आहे अशी दोन माणसें तुम्हांला दोघां खेरीज नाहीतच म्हटलं तरी चालेल. तर बाबांनो, आम्हांवर तुम्ही मेहेरवानी करा आणि आमच्या या दरबारांत

दोन दिनस रहा. आमची आजकाल सारी आशा, सारी भिस्त
 • काय ती माझ्या वीरसेनावर. त्याला आणम पडावा म्हणून जितका
 वाई उपाय असेल तेवढा करून पहावा. दुसरं काय आपल्या
 हातांत? देवाची मर्जी असेल तसं होईल. हें पहा, हे तुमचे उ-
 पकार आम्ही विसरणार नाहीं. सांगायला नकोच. पण आ-
 पली सांगतें.

विठोजीराव—सरकार ! हें काय विचारावं ! आपण दो-
 षे आम्हांस सर्वथा बंध आहां ! या पायाचे आम्ही दोघे बंदे
 नोकर आहों. आम्हांचा आपली पूर्ण सत्ता आहे. आम्ही
 हुकुमाचे बंदे. हुकूम करण्याचा अवकाश. आम्हांस आपण
 विज्ञप्ति करण्यापेक्षां आज्ञप्ति करावी.

संभाजी—महाराज, आपण हुकूम करावा. आम्ही हुकमा
 बरहुकूम चालावं ही आमची योग्यता. आम्ही सर्वस्वी या पा-
 याचे असे म्हणवितों. या बंधांच्या हातून जी सेवा घेण्याची सर-
 कारची इच्छा असेल ती करण्यास आम्ही राजीब आहों.

राजा—शाबास विठोजीराव ! शाबास संभाजीराव ! काय
 गोष्ट आहे ! खरोखर, या दरवारचे तुम्हां सारखे दोस्त दुसरे
 थोडेच असतील.

राणी—संभाजीराव ! विठोजीराव ! तुम्हां दोघांचें हें सौज-
 न्य पाहून माझ्या मनाला फार संतोष वाटतो. माझ्यावर हे तुमचे
 उपकार आहेत असं मी समजतें. तर आतां एवढं करा. जा असे-
 च आणि ज्याच्या मनाची अगदीं चल विचल झाली आहे
 अशा माझ्या वीरसेनाला गांठा. अरे ! कोण आहे रे तिकडे—जा
 आणि या दोघांस माझा वीरसेन बसला असेल तिथे न्या !

विठोजी—परमेश्वर करो आणि आमच्या सहवासाचें
 सार्थक होवो.

(दोघे जातात.)

(आर्तवीर्य येतो.)

आर्तवीर्य—महाराज, नवखंडास पाठीवलेले व फील आनंदाची बातमी घेऊन सुखरूप परत आले आहेत. खाविदांस कळावं.

राजा—आर्तवीर्य ! शाबास. तुम्ही पहावी तेव्हां आपली आनंदाचीच खबर सांगतां !

आर्तवीर्य—असं, असं. खाविद ! मी आपल्यास खात्री पुरःसर सांगतोः मी आपला हा अंतरात्मा जसा परमेश्वराला व या गादीला अर्पण केला आहे, तसाच हा देहही परमेश्वराच्या व मी आपल्या राजाच्या चरणकमलां अर्पण केला आहे. आणि मला असं खास वाटतं की, मी वीरसेनाच्या वेडाचं कारण अगदी बरोबर शोधून काढलं आहे. असं जर नसेल तर माझ्या मुत्सद्दीपणाला मोठ्याच बद्दा येईल असं मी समजतो.

राजा—हं ! बोला तर बोला—काय बरं तें कारण ? तेंच तर जाणण्या त्रिरई मी अतिशय उत्कंठित आहे.

आर्तवीर्य—सरकार, अगोदर त्या वकिलांची आपण भेट घ्यावी. हें काम उरकलं म्हणजे मग मी आपल्याला सांगी हकीकत कळवितो.

राजा—तुम्ही स्वतांच जाऊन त्यांस आ मच्याकडे आणा

(आर्तवीर्य जातो.)

प्रिये मदालसे ! तुझ्या मुलाच्या एकंदर मनोव्याधीचं कारण याला सांपडलं आहे असं हा म्हणतो.

राणी—मला वाई मोठ्ठी भीति वाटते. वीरसेनाच्या वेडाचं दुसरं काय कारण असायचं आहे ? आपल्याला दिसतंच आहे कोणचं तें ! तिकडचा मृत्यु व लगेच मोठ्या घाईनं झालेलं लग्न, हेंच मुख्य कारण असेल.

राजा—बरं असो. पाहू आपण काय होईल तें.

[पिलाजीराव व यशवंतराव यांस घेऊन आर्तवीर्य
पुनः येतो.]

या पिलाजीराव! यशवंतराव या. बरे आहांना? पिलाजीराव,
नवखंडाच्या राज्यांतली काय खबर आणलीत !

पिलाजी—आमची पहिल्यानं गांठ पडल्या बरोबर त्यांनीं
आपलं अभिनंदन केलं. नवखंडाधिपती भीमसिंग यानं आप-
ल्या पुतण्याला दावण्या करितां लोक पाठावले. पहिल्यानं ती
आपल्याच विरुद्ध बंड करीत आहे हें त्यानां ठोऊक नव्हतं. पण
मागाहून तें कळल्या बरोबर त्यांनीं त्याला बोलावून आणून 'मी
रमाकांतमहाराजाच्या विरुद्धाधीं ही बंड करणार नाहीं' अ-
शी त्याच्या पासून शपथ वाहून घेतली. भीमसिंगाला त्यामुळं
मोठा आनंद. होऊन त्यानं ही खंडणी व हें पत्र दिलं आहे.

राजा—वा ! ही गोष्ट आह्याला फार आवडली. असो.
आम्ही या कामाचा आणखी एखाद्या पुरसतीच्या वेळीं चांग-
ला विचार करून नवखंडाच्या राजाच्या पत्राचें उत्तर पाठवूं,
असो. पिलाजीराव, यशवंतराव, तुम्हांस आमच्या करतां या
कामांत फार तसदी पडली. त्याबद्दल आह्यांवर तुमचे मोठे उप-
कार आहेत. आतां तुम्ही चांगली विश्रांती घ्या. आज रात्री
आमच्या पंक्तीला बसून तुम्ही भोजन करावं, अशी आमची इच्छा
आहे. तुम्ही या तर मग.

[पिलाजी व यशवंतराव जातात.]

आर्तवीर्य—या कामाचा एकदां ठीक निकाल लागला.
राजाधिराज ! राणीसाहेब ! राज्यलक्ष्मी ह्यणजे काय, कर्तव्य
ह्यणजे काय, दिवसाला दिवस कां ह्यणाव, रात्रीला रात्र कां
ह्यणावी, काळाला काळ कां ह्यणावं, या गोष्टींचं विवरण करूं
ह्यणजे दिवस, रात्र आणखी काळ फुकट घालिवणं आहे. दुसरं काय ?

खऱ्या शहाणपणाचं लक्षण हेंच कीं, कोणचीही गोष्ट थोडक्यांत सांगणं. उगीच लांबच लांब चऱ्हाट वळणं, हें कांहीं शहाणपणाचं मुख्य लक्षण, किंवा खरं तत्व, समजायचं नाहीं. तस्मात् थोडक्यांत सांगतां. आपला युवराज, योग्य राजपुत्र वेडा आहे. मी त्याला वेडाच म्हणतो. कारण, खऱ्या वेडाची व्याख्या करायला गेलं तर-वेड ह्मणजे वेडच तें-वेडा खेरीज दुसरं कांहीं नाहीं. पण तें असो.

राणी-नुसतं पांडित्य पुगे बाबा! मतलब सांगा काय असेल तो.

आर्तवैर्य-राणीसाहेब! मी आपल्या पायाची शपथ वाहून सांगतां कीं, मी नुसतं पांडित्य करित नाहीं. सांगतां यांत कांहीं खोटं नाहीं. तो वेडा आहे ही गोष्ट खरी आहे. ही गोष्ट खरी आहे हें शोचनीय आहे. आणखी हें शोचनीय आहे कीं, ही गोष्ट खरी आहे. वेडं वाकडं असो-पण हें भाषण मोठं आलंकारिक आहे; त्यांत मोठी चमत्कृति आहे. असो. हें पुगे झालं. कारण, पांडित्य नको आहे. तेव्हां तो वेडा आहे, ही गोष्ट आपण गृहीत करून पुढें चालूं. आतां एकंदर राहतां पैकीं गोष्ट कोणची राहिली-तर ही. हा जो परिणाम झाला, याचं कारण शोधून काढायचं-किंवा घटकाभर असं कां म्हणाना, कीं हा जो विपरीत परिणाम, किंवा हें जें व्यंग, याचं कारण काय? हों, असंच म्हटलं पाहिजे. कारण, हा व्यंगाचा जो परिणाम, ह्मणजे हा व्यंगरूप जो परिणाम, त्याला कारण असलंच पाहिजे. तात्पर्य, एवढं हें सार निघालं-आणखी साऱ्याचं सार म्हणून काय तें एवढंच. असो. माझ्या पोटी एक कन्या आहे. आहे म्हणजे काय, माझी आहे तों पर्यंत आहेच म्हणायची. तिन आपल्या पित्याच्या आज्ञेस अनुसरून हें माझ्या जवळ आणून दिलं. आतां हें वाचा आणि करा तर्क-

(वाचतो.)

देवल्लोकांत राहणारी, माझ्या अंतर्गत्म्याची अधिदेवता,

अत्यंत सुंदर बनिवलेली' अशी जी चंद्रकला तिजप्रत— 'सुंदर बनिवलेली ! काय बेटे चावट शब्द हे ! पण पुढे पहा.—

राणी—हें पत्र माझ्या वीरसेनाकडून तर आलं नसेलना ?

आर्तवीर्य—सरकार ! थोडा धीर धरा. या चरणांपाशीं सर्व निवेदन करतां.

(वाचतो.)

‘समुद्रित रवि होई पूर्विचा पश्चिमेला;

‘हलविल निजवेगें वायु अस्ताचलाला;

‘सखि ! हुतबह किंवा चंदनाच्या समान,

‘परि तुजवरचें हें प्रेम खोटे न मान !

‘प्रिये चंद्रकले! हें पद्य रचित असतांना माझ्या मनाची अशी दुर्धर स्थिति झाली आहे. प्रिये ! दिवसांतून तुझ्या करतां मी कीती सुसकारे टाकतां, त्यांची मला गणना दिखिल. करतां येत नाही, हे लावण्यलतिके ! माझे तुझ्यावर अत्यंत गं प्रेम आहे.

या कुडीमध्ये प्राण आहे तों पर्यंत

तुझे आज्ञाकरत्व धारण करणारा

.दास,

‘वीरसेन.’

हें पत्र माझ्या मुलीनं माझ्या सांगण्यावरून मला दाखिल्लं. तिनं मला निरनिराळ्या, ठिकाणीं निरनिराळ्या वेळीं जे जे कांहीं प्रीतिदर्शनाचे प्रकार वीरसेनानं केले, ते सारे मला सांगितले.

राजा—पण त्या साच्याला तिचें काय म्हणणं पडलं ?

आर्तवीर्य—मी मनुष्य कसा आहे आपल्याला वाटतं ?

राजा—तुम्ही कार,—तुम्ही फार थोर व राजनिष्ठ आहां!

आर्तवीर्य—अर्थात्. मी या कामांत असाच मोठ्या युक्तीनं वागलों. मी कसला पक्का ! मीं पहा काय केलं तें. हा अन्योन्य अनुराग, हें निःसीम प्रेम, जेव्हां महाराज, माझ्या लक्षांत आलं—आणखी, माझ्या या पोरिनं मला त्या विषयीं सांगण्याच्या अगोदरच मीं तें ताडलं होतं, हें ही पण मला आपल्याला सांगितलं पाहिजे—असो. महाराज, राणीसाहेब, आपल्या चरणाचा हा बंदा—हें त्या दोघांचं खातंगोतं पाहून आपला स्वस्थ बसता, कांहीं बोलला नसता, चालला नसता, आपला एखाद्या दगडासारखा अगदीं मुखस्तंभ असा राहून अशा या गोष्टीकडे कानाडोळा करता, तर आपण त्याला काय म्हटलं असतं? आपल्याला काय बरं वाटतं? छे छे. मी कुठला राहायला तसा स्वस्थ ! मी लागलों त्याच उद्योगाला. मी आपल्या पोरिला हातांत धरून सांगितलं, 'पोरी ! वीरसेन महाराज ग तुझ्या कुठले नशिबी ! छे, छे, नाही बरं हें जुळायचं' असं म्हणून चांगला तिला उपदेश केला. आणखी तिला स्पष्ट सांगितलं कीं, 'खबरदार ! वीरसेन महाराजांची मांठ घेशील तर ! त्यांच्याकडून कोणी निरोप घेऊन आला तर त्याला दिखील तूं भेटूं नकोस. त्यांनीं प्रीतीच्या खुणा म्हणून आंगठी विंगठी जर पाठिवली तर ती तूं घेऊं नकोस.' असं सांगितलं मात्र—पोर कशी माझ्या आज्ञेच्या बाहेर इतकी दिखील गेली नाही. इकडे वीरसेन महाराजांची काय स्थिति झाली—तिच्याकडून जेव्हां नकार मिळाल्या सारखे झालं, तेव्हां—थोडक्यांत आपलं सांगतों—पाहिल्यानं त्यांना ओदासिन्य आलं—मग अन्न सुटत चाललं—त्यामुळं रात्रीच्या रात्री झोपेशिवाय जायला लागल्या—नंतर क्षीणता येत चालली—तात्पर्य काय—अशा या उतरत्या अनुक्रमानं हें वेड येऊन जडलं आणखी आतां आपण लागले आहेत बडबडायला, अन् आपल्यानां लावलं आहे रडायला !

राजा—(राणीला) काहो ! आपल्याला वाटतं कीं हें कारण खरं असलं ?

विठोजी—महागज, आमच्या मनांत असं आलं. आपल्याला मनुष्य पाहून आनंद होत नाही तर नाटकवाले हे आपणांस कसे आवडतील ते आवडोत ! त्यांच्या बरोब च आम्ही आलों. ते आपल्या सेवेला इतक्यांत येऊन हजर होतील.

वीरसेन—जो राजाचं सोग घेईल त्याचा मी योग्य रीतीनं आदर करीन. त्या राजाधिराजाला मी करभार देईन. नायिके-करितां जो कामव्याथित होऊन सुसकारे टाकील, त्याच्या मेहेनतीबद्दल योग्य बक्षिस मी त्याला देईन. जो नकला करील त्याचे ही श्रम मी फुकट जाऊं देणार नाहीं. त्याला खूप कर्गिन. विदूषक बोवा तर ज्यानां पुष्कळ हसायला पाहिजे त्यानांच हसवील. नायिकेनं आपल्या मनांत जें कांहीं असेल तें स्पष्ट बोलून दाखवावं. पण तें असो. हे नाटकवाले कुठले आहेत रे ?

विठोजी—आपण पूर्वी त्यांचे खेळ पाहिलेले आहेत. ते शोकरस फार उत्तम वठिवतात.

वीरसेन—हो. बरीच आठवण झाली. ते अलकापुरीचेच कां ? पण ते असे गांवोंगांव कां बरं भटकू लागले ?

विठोजी—महाराज, तो अलकापुरीचा संस्थानिक आहे किंई, त्यानं आपल्या नगरांत नाटकं करण्याची सक्त मनाई केली आहे. नाटकं करणारांस तो मोठी कडक शिक्षा करितो. त्यामुळें या नाटकवाल्यांना आपला गांव सोडणं भाग पडलं.

वीरसेन—असं काय ? तो अलकापुरीचा संस्थानिक फारच अरसिक आहे. यांत संशय नाही. बरं, पण या नाटकवाल्यांचीं पात्रं पहिल्या सारखीच चांगलीं आहेत का ? मी पूर्वी इथे होतो तेव्हां ते लोक कांहीं कांहीं खेळ फारच चांगले करीत. अजून त्यांची किती तशीच कायम आहे का ?

विठोजी—छे महाराज. ती मौज अतां राहिली नाही.

वीरसेन—असं कां वरं ? त्यांच्यांत काय कमीपणा तुम्ही पाहिलात ?

विठोजी—त्यांच्यांत कांहीं कांहीं पात्रं बरीं आहेत. पण आलीकडे त्यांच्यांत कांहीं नवीन पोरं आलीं आहेत, तीं उगीच उंच कर्कश आवाज काढतात; आणखी त्यांचं भाषणं अगदीं साधारण असतं—तेव्हां जी खरी रसिक मंडळी आहे तिला हें नाटक नीरस वाटतं.

वीरसेन—अगदीं पोरं आहेत ह्मणतोस ? पण त्यांचा नि-
र्वाह रे कसा चालतो ? त्यांचे आवाज फुटले ह्मणजे हे नाटकवा-
ले त्यांना हांकलून देत असतील ! कारण, मग कोण त्यांना वि-
चारतो आहे ? शिव ! शिव ! ह्या विचार्यांची पुढें अगदीं दु-
र्दशा होत असेल.

विठोजी—तें काय विचारावं. त्यांना अनेक प्रकारचीं
व्यसनं लागतात. मग आपआपसांत भांडतात. पोरं ब-
हुन करून अमतात गरीबार्थी. त्यांच्या हातांत पुनः
चौधरी येते. पण त्यांत कांहीं कांहीं श्रीमंतार्थी ही असतात.
त्यांचे बरीक हाल कुत्रा खात नाहीं. मोठमोठे सावकार, इनाम-
दार अशा लोकांचीं हीं पोरं या नाटकवाल्यांच्या पाहिल्यानं
नाहीं लागतात आणखी मग विचारीं फसतात झालं.

वीरसेन—अगरे ! हें ऐकून मला खरोखर वाईट वाटतं.
यांकांहीं तरी सुधारणा झालीच पाहिजे. कारण, या पोरांत
खरोखर कांहीं पोरं अतीशय बुद्धिवान् असतात असं माझ्या
पाहण्यांत अलं आहे. त्यांना जर चांगली विद्या मिळेल व
चांगलं शिक्षण असेल तर त्यांपैकीं कांहीं कांहीं फार चांगलीं
माणसं निपजतील व देशाला फार उपयोग होईल. नाटकाचा
तरी धदा कांहीं वाईट नाहीं. कारण, जमा शिक्षकांचा, तसा-
च नाटककारांचा देशाला फार उपयोग आहे. लोकांचं

मनोरंजन करून नीतीचा उपदेश त्यांच्या मनावर ठमविणं हा कांहीं लहान सहान अधिकार नाही !

[पडद्यांत वीणा व मृदंग वाजतो.]

संभाजी—सरकार, हे पहा नाटक करणारे आले.

वीरसेन—विठोजी, संभाजी, तुम्ही दोघे ही या विचित्र पुरीत आहां तों पर्यंत आमच आदर आतिथ्य घ्या. तुमचा योग्य मानमरातव ठेवला जाईल. त्यांत कांहीं कमी पडणार नाही. समजलांत ? या नाटकवाल्यांपेक्षां तुम्ही मला अधिक प्रिय आहां. पण आमचे पितृस्थानापन्न कोरभारी व आमची मातोश्री दोघेही चांगली फसली !

विठोजी—कशी वरं महाराज ?

वीरसेन—कशी म्हणजे काय ? अरे मी तर पक्का वेडा बनलों आहे. पण प्रसंगविशेषी मला थोडसं मागचं पुढलं भान असतं कळलं ?

[आर्तवीर्य येतो.]

आर्तवीर्य—कां ठीक आहांतना मंडळी ?

वीरसेन—संभाजी, पाहिलस ना हें ? विठोजी, तूं ही पाहिलसना ? जिकडे जावं तिकडे टेहेळे माझ्या मागं आहेतच. तें पहा तें मोठं बाळ इकडे येतं आहे. पहा ध्यान कमं आहे तें !

विठोजी—म्हण आहे ती का खोटी आहे महाराज ? साठी अन् बुद्धी नाटी. लहान पौराची आणखी म्हाताच्या माणसाची स्थिति एकच. कोणच्याशा एका कवीनं म्हटलं आहे कीं, क्षतारपण म्हणजे दुसरी बालदशाच होय !

वीरसेन—या स्वाच्या इधे कां आल्या आहेत मला पकं ठाऊक आहे. नाटकवाले आले आहेत म्हणून मला सां-

गायला आला असेल. पहा आतां माझ्या ह्यणण्याप्रमाणं होतं आहे कीं नाहीं.—तुझी म्हणतां तसंच अं ! सोमवारीं सकाळचं ठरलं अं !

आर्तवीर्य—महाराज, थोडी खबर कळवायला आलों आहे.

वीरसेन—महाराज, मी आपल्याला थोडी खबर कळविणार आहे—भोजराजाच्या दरबारांत वसंतोत्सवानिमित्त जेव्हां नाटक झालं.—

आर्तवीर्य—सरकार, नाटकवाले इथे हजर झाले आहेत.

वीरसेन—छुम् छुम् !

आर्तवीर्य—खरंच महाराज. याच चरणांच्या शपथ—

वीरसेन—आणखी मग एक एक पात्र जेव्हां का तोंडा-ल्ल राख फासून आलं आहे.—

आर्तवीर्य—महाराज, नाटकवाले खरोखर फारच चांगले आहेत हो. गाणं विणं, तें, हें जिकडे तिकडे ठाकठिक आहे. आपण आजपर्यंत बुवा असे नाटकवालेच पाहिले नाहींत ! पात्रं काय बोलतोहेत. कीं वृहस्पतीच ! शृंगार पाहिजे तर शृंगार. शोक पाहिजे तर शोक. हास्यरस पाहिजे तर हास्यरस. पुगणांतलं पाहिजे तर पुगणांतलं. पद पाहिजे तर पद. नाच पाहिजे तर नाच. नकला पाहिजेत तर नकला. रडावं हसावं—हसावं रडावं ! काय बोवा हवी ती मौज करितात वेटे !

वीरसेन—हे मालिनीतीराश्रमवासी कण्वमुने ! तुझ्या जवळ केवढं अमूल्य भाण्डार होतं !

आर्तवीर्य—महाराज, कसलं बरं भाण्डार त्याच्या जवळ होतं ?

वीरसेन—काय विचारावं ! अहो भाण्डार म्हणजे—

(दिंडी) 'अन्य नाहीं, रमणीय अशी कन्या'

प्रेम त्याचें तिजवरी ब्रहू-धन्या !

आर्तवीर्य—(एकीकडे) अजून माझ्या पोरीवरच चित्त अं !

वीरसेन—कण्व बाबा ! खरं कीं नाहीं मी म्हणतो तें ?

आर्तवीर्य—मला जर आपण कण्वमुनि ह्यणत असाल, तर जिच्यावर माझं फार प्रेम आहे अशी एक माझी कन्या आहे,

वीरसेन—छे ! असं अनुमान कुठे निघतं आहे ?

आर्तवीर्य—महाराज, असं अनुमान नाहीं निघत तर कसं निघतं ?

वीरसेन—मी सांगतोः—

(दिंडी) 'देवरायाचा हेतु पूर्ण झाला'

'योग्य भर्ता घेवोनि तिला गेला.'

पण हे पहा नाटकवाले आले—

(नाटकमंडळीपैकीं चार पांचजण येतात.)

या मंडळी ! तुझाला पाहून मला फार संतोष वाटतो. ग-
व्यानों, तुमची माझी भेट फारा दिवसांनीं झाली. हा, हा
तर आमचा अगदीं जुना स्नेही. पण काय रे ! तुला मीं मागं
पाहिलं होतं त्यापेक्षां तूं आतां इतका काळारे कशानं झालास ?
आतां तुला चांगली मिसरू फुटली आहे ! पण अहो बाईसाहे-
ब ! हो बाईसाहेबच नाहीं का तुझीं ? मी आपल्याला
पूर्वीं पाहिलं होतं तेव्हां पासून आपण बरंच कांड
टाकलं आहेत ? पण आपला आवाज विवाज कसा
काय आहे आतां ? पहिल्यासारखाच चढतो कां मध्येच
चिरकतो ! हं, ठीक आहे. तेव्हां आतां तुम्ही मंडळी, आम्हाला
नाटक करून दाखविणार ! कोणचा बरं खेळ करतां ? कीरा

झालं कोणचा तरी! आपल्याला कसलं तरी नाटक पाहायचं येवढं खरं. पण एखादा भाग आपल्याला दाखवा बरं! थोडासा नमुना तर दाखवा! चल रे ए, करा एक छानदारसा भाग.

नाटककारांपैकी एकजण—सरकार आपण सांगाल तें करून दाखवूं.

वीरसेन—मागं एकदां तुम्ही कांहीं भाग तयार केला होता. त्यांतलं कांहीं तरी होऊं या. तो खेळ तुम्ही रंगभूमीवर आणला नव्हता; आणखी आणला असलात तरी, मला वाटतं एकदांच आणला होता. कारण कीं या बाजार बुणग्या प्रेक्षक मंडळीला तो अगदीं आवडला नव्हता. परंतु माझ्या मतानं आणि माझ्या ही पक्षां ज्या लोकांच्या मतांची अधिक योग्यता मी समजतो, त्यांच्या ही मतानं तो फारच चांगला उतरला होता. त्यांत निरनिराळ्या प्रवेशांची व्यवस्था, भाषणांची शैली वगैरे जिकडल्या तिकडे ठीक उतरलं होतं. एकाचं मत पडलं कीं त्यांत गाणंच नाही. दुसरा एकजण म्हणाला, यांत कांहीं तो दशमुख्या धिप्पाड रावण नाही, कांहीं नाही; हें नाही बोवा आपणाला आवडत! असो. तेव्हां तासय काय, कीं तो खेळ पाहिजे आपल्याला. हं! आठवलं रे आठवलं! तें उत्तररामचरित्र नाटक. त्यांत रामाला सातेचा वियोग झाला असतांना रामाचं तें शोकपर भाषण आहे कीं नाही तेवढं हणून दाखवा. हा असाच कांहीं आरंभ आहे—‘हाय हाय, मी केवदा क्रूर कर्मा!’

—बाल्यापासुनि पोशिली—

हं म्हण पुढें.

नाटककार—

‘बाल्यापासुनि पोशिली प्रियसखी देवोनि त्या त्या प्रिया,
‘अन्याला जरि देह भिन्न दिसती ती एक चित्ता प्रिया;

तीतें छद्म करेनि आज सहसा मी मृत्युला देतसें,
 जैसा खाटिक पाळित्यां बकरिचा काफी गळा हें तसें !
 गे मी अपूर्व कर्म चांडाळचि सोड मज कळे न तुला,
 शिवलीस चंदनाच्या भ्रांतीनें दुर्विपाक विषतहला !

(पद.) सोड सोड सोड अतां जानकी मला ॥ ध्रु० ॥

आज कर्म चांडाळ हाचि जाहला ।

नसेल आजवरी असा कोणि पाहिला ॥ १ ॥

भ्रांति धरुनि चंदनाचि शिवलीस मला ।

स्पष्ट दुष्ट परिणामीं विषतरु तुला ॥ २ ॥

मजवरी विश्वास फार ठेविला ।

मीच आज खरा तुझा गळा कापिला ॥ ३ ॥

(पद.) न कळे होइल गति कैशी। आतां काय करूं। ध्रु० ॥

विपरित काळाचें लक्षण । झाळा जीव लोक निर्वाण ॥

सरलें जगण्याचें कारण । आतां प्राण केवि धरूं ॥ १ ॥

भासे मजला जग हें शून्य । दिसतें जैसें जीर्ण अरण्य ॥

सरलें माझे सर्व हि पुण्य । होउनि वन्य काय फिरूं ॥ २ ॥

पूर्वी मानवला संसार । वाटे आतां तोचि असार ॥

शरिरीं होती कष्टहि फार । नाहिं अधार कुठे शिरूं ॥ ३ ॥

सोते वांचुनि मजला क्षण । होतलि कल्पासमान जाण ॥

वाटती सोडावे हे प्राण । खोचुनि वाण उरीं मरूं ॥ ४ ॥

आर्तवीर्य—छे ! हें फारच लांब चव्हाट आहे.

वीरसेन—तुमच्या शेंडी सुद्धां हजारामाकडे हें पाठविलं पा-
हिजे! म्हणरे बोवा म्हण. चालूं दे. या काय बोंगाड्याला कळतं
आहे ! अरासिक कुठला!

नाटककार—

‘ हृदय उलते शोके माझे न हो द्विविधा तरी ’

वीरसेन—यंयू खूप आहे बोवा ! शाबास !

आर्तवीर्य—तर, तर ! काय बेटा बोलतो आहे ! शाबास !
शाबास !

नाटककार—

‘ विकल करिते काया मूर्च्छा न जीवित संहरी. ’

‘ अंतुनि तनुला भाजी ज्वाळा न मम्म करीतसे ’

‘ विधि जरि करी मर्मोद्भेदा न जीव हरीतसे ! ’

‘ त्या देवीनें शून्य हा लोक केला ’

‘ वारा वर्षे लोटलीं कीं तयाला ’

‘ झाले तीचें प्रायशा नष्ट नाम ’

‘ आहे अद्यापी हि जीवंत राम ! ’

‘ हा हा देवी ! हृदय फुटते देह माझा गळाला ’

‘ वाटे शून्य त्रिभुवन मला अंतरात्मा जळाला ’

‘ या आत्म्यानें किति तरि सदा दुःखमारा धरावे ’

‘ मोह व्यापी फिरफिरुनि, मी काय आतां करावे ! ’

‘ स्थिति निजगृहीं त्या देवीची तुझांस न रूचली ’

‘ क्षणानि तृणवृत् ती म्या रानीं त्यजुनि न शोचिली, ’

‘ परि परिचिता त्या त्या वस्तू न राहिविती धिरा ’

‘ हाणुनि रडतो हा मी येथे क्षमा जनहो करा ! ’

आर्तवीर्य—महाराज ! काय मुद्रा केली आहे वेष्ट्यानं ! काय डोक्यांत अश्रु आले आहेत ! कंठ काय सद्गदित झाला आहे ! पुरे बोवा ! आपल्याला नाही पहावत. मला अगदीं भरून आलं आहे. बस कर !

वीरसेन—बरं आहे तर पुरे कर. फार चांगलं कुरतोस बोवा. आपल्याला फार आवडलं. मी तुम्हाला लवकरच असा दुसरा एक भाग करण्याला सांगणार आहे. अहो राव ! या नाटकवाल्यांची तरतूद नीट ठेवा. समजला ? त्यानं नीट वागवा. कारण, अशी मंडळी आपल्या राज्यांत फारच दुर्मिळ आहे. तुम्ही मेल्यावर जर तुमची समाध बांधली आणखी ती वाईट झाली तर एकवेळ चालेल. परंतु तुम्ही जिवंत असतांना यानां चांगलं वागाविलं नाही, अशी जर त्यांनी वाईट खबर घेऊन मला कळविली तर माझ्या कामास नाही पडायचं !

आर्तवीर्य—महाराज ! त्यांच्या योग्यते प्रमाणे त्यांचा मान मरातब ठेवण्यास मी कमी करणार नाही.

वीरसेन—आणि त्यांच्या योग्यतेच्या बाहेर त्यांचा मान मरातब ठेवलात म्हणून काय झालं ? योग्यताच पहायला गेलं तर चाबूक खाल्या खेरीज एक तरी माणूस मिळेल का ? आपल्याला अनुकूल असेल त्याप्रमाणे व आपल्या मानमान्यते प्रमाणे दुसऱ्याला वागवावं. दुसऱ्याची योग्यता कमी असतां जर आपण असं केलं तर त्यांत आपल्याला अर्धाक भूषण आहे. चला तर, जा आंत घेऊन त्यांना.

आर्तवीर्य—यारे बोवा, या असे.

वीरसेन—जारे यांच्या मागं. (आर्तवीर्य एक शिवाय

करून बाकीच्या नाटक वाल्यांना घेऊन जातो) गड्यां
हैं बघ तुम्हाला त्या अमोघवर्ष राजाच्या वधाचं नाटक
करून दाखवितां येईल कायरे !

नाटककार—होय महाराज.

वीरसेन—तर मग आमच्या मनांत उद्या रात्रीं तो खेळ
पाहायचा आहे. तें असो. पण हें बघ, जर तुला एखादं नवंच
भाषण करून दिलं तर तुला तें त्यांत घुसडून देतां येईल कीं
नाहीं ?

नाटककार—हो महाराज. फार चांगलं आहे.

वीरसेन—त्याच्या मागं जा. आणखी त्याला वाकुल्या विकुं
ल्या नका दाखवूं हं. समजलांत ? (नाटककार जातो)

(विठोजी व संभाजीकडे पाहून) गड्यांनो ! आतां रात्र
होई, पर्यंत तुमचा आमचा त्रियोग होणार.

विठोजी—बरं आहे. येतो सरकार.

(विठोजी व संभाजी जातान.)

वीरसेन—आतां मी एकटा आहे. अरे ! मी किती हराम-
खोर बंदा गुलाम अ हें ? हा यःकश्चित् नाटकांतला सोंगाड्या-
वस्तुतः सारं खोटंच-पण मोठ्या मनोविकाराच्या भरांत आ-
पल्या अंतःकरणार्ची अशी वृत्ति करून टाकलीन कीं त्याची
मुर्दा एकदम बदलून जाऊन डोळ्यांत अश्रूंचा लोट आला. चे-
हेरा भगदीं कावरा वावरा झाला व कंठ भगदीं सद्गद्दत
होऊन गेला. सारांश, आपल्या सोंगाची वतावणी त्यानं आपल्या
अनेक हाव भावांनीं कशी बरोबर करून दाखविली. आणि हे
सर्व आकाशपाताळ त्यानं एक केलंन याचा हेतु काय ? तर
कांहीं नाहीं हा सीते ! हा सीते ! हा बेटा सीतेचा कोण
आणि सीता याची कोण, कीं यानं तिच्या करितां रडावं !

अरे ! मला आवेशाच्या भरांत यायला व माझा क्रोध खवळ-
ळायला जो हेतु व जें कारण आहे, असा हेतु किंवा असं कारण
याला जर असतं तर यानं काय केलं असतं याची मला कल्प-
नाही होत नाही. त्यानं सारी रंगभूमी आसवांत बुडउन काढली
अमती ! आणखी, मोठं प्रचण्ड भयंकर भाषण करून लोकांच्या
कानठळ्या बसविल्या असत्या ! पापानिमग्नं भ्रमिष्ट करून
सोदलं असतं ! जे निष्पाप त्यांस ही भयकंपित करून टाकता !
अज्ञानांस घोटाळ्यांत पाडता, आणखी कान व आणखी डोळे
यांच्या शक्तीच गुंग व बधिर करून सोडता !

असं असून मी जड मृत्पिंडबुद्धि हरामखोर तेलोवा वनून
आपलं मुख्य कर्तव्य सर्वथा विसरून आपला स्वस्थ बसतो,
कांहीं बोलत नाही ! एवढा मोठा राजाधिराज माझा बाप ! त्याचा
जीव व त्याचं राज्य या दरोडखोरांनीं दरोडा घालून लुटून
नेलं. असं असतां त्याच्या करितां एक शब्दही माझ्याच्यानं उ-
च्चारवत नाही ! मी किती भेकड आहे ? मला हरामखोर ह्मणाय-
ला कोण आहे ? माझं डोकं फोडून टाकायला कोण आहे ? माझ
नांक धरून कान उपटायला तरी कोण आहे ? आणखी मला
लुचा लबाड तरी कोण म्हणतो ? या सर्व गोष्टी करायला कोणी
आहे ? कोणी नाही. माझं मलाच करून घेतलं पाहिजे. हो
तर दुसरं काय ? माझ्यांत कांहीं पाणीच नाही, असं ह्मटलं
पाहिजे. जसं एखादं विचारं गरीब करडू असावं तशी माझी स्थिती
झाली आहे. नाही तर, यापूर्वीच या गुलामाच्या मुड्याचा वळी
कोल्हाकुऱ्यांनां व या आसमंतांतील गिधाडांनां द्यायला पाहिजे
होता ! दुष्ट ! अधम ! चाण्डाळ ! ज्याला पश्चात्तापाचा ह्मणून
लवलेस नाही असला हा राजद्रोही विश्वासघातकी हरामखोर !
अरे ! सूड, सूड घेतला पाहिजे. कोण गाढव मनुष्य आहे मी !
माझ्या शौर्याची व पराक्रमाची कमाल आहे ! माझ्या आवडत्या
प्रिय जनकाचा वध झाला असतां मी एखाद्या भागूबाई सारखा
आपापल्याशीच रडत बसतो अं ! यवरे वीरसेन !

हो: मना! कांहीं तर्ग कल्पना काढ. पहातोस काय? मी असं ऐकलं आहे कीं, ज्यांनीं एखादं मोठं पापकर्म केलं आहे अशांच्या कडून एखादा खेळ बघवावा आणि त्यांत एखादा प्रवेश मोठ्या युक्तीनं घालावा कीं, तो पाहिल्या बरोबर त्यांच्या जिवाला असा कांहीं चटका बसून जाईल कीं त्यावरून त्यांचं तें पापकर्म लागलंच बाहेर पडेल ! कारण, म्हण आहे ती खरी आहे— पाप फार वेळ छपलं जात नाही. खुनाला जरी जीव नाही, तरी त्याला मोठ्या चमत्कारिक रीतीनं वाचा फुटते. तेव्हां आतां असं करावं—हे खेळ करणारे लोक आले आहेत, त्यांच्याकडून माझ्या बापाच्या खुनाचं नाटक आपल्या कारभारीसाहेबांच्या पुढें करून दाखवावं. खेळ चालला असतां त्याची मुद्रा, किंवा त्याच्या चेहेऱ्यावर कसकसे विकार उत्पन्न होतात ते, मी नीट लक्षपूर्वक पहातो. त्याला अशा रीतीनं टोचून पाहतो. तो आपल अंग चोहं लागला, तर मग पुढें काय करायचं तें माझं मला पक्कं ठाऊक आहे ! जें पिशाच मी पाहिलं आहे, तें दुष्ट असेल. दुष्ट पिशाचचं हवं तें सुंदर मनोहर रूप धारण करतात अमं ऐकतो. आणखी कुणी सांगावं—कदाचित् माझ्या बनाचा हा दुर्बलपणा व माझं हें औदासिन्य पाहून मला फसवून माझा घात सुद्धां करायचं त्यानं मनांत आणलं असेल ! तेव्हां मोठ्या खबरदारीनं मला वागलं पाहिजे. या कामांत मी आपली पक्की खातरी करून घेईन तेव्हांच पुढें पाऊल टाकीन. नाटक करायची खूप पसंत कल्पना सुचली. हं! नाटकच केलं पाहिजे, हणजे या गुलामाचं इंगित काय असेल तें बाहेर पडेल !

(जातो.)

अंक तिसरा.

प्रवेश १.

(स्थल) (किल्यांतील एक दिवाणखाना.)

[राजा, राणी, आर्तवीर्य, चंद्रकला, विठोजी व संभाजी येतात.]

राजा—हे दिवस म्हटलं म्हणजे वीरसेनानं स्वस्थपणानं व सुखानं घालवावेत. तसं न करतां अशी ही क्षोभ करणारी व भयंकर वेड्याची स्थिति त्यानं का धारण केली आहे, त्याचा हेतू काय असावा, हें त्याच्या पासून कांहीं युक्तीनं नाहीं का तुम्हांला काढून घेतां येणार ?

विठोजी—‘माझी भ्रमिष्टा सारखी स्थिति झाली आहे खरी असं ते आपण होऊनच कबूल करतात. पण त्याचं कारण काय तें मुळांच कांहीं सांगत नाहींत !

संभाजी—त्यांच्या मनाची खरी स्थिति काय आहे ती समजून घेण्याचा आम्ही यत्न करूं लागलों, म्हणजे ते टाळाटाळ करूं लागतात, आणि वेडाचा बहाणा करून दूर दूर रहातात.

राणी—तुमच्याशीं नीट बोलला तरी कां तो ?

विठोजी—हो. फार प्रौढपणानं बोलले.

संभाजी—पण जरा आढेवेढे घेऊनच !

विठोजी—आपण होऊन त्यांनीं आम्हांला प्रश्न केले नाहींत. पण आम्ही जें कांहीं विचारूं त्याचं उत्तर ते तेव्हांच देत.

राणी—तुम्ही त्याचा करमणुकी सार्थी कांहीं खेळ वीळ काढला होतात का ?

विठोजी—सरकार, आम्हांला रस्त्यांतच मुळीं एक नाटककार मंडळी भेटली. तें आम्ही त्यांना सांगितलं—हें ऐकल्या बरोबर त्यांना पुष्कळ आनंद झालासा वाटला. ते नाटकवाले आज वाड्यांत आलेच होते; आणखी मला वाटतं, आज रात्री वीरसेन महाराजांपुढें त्यांनीं खेळ करून दाखवावा असा सरकारचा हुकूम झाला आहे.

आर्तवीर्य—हो हो. झाला आहे खरा. आणि वीरसेन महाराजांनीं आपल्या दोघांनाही तें नाटक पाहायला यावं अशा विनंती करायला मला सांगितलं आहे.

राजा—हो, हो, मोठ्या खुषीनं मी येईन. कारण, माझ्याविषयीं त्याची प्रेम बुद्धि पाहून, आणखी अशा गोष्टींकडे त्याचं चित्त लागत चाललं आहे, हें ही पाहून मला फार संतोष वाटतो. गळ्यानों ! या अशा करमणुकीच्या गोष्टींकडे त्याचं चित्त हलके हलके वळवा.

विठोजी—जशी सरकारची आज्ञा.

(विठोजी व संभाजी जातात.)

राजा—प्रिये मदालसे, तू ही अंमळशी आंत जा. कारण आम्ही अशा वेतानं वीरसेनाला इथे आणण्याचा घाट घातला आहे कीं, चंद्रकला त्याला भेटली म्हणजे जशी सहजच भेटली, असं वाटावं. हे आर्तवीर्य, आणखी मी,—आम्हां दोघानं इथे लपून उभं राहायला कांहीं हरकत नाही. तेव्हां आम्हां असे लपून बसलों असतां त्यांची दोघांची भेट झाली, म्हणजे जें त्याचं वर्तन दिसेल त्यावरून याचं हें दुःख खरोखर प्रेमापासूनच आहे कीं नाही, याचा सहज छडा काढूं.

राणी—मला काय—मी आपल्या म्हणण्याप्रमाणं वागते. बाई चंद्रकले ! देवकरो अन् तुंस सौंदर्यच त्याच्या या वे-

हाचं कारण असो म्हणजे झालं. तुझ्या सद्गुणांनी तो पूर्व स्थितीवर येवो म्हणजे झालं. त्यांत तुला ही भूषण आहे, त्याला ही भूषण आहे.

चंद्रकला—वाईसाहेब, माझी दिखील हीच इच्छा आहे.

(राणी जाते.)

आर्तवीर्य—चंद्रकले ! ये पुढे अशी. सरकार, आपण दोघे असे इकडे लपून वसूं. (चंद्रकलेला) पोरी ! अशी इथे कशीदा काढीत बैस. म्हणजे तूं एकटी आहेस हें तुला चांगलं शोभेल-अरे ! वर वर मोठा भाविकपणा दाखवून आपलें दुष्कृत्यं माणसं छपिवतात—ही गोष्ट अगदीं सिद्ध आहे. या कामांत आर्तवीर्य माणसं खरोखर अपराधी आहे.

राजा—(एकीकडे) हाय ! हाय ! आर्तवीर्य सर्वथा खरं बोलला. माझ्या जिवाला याच्या या भाषणानं कसा चटका लाऊन दिला ! वेश्येला जसं आपलं मुख बाह्यशृंगारानं व कपटी गोष्ट भाषणान शोभवावं लागतं, त्याच प्रमाणं माझी ही कृति व माझ्यां मुखवाटे निघणारे शब्द, यांची अवस्था आहे: अरे, काय माझ्या जिवाला हा घोर लागून राहिला आहे !

आर्तवीर्य—सरकार, मला वाटतं वीरसेन महाराज आले, आपण एकीकडे होऊं.

[राजा व आर्तवीर्य जातात.]

(वीरसेन येतां.)

वीरसेन—मरावं का जगावं—हं—विचार झपून एवढाच. मरणं आणखी जगणं, या दोन गोष्टींपैकी अधिक चांगली गोष्ट कोणती ? ज्यांस संपत्तीचा अगदीं उत आला आहे व गर्वानं जे अगदीं फुगून गेले आहेत, त्यांचे वाग्याण मुकाट्यानं सहन करून राहावं—किंवा आपल्या सर्व विपत्तींवर आत्महत्येचें शस्त्र

धरून त्यांचा एकदमच शेवट करून टाकावा.? या दोन्ही मध्ये खरोखर चांगली गोष्ट कोणची वरं? मृत्यु म्हणजे निद्रा! यापेक्षा ज्यास्त कांहीं नाही. मनाच्या ज्या अनंत व्याधी व या जीवाला संसाराच्या ज्या असंख्य पीडा त्या, या महानिद्रेच्या योगाने सर्वथा नाश पावत असतील, असच म्हटलं पाहिजे. अहाहा! खरोखर जर असंच होत असेल, तर ही महानिद्रा प्राप्त होणं अत्यंत इष्ट असून फारच सुखावह असेल. पण दरं, मृत्यु म्हणजे निद्रा—महानिद्रा कां होईना—पण निद्रा, अशा कल्पना केली, तर मग त्या निद्रेत स्वप्नंही पडत असतील! हॉ, इथ्ये पंचाईतं आली. कारण, असं पहा—हा नश्वर देह सोडल्यावर जी आपल्यास मृत्युरूप निद्रा प्राप्त होते, त्यांत पडणारीं जीं स्वप्नं, त्यांचा विचार मनांत आला कीं घोडं थकलं! इथ्ये पंचाईत येते! एवज्याच करितां माणसं अखण्ड विपत्ती भोगून इहलोकीं आयुष्य घालवितात वरं! कारण, अहो एरवी काळाचे काटे उगीच कोण सहन करील? जुलुमी राजाचा जुलूम, गर्वानं ताठलेल्या माणसाकडून होत असलेली मानखण्डना, अवधीरित केलेल्या प्रीतीपामून होणारी पीडा, न्याय मिळायला अतिशय वेळ लागणं, मोठ्या हुद्यांवर असणाऱ्या लोकांचा उत्सृंखलपणा व क्रौर्य, तसाच साधु जनाचा दुर्जनाकडून होणारा छळ—इतक्या या गोष्टी जर एक लहानशा कळ्यारीनं टळत असतील, तर त्या सहन कोण करणार आहे? खचित, हा कंटाळवाणा दुःखी कष्टी जीव माणसं एरवी खास जगवितीना! पण मरणानंतर पुढं काय असेल कोणास कळे, ही भीती ज्याला त्याला नडते. मृत्यूच्या पलीकडच व अजून कोणास न कळलेला असा तो मुलुख कीं, ज्या मुलखांत आजपर्यंत इतके यात्रेकरू गेले, पण त्यांतला एक दिखील-माघाग आला नाही! हॉ, हेंच तें. इथ्ये घोडं अडतं! या संसारांत आपली दुःखं क्तितीही असली तरी माणसं मुकाळ्यानं सहन करितात. याचं कारण एवढंच कीं, न जाणों—त्या दुसऱ्या स्थि-

तीत या पेक्षाही दुःखपरंपरा कठीण नसेल कशावरून ? तेव्हां उघडच; ज्या दुःखांचा आपणांस अनुभव नाही, किंवा ज्यांची कल्पनाही आपणांस होत नाही, अशा दुःखांत पडण्यापेक्षा ज्यांचा अनुभव आहे, अशी दुःखं माणसं आपलीं मुकाठ्यांनं सहन करितात. काय घोटाळा हा ! हें मन फारच बोवा भिन्न ! पण त्याचा तरी काय दोष ? नपुंसकच पडलं कीं नाही तें ! तेव्हां, तें म्याड आहे यांत नवल तें काय ? हे रांडलेक विचारच मनाला अगदीं भितरं करून सोडतात. त्यामुळं कोणचाच निश्चय होत नाही. आणि म्हणूनच मोठमोठी महत्वाचीं कामं माणसाच्या हातून पार पडत नाहीत. शिव ! शिव ! काय करावं ? एकंदरींत माझ्या जिवाला खिळलेले हे कष्ट सुटत नाहीत एवढं खरं. पण थांब, अरे कोण बरं आलं हें ! अहाहा ! ही माझी परम प्रिया चंद्रकला आली वाटतं ! हे स्वर्गदेवते ! तूं परमेश्वराजवळ माझ्या अघोर पातकांची क्षमा माग बरं !

(चंद्रकला येते.)

चंद्रकला—महाराज ! आपली प्रकृत ठीक आहेना ! किती दिवस तरी बाई गाठ पडली नव्हती ! मी विचारते, आपली प्रकृत ठीक आहे ना ?

वीरसेन—काय ? माझी प्रकृत ? ठीकच आहे—तिला काय झालं आहे ? बाई ! माझा समाचार कां घेण्यास आपण आलां ? फार चांगलं केलंत बरं ! आपले माझ्यावर फार उपकार आहेत ! ठीक आहे—सर्वच ठीक आहे.

चंद्रकला—पण प्राणेश्वरा ! मला आज किती दिवस आपल्याशी कांहीं बोलायचं होतं. ती आज बरी एकदांची गाठ पडली. पण हें पहा, आपण माझ्याजवळ जें कांहीं बोललां होतां त्याची आपल्याला आठवण आहे कां ? त्यांतलं आपल्याला कांहीं स्मरतं आहे कां आतां

वीरसेन—काय म्हणतेस ? मी तुझ्या जवळ कांहीं बोललों हां तें? मी कांहीं एक बोललों नाहीं, आणि मला कांहीं स्मरत-
ही नाहीं !

चंद्रकला—सख्या ! आपण माझ्या जवळ जें कांहीं बोल-
ला होता त्याची आपल्याला आठवण असलीच पाहिजे. अहाहा!
कायग वाई त्या दिवशींचे ते शब्द ! ते विसरण्यासारखे कां हो-
ते? छे वाई, असं कसं होईल? पण असले शब्द ज्या अर्थी आ-
पण विसरलां म्हणतां, त्या अर्थी ते आपण आपले आतां
परत व्या. कारण, त्यांतली गोडी आपल्या आतांच्या
भाषणानं अंगेदी गेली. तर आतां हे नुसते नीरस शब्द मलाग
वाई घेऊन काय करायचं आहे ? जर एखादी वस्तु आपण
होऊन प्रेमचिन्ह ह्यापून कोणी मोठ्या भक्तीनं दिली, आणखी
पाठीमागून त्या देणाराची ती भक्ति कमी झाली, तर थोर मना-
च्या भाषणाला त्या वस्तूची किंमत कमी होते.

वीरसेन—(रागाऊन) अग दुष्टे ! तुझ्यांत कांहीं इमान
आहे ?

चंद्रकला—ह्याणजे ?

वीरसेन—तूं देखणी आहेसना ? झालं तर मग ?

चंद्रकला—हेंग काय वाई ! याचा अर्थ तरी काय समजावा ?

वीरसेन—हें बघ, तूं म्हणतेस मी देखणी आहे आणखी
इमानी आहे. पण हें जुळेल तरी कसं ?

चंद्रकला—प्राणनाथ ! सौंदर्याला एकनिष्ठपणासारखं दुसरं
भूषण तें कोणचं वरं ?

वीरसेन—हं ठीक आहे. पहा, एकनिष्ठपणा आणि सौंदर्य
हे दोन्ही गुण चांगले खरे; पण ते एके ठिकाणी झाले कीं
सौंदर्याच्या अलौकिक जोरानं एकनिष्ठपणाचा अनेकनिष्ठपणा
झालाच असं समजावं ! पण एकनिष्ठपणांत असा कांहीं अलौ-

किक जोर नाहीं. त्याच्यानं कांहीं सौंदर्याचं असं, रूपान्तर होत नाहीं. आजपर्यंत हा मोठा विरोध भासत होता. पण आतांच्या गोष्टीनं याचा चांगला उलगडा होतो.—माझी तुझ्यावर पूर्वी प्रीति होती खरी.

चंद्रकला—प्राणनाथ ! आपण मला असं वाटायला लावलं होतं खरं.

वीरसेन—माझ्यावर विश्वास ठेवायचा नव्हतास. सद्गुण जरी वरून दिसला तरी आंतला दुर्गुण गेला असं समजूं नये. मी मुळींच तुझ्यावर प्रीति केला नाहीं.

चंद्रकला—हाय ! हाय ! प्राणनाथ ! तर मग आतां मी पुरीच फसलें असं म्हणायचं !

वीरसेन—जा ! जा ! मठांत जाऊन जोग घे जा ! मी पक्का इमार्ना आहे, तरी पण माझ्या देखील हातून अशी कांहीं कृत्यं घडलीं आहेत कीं, मी आपल्या आईच्या उदरीं आलों नसतों तर वरं झालं असतं, असं मी समजतो. आतां तुझ्या पोटीं तरी अशींच पातकीं कारटीं निपजायचीं कीं नाहीं ? मी फार गर्विष्ठ आहे; मोठा ढाव धरणारा आहे; महत्वाकांक्षी आहे. ज्यांची कल्पनाही करितां येत नाहीं, अथवा जीं बोलून दाखवितां येत नाहींत, अशा पातकांच्या राशीच्या राशी माझ्या बोदक्यावर आहेत. मला आणखी इतके कांहीं गुन्हे करायचे आहेत, कीं ते दर्शवायला मजजवळ पुरते विचार देखील नाहींत; त्यांचा विचारही माझ्यानं होत नाहीं व ते कोणच्या तऱ्हेचे आहेत, याची कल्पनामुद्धां मला होत नाहीं; आणखी ते करावयाला माझं आयुष्यही पुरणार नाहीं ! आमच्या सारख्या केवळ भुईला भार असणाऱ्या प्राण्यांचा उपयोग काय ! आम्ही झाडून सारे पक्के हंगामखोर लोक आहोंत. आमच्यापैकीं कुणोवर विश्वास ठेवूं नकोस. जा, जा, मठाचा रस्ता धर जा.—कायग, तुझा बाप कुठें आहे ?

चंद्रकला—कुठे म्हणजे, घरो आहेत.

वीरसेन—तर मग आतां जाऊन त्या घराचीं दारं बंद कर जा. त्याला झणावं, आपला पाजीपणा आपल्या घरांतच कर ! जा. तू जा, जा आतां.

चंद्रकला—हे कृपाळू देवा ! आतां इकडचं संरक्षण करणार तूच आहेस.

वीरसेन—आतां तूं कधीं लग्न केलंसच, तर हा आपला माझा आहेर तूं आपल्या जवळ ठेव. तो कोणचा समजलीस? तूं अगदीं अनसूये सारखी पतिव्रता असलीस आणखी जानकी सारखी शुद्ध असलीस तरी तुझ्या कपाळचा लोकापवाद कधींही टळणार नाही. जा, जा, मठांत जाऊन विस जा. आणखी एक सांगतो, तुला कदाचित् लग्न काणंच झालं, तर एखाद्या महा-मूर्खाशीं तरी लग्न लाव. कारण, तुम्ही वायका पुरुषाला राक्षस कसां करून सोडतां, हे शहाण्या माणसांनं पक्कं ठाऊक असतं. जा, जा, मठांत जाऊन लौकर एकदांची जोग घेऊन विस.

चंद्रकला—हे देवाधिदेवा ! यांना पूर्वास्थितीवर आणणं हें तुझ्याकडे आहे !

वीरसेन—तुम्ही वायका आपले रंग कसकसे बदलतां हें ही मला ऐकून ठाऊक आहे. देवानं तुझाला दिलेला मुखटा कंवार लचकावतां, काय फुट्यामारख्या उडतां, काय लाडं लाडं वोलतां, आणखी सारा आपला भोळा भाव दाखिवतां! चल, जा. आपल्याला नको बोवा तें कांहीं ! आपल्याला या गोष्टीचा तर अगदीं कंटाळा आला आहे. आतां आपल्याला कोणाच्या लग्ना विन्नाची जरूर नाही ! ज्यांचीं लग्न झालीं आहेत. त्यांच्यापैकीं एक शिवाय करून सगळे जगतील. बाकीचे सारे आहेत तसेच राहतील. चल निघ, हो मठांत चालती !

(वीरसेन जातो.)

चंद्रकला—हाय हाय ! अशा थोर मनाची काय दशा उडून गेली आहे? ज्यांची तरवार शूर शिपायाच्या तरवारासारखी घमके—ज्यांची वाणी एखाद्या महापंडिता सारखी अस्खलित चाले—ज्यांची नजर एखाद्या मुत्सद्यासारखी आति सूक्ष्म असे, या सुंदर राष्ट्रांतिल प्रजेची ज्याच्यावर सारी भिस्त व जो साऱ्या लोकांच्या गळ्यांतला अगदीं ताईत—या राष्ट्राचा मुकुटमणी; कसं बसावं, कसं उठावं, कसं चालावं, हें सारं ज्यांच्या पासून शिकावं—अशी ही प्रत्यक्ष मदनमूर्ति—ज्यांच्या सौंदर्याकडे पहात घटका न् घटका लोकांनीं उभं राहावं, त्यांची ही अशी, अशी स्थिति व्हावीना ? आणि मी जगांतल्या साऱ्या वायकामधें अतिशय कठी, अभागी, कीं त्यांच्या मुखांतून अगोदर ती अमृतासारखी गोड भाषणं ऐकून शेवटीं माझ्या प्रालब्धीं हें पाहणं यावंना ! एखाद्या वीण्याच्या तारा तुटल्या असतां त्याचा मधुर आवाज नाहीसा होऊन तो जसा निरुपयोगी होतो, त्यासारखी यांची बुद्धी नष्ट झाल्याकारणानं यांचं आयुष्य फुकट जावंना ! आणखी यांचं हें अलौकिकरूप, आणि तारुण्याचा ऐन बहर, यांची अगदीं माती माती व्हावीना ! काय माझ्यावर हा दुःखाचा ढोंगर कोसळला आहे ! या डोळ्यांनीं पहिल्यान्दा पाहिलं काय आणि आतां हें काय पाहण्याचा प्रसंग आला आहे !

[राजा आणि अर्तवीर्य पुनः येतात.]

राजा—काय ? प्रीति ! छे तशांतला कां हीं एक प्रकार ना हीं. त्याच्या भाषणांत जरी फारसा मेळ नसतो, आणखी त्याच्या बोलण्यावरून, कोणाशीं कसं वागावं, कोणाला काय बोलावं, हें त्याला समजत नाहीसं जरी दिसतं, तरी एवढ्यावरून हा वेढाचा प्रकार खास नाही. त्याच्या जिवाला अशी कांहीं एक गोष्ट

लांगून गेली आहे की, त्यामुळे तो नेहमी उदासीन दिसतो, आणि या गोष्टीचा परिणाम फारच वाईट होईल अशी भिती वाटते. म्हणून आम्ही ही गोष्ट टाळण्याकरतां ताबडतोब विचार करून असा निश्चय केला आहे की, आमची उन्मत्तपणानं न दिलेली खंडणी वसूल करण्याकरितां म्हणून त्याला सौराष्ट्राला पाठवावा. असं केलं असतां कदाचित् निरनिराळ्या समुद्रावरील हवा, निरनिराळे देश, आणि त्यांतले निरनिराळे पदार्थ हे पाहून त्याच्या अंतःकरणांत जी कांहीं गोष्ट वंचित आहे, आणि जी त्याच्या मस्तकांत सतत भ्रमण करीत राहिल्यामुळे ता वेडा झाला आहे, ती अगदीं समूळ निघून जाईल. तुमचं कसं काय मत आहे?

आर्तवीर्य—वा ! फार उत्तम आहे ! तरी पण त्याच्या दुःखाचं कारण आणि प्रथमार्ंभ प्रत्यादिष्टप्रीतीच होय असं मला वाटितं. चंद्रकेल ! छे छे, वीरसेन महाराज काय बोलले हे कांहीं तुझ्यापामून ऐकण्याची आम्हाला जरूर नाही. आम्ही तें सारं ऐकलं.—महाराज ! आपल्या मर्जीप्रमाणं आपण करावंच. पण आपल्याला जर योग्य वाटेल तर हे नाटक पाहिल्यानंतर त्याच्या माबोश्री राणीसाहेब यांच्याकडून हलकेंच त्याच्या दुःखाचं कारण काय तेवढं काढून घ्यावं. त्यांनीं त्याच्या मनांतलां खंडान्खंडा काढून घ्यावा. आणि आपल्याला मान्य असेल तर, त्यांची बोलणी होतील ती नीट ऐकू येतील अशा जागी मी गुनपणें बसेन. इतकं करूनही जर त्यांच्या मनांतली गोष्ट बाहेर पडली नाही, तर मग आपल्या बुद्धीला वाटेल तिथे पाठविण्याचा अथवा प्रतिबंधांत ठेवण्याचा विचार आपण खुशाल करावा.

राजा—ठीक आहे तर मग असंच करूं : थोर मनुष्याच्या बुद्धीला अंश झाला क्षणजे त्याच्यावर चांगली नजर ठेवून त्याचा बंदोबस्त केलाच पाहिजे.

[सर्व जातात.

प्रवेश २.

किल्यांतली एक दिवाणखाना.

(वीरसेन व नाटकमंडळी येतात.)

वीरसेन—अरे ए ! हें पहा, मी तुला जी भाषण लिहून दिली आहेत ती कशी स्पष्ट सर्वांना ऐकू येतील अशी द्वाण अं! नाही तर तोंडांतल्या तोंडांत गळमुळत द्वाणशील. पुष्कळ पात्रे या आतांच्या नाटकांतून पाहिली ती आपली भाषणे करू लागली की दांतओठ खात, वेढोवाकडो तोंड कर 'करून भाषण करतात. तसे तू जर करणार असलास, तर हे दारावर फेरीवाले येतात त्यांच्या कडून, किंवा न्यायासना पुढे हेल काडून चौपदार ओरडतात त्यांच्या कडूनच मी हें भाषण बोलवीन. आणखी पहा, हावभाव करायचे ते मारून असे वेढोवाकडे हात वारे करून करू नकोस हो ! पण अभिनय करशील तो कसा सौम्य कर. कारण, मनुष्याची वृत्ति कितीही खत्रळली, समजकी अगदी मारून तुफान माजून राहिल आहे, तरी त्यालाही एका प्रकारची मर्यादा पाहिजे. काही शांतता पाहिजे. कारण पहा. एखादा लढू भयंकर बंब्या तें अक्राळ-विक्राळ सांग घेऊन जेव्हां कां रंगभूमीवर येतो आहे आणि अललल आणि प्रधानजी सेनेचा बंदोबस्त—अहाहा—अंगांन जमं काही गुलामाच्या वारं आलं आहे.—छे ! छे ! छे ! ते राक्षस म्हणजे केवढं लढंभारती प्रकर्ण ! केवढा आगडा ओगडा ! पण तोच आवडणारी श्रोत मंडळी हरीचे लाल आपले असतातच ! खगेखर, असलं, सांग रंगभूमीवर पाहिलं म्हणजे मला वाटतं ज्या दोन थोबाडीत लगावाव्या ! हे गुलाम धांगडधांग्यामध्ये रावणाच्या थापालाही मार्गें सारतात.

नाटक मं० पैकी एकजण—महाराज, आमच्यांत हा असला काही प्रकार नाही.

वीरसेन—झालं, तसंच अगदीं आपलं वेंगळ व मळं मळीत, असंही भाषण उपयोगाचं नाहीं. या कामांत ज्याची त्यां-
 ला थोडी तरी अकल पाहिजे. यां गोष्टी सांगून शिकवून किती
 येणार ! भाषण करीत असतां पैत्रांच्या मुखावाटे जे शब्द
 निघतील त्याला अन्वय व त्यांच्या अनुरूप अभिनय पाहिजे.
 त्याचप्रमाणें अभिनय कराचा तो त्याला योग्य अशी भाष-
 णशैलीही पाहिजे. सारांश, भाषणानुसून अभिनय अस-
 ला पाहिजे व, अभिनयानुसून भाषण असलं पाहिजे.
 त्यांतही सर्व कांहीं प्रतिष्ठितपणाचं असावं. छछोरपणा उपयो-
 गाचा नाहीं. कारण, कोणचंही काय, अतिशय झालं म्हणजे गे-
 लं फुकट. नाट्यकलेचा मुख्य हेतु झटला झणजे पूर्वी काय—
 आतां काय—केव्हां काय, संसाराचं चित्रच तें ! संसारांतील
 गोष्टी हुबेहुब करून दाखवाव्या व त्यांत अंमळ चमत्कृतिही अ-
 सव्या. नाटक झणजे मृष्टीचा आरसा—या संसाराचं प्रतिबिंब
 त्यांत दिसावं. सद्गुणाचा चेहेरा सद्गुणाला, दुर्गुणाचा दुर्गुणाला
 दाखवावा. त्या त्या काळाचं स्वरूप वगैरे सर्व कांहीं
 मूर्तिमंत श्रोत्यांपुढें उभं करावं. याचं नांव नाटक. खूप चावट-
 पणा केला, खूप मोठ्यानं आरडलं, हाव भाव फाजील केले,
 झणजे मूर्ख व अरसिक लोकांस मात्र मोठी मौज वाटते व ते
 मोठी वाहवा करितात. पण जे जाणते व खरे रसिक असतात, त्यांस
 फार दुःख होतं. आणि वास्तविक अशा एका मनुष्याचा अभिप्राय
 साऱ्या नाटकग्रहांत भरलेलं जे वाजावुणगं त्याच्या अभिप्राया-
 पेक्षां त्याची किंमत तुर्फी अधिक समजावी. शिव ! शिव !
 या कांहीं कांहीं नाटकांत अशी एक एक गमतीचीं पात्रं अस-
 तात कीं वस्स वोलणं नाहीं. आणि चमत्कार हा कीं शेंकडों
 लोक त्यांची वाहवा करतात. चालणं काय आंगारं वों-
 गावं ! गुलामांच्या हातात जशा कुवळ्या दिल्या आहेत. काय
 धांगड धिगा ! काय ओरडणं ! शिमगाच तो ! नाटक कसलं ?

खेळ करणाऱ्यांपैकी एक—सरकार, आपण आमचा खेळ पाहिला की, आम्ही हे बहुतेक आमच्या नाटकांतून काढून टाकल आहे, असं आपल्या नजरेस येईल.

वीरसेन—एकंदर हा पाहिला वाईट प्रकार काढून टाका. कांहीं ठेऊ नका. अगदी मुळापासून सुधारणः करा. दुसरं हे पहा, तुमचा तो विद्वक् असतो तो—त्याला सांगा की तू खबरदार फार्जाल नकला करशील तर! त्याला सांगितलेला भाग त्याने उत्तम करावा हेच त्याचं काम. कांहीं विद्वक् मी पाहिले ते रांडलेक आपल्या भाषणानं दुसऱ्याला हसू येईना ह्यणजे आपणच खूप हसतात! तेव्हां मग श्रोत्यांपैकी कांहीं वेडगळ मूर्तेही त्याच्या बरोबर थोड्याशा हसतात. तेव्हांत काय गम्मत होते की, इकडे खेळ ऐन रंगांत आलेला असतो, श्रोत्यांचीं मनं अगदीं तळीन झालेलीं असतात. इतक्यांत विद्वक् कांहीं तरी फार्जालपणा करितो; त्यामुळे रंगाचा अगदीं बेरंग होतो. तेव्हां एखादे वेळ मला असं वाईट वाटतं व इतका राग येतो की, पायांतला एक पायपोस काढून लगावावा ! असो. जा तुम्ही आतां. खेळाची तयारी करा.

[नाटकमंडळी जाते.]

[आर्तवीर्य, विठोजी आणि संभाजी येतात.]

कसं काय रावसाहेब ! हे नाटक पाहण्याची राजेसाहेब मेहरवानी करतील काय ?

आर्तवीर्य—हो! राणीसाहेबां सुद्धां महाराज आत्तां येतील.

वीरसेन—तर मग त्या नटांना सांगा लवकर तयारी करावला.
[आर्तवीर्य जातो.]

तुम्ही ही त्यांना जरा जलदी करावला सांगाल कां ?

दोधे—जी सरकार.

[निघून जातात.]

वीरसेन—अहो हरसेनराव !

[हरसेन येतो.]

हरसेन—हा मी सेवेला हजर आहे.

वीरसेन—हरसेना ! खरोखर माझ्याशी बोलायला योग्य मनुष्य झणून कायतो तूच आहेस.

हरसेन—कसा वरं सरकार ?

वीरसेन—तुझी कांहीं मी खोटी स्तुती करतो अस समजू नकोसं. खोटी स्तुती करून तुझ्या पासून काय मला प्राप्ती आहे. तुझं स्वतांचं पोट भगायला तुझ्याजवळ आपल्या सुस्वभावावांचून दुसरी काय संपत्ती आहे ? गरीब गुरावांची काय व्याज-स्तुति करायची आहे ? वरवर खडीसाखरे प्रमाणे मिठे बोलणाऱ्या लोकांनीं श्रीमंत लोकांची हांजी हांजी करावी. ज्या ठिकाणीं इव्य मिळण्याचा संभव आहे त्या ठिकाणीं खाविंदचरणांविधीं मिलिदायमान झालं असतां चालेल तरी. ऐकलसकां ? माझं मला वरं वाईट कळायला लागल्यापासून आणि माझं मला चांगला मनुष्य कोण हें निवडून काढायला यायला लागल्यापासून मीं तुलाच पसंत केला आहे. कारण तूं मनुष्य कसा आहेस कीं सारीं दुःखं सहन करून त्यांचं तुला कांहींच वायत नाही. दैव अनुकूल असो कीं प्रतिकूल असो, लक्ष्मी येवो किंवा जावो, तुझ्या दृष्टीनें दोन्हीही सारखेच; खरोखर ज्यांच्या मनां-विकारांचा व विचारशक्तीचा असा मेळ असतो कीं ते विधींच्या हातांतील तो नाचवील त्याप्रमाणे नाचणारीं बाहुलीं होऊन राहत नाहीत, तेच धन्य होत. मनोविकारांचा जो अगदीं बंदा गुलाम नाही, असा एखादा मनुष्य मला दाखिव कीं मी तुझ्या सारखा त्याला आपल्या गळ्यांतला ताईत करून ठेवीन इतकंच काय, मी त्याला आपल्या हृदयांतिल आधिदैवतच करीन—पण असो फार वादवलो—आज रात्री कारभारीसाहेबांच्या पुढें एका नाटकाचा प्रयोग होणार आहे. आपली त्यांतला एक

प्रवेश असा आहे कीं, मी जी तुला बाबांच्या मरणाची हकीगत सांगितली तिच्याशी त्याचं वरच साम्य आहे. हें बघ, तूं एवढं कर कीं तो प्रवेश चालला असतांना कारभारी साहेबांच्या चेहेऱ्यावर बारीक नजर ठेव.

हरसेन—वरं आहे तर मग. महाराज, हा खेळ चालला असतांना त्यांच्यानं जर एवढीशी गोष्ट छपवून ठेववली तर त्या चोरीचा जबाबदार मी होईन !

वीर०—ह्या पहा सरकारच्या स्वान्या आल्या खेळ पहायला. आपल्याला जसं कांहीं यांत ठाऊकच नाही, असं दाखिवलं पाहिजे. तूं जाऊन बस कुठे तरी.

[राजा, राणी, आर्तवीर्य, चंद्रकला, संभाजी, विठोजी व आणखी दुसरे येतात.]

राजा—वाळा वीरसेना ! बेटा, तुझं वरं आहेना?

वीरसेन--वा ! काय विचारावं ? उत्तमोत्तम ! आह्या सध्यां गारगोऱ्यांच्या भातावर आहों. हवा पितों. लोकांच्या गोडगोड वचनांवर निजतां. काय हो ! वाऱ्याच्या भाकरी केल्या तर पोट भरेल कां ?

राजा—वीरसेना ! अरे, हा माझ्या प्रश्नाचा जाव नाही. मी विचारलं काय आणखी तूं सांगतोस काय ? मी हें नाही बोललों.

वीरसेना—माझंही पण तें बोलणं आतां नाही. (आर्तवीर्यास) अहो ! राव ! तुम्ही लहानपणीं कधीं नाटकांत सांग घेतलं होतं कां ?

आर्तवीर्य—होय, सरकार. मी आणखी चांगल्या सांगल्यां पैकीं एकजण होतो.

वीरसेन—तुम्ही कोणाचं सांग घेतलं होतं ?

आर्तवीर्य—कोणी, मी ? मी घेतलं होतं—रावणाचं सों-
ग. मग मला रामानं येऊन ठार केलं. तेव्हां रावण पड-
ला उताणा !

वीरसेन—हाँ ! ठीक झालं, ठीक झालं. अरे, पण ते आम-
चे खेळ करणारे कुठे आहेत ? झाली कां नाही त्यांची तयारी ?

विठोजी—होय, महाराज अगदी तयारी आहे. आपल्या
येण्याचाच अवकाश आहे.

राणी—अरे ! बाळा वीरसेना ! असा वैसे माझ्या जवळ.

वीरसेन—आई ! छे. इकडे हा एक लोकचुंबक आहेना
मला आकर्षण करणारा !

आर्तवीर्य—(राजाकडे पाहून) हाँ, हाँ. महाराज, पाहि-
लंतना हे ?

वीरसेन—बाई साहेब ! टेकूंक का आपल्या मांडीवर—

[चंद्रकलेच्या पायाजवळ पडतो.]

चंद्रकला—छे. हे काय बाई !

वीरसेन—अग डोकं—मी ह्मटलं—मी आपलं डोकं तुझ्या
मांडीवर अंमळ टेकूंक का !

चंद्रकला—मग नको कुणी ह्मटलं होतं ?

वीरसेन—तुला कांहीं भलतच वाटलं वाटतं !

चंद्रकला—मला नाही बाई कांही कळत !

वीरसेन—कांहीं कळत नाही हेंच चांगल आहे. कुमारि-
केला हेंच भूषण !

चंद्रकला—कां—आज कळी फारशी उमलली आहे ?

वीरसेन—कोणाची—माझी ? हो तर—अग माणसानं रं-
गेल नसावं तर कस्य करावं ? कारण, त्या आमच्या आईसाहेब

पाहिल्यास का ? त्यांची कळी कशी उमलून फूल देखिल आलं आहे ! आणखी दोन घटका दिखिल पुरत्या लोटल्या नाहींत आमचे वडील म्हणून !

चंद्रकला—छे, त्यानं म्हणून चांगले चार महिने झाले.

वीरसेन—काय, इतके दिवस झाले ? मग कोणी हें कंदी पागोटं, आणखी हा भिकार पोषाख भुतासारखा अंगावर घालावा ? मी आतां छान भभक् पोषाख घालणार ! काय चंमत्कार ! दोन महिन्यापूर्वी माझा बाप मेला आणखी अजून मी त्याला विसरलों नाहीं ! एखाद्या मोठ्या माणसाची साऱ्यां जन्माची आठवण पक्के साहा महिनेपर्यंत लोकांनं राहिल, अशी आशा वाटते ! पण मग खरंच त्यांचं स्मारक ह्मणून त्यांच्या छत्र्या बांधल्या पाहिजेत. नाहीं तर, बांधली एखाद्या संन्याशाची समाध—ठेवला वर एक महादेव—जो येणार तो म्हणणार, शंभो ! हर ! त्या संन्याशाला मग कोण विचारतो आहे !

[नाटकांतील राजा व राणी अशीं दोन पात्रे येतात.]

नाटक० राजा—प्रिये ! या हातानं तुझ पाणिग्रहण केल्यापासून भगवान् सूर्यनारायणानं आपल्या रथांत बसून या पृथ्वीसभोंवती वीसवेळां पर्यटन केलं असेल ! आपण परस्परांशीं प्रतिज्ञा केल्या, आपण एकमेकांच्या हातांत लग्नकंकण बांधलीं, आणि परस्परांचीं मनं त्या विवाहकालीं प्रेमपाशानं बद्ध झालीं—या गोष्टी होऊन आज बहुत काल झाला. नाहीं वरं ?

नाटक० राणी—प्राणेश्वरा ! आपली एकमेकांवरची प्रीति अशीच पुढेही चिरकाल रहावी, हेंच देवा जवळ माझं मागणं आहे. दुसरं काय ? पण, अगवाई, आलीकडे आपली प्रकृति इतकी अस्वस्थ दिसते—आपला पूर्वीचा तो आनंदी स्वभाव आणखी आपली ती पूर्वीची स्थिति, हीं इतकी बदलून गेलीं आहेत कीं, आपला मला भ्रंश वाटत नाहीं. पण आपला

वसा वाटत नाही, तरी प्राणप्रिया ! आपल्या जिवाला त्यापासून तिलप्रौंय वाईट वाटू देऊं नये. कारण, नवऱ्यावर बायकांची प्रीति, आणखी नवऱ्याच्या जिवाविषयी काळजी, दोन्ही मेलीं सारखीच असतात. दोन्हीही अपरंपार असतात असं नाही. माझी आपल्यावर किती प्रीति आहे, हें मी सांगायला कां पाहिजे? आपल्याला त्याचा अनुभव आलाच आहे. आणखी, माझी प्रीति किती आहे हें जसं आपल्याला ठाऊक आहे—तशीच या जिवाविषयी मला किती काळजी असते तीही इथे माहितच आहे. आणखी प्राणनाथ ! प्रीति फार असली किंन्ई ह्यणजे मनांत संशय तरी किती येतात? त्यामुळं मेली आपल्या जिवाला काळजी लागते. म्हण आहे ना—‘ मन चिंती तें वैरी न चिंती ’ ? तेव्हां जिथे असे वेडे वेडे संशय मनांत फार येतात, तिथे चाई प्रीतीही फारच असली पाहिजे. नाही वरं ?

राजा—खरं आहे. प्रिये ! तूं किती शहाणी आहेस म ? हें तुझं भाषणच सांगतं. पण हें बघ, मला हें जग तुझ्या आधीं सोडून जावं लागेल असं कशावरून नाही होणार ?—आणखी मी हें जग सोडून गेलों—तरी तुला का माझ्या बरोबर जातां येतं आहे ! तूं आपली आनंदानं विलासांत राहशील; आणखी मग कदाचित् माझ्या सारखाच एखादा प्रेमळ नवरा—

ना० राणी—नको, नको तें बाकीचं एकायला—काय मेलं अभद्र बोलणं हें ! देव करो आणखी माझ्या हृदयांत असली दुष्ट वासना कधी कधी न येवो ! आपल्या खेरीज दुसरा पुरुष मी स्वप्नीं दिखील पाहिला नाही. आपला पहिला नवरा जिला मेलीला आवडत नसेल, ती मेली त्याला ठार मारल्या खेरीज दुसरा कशाला करील ?

वीरसेन—(एकीकडे) यंत्र ! काय टचका लागला आहे !
कडू कडू वीष !

ना • राणी—नायका दुसरी लग्न करतात त्यांत प्रतीचा भाग असतो का कांहीं ? तें आपलं कांहीं तर्गि. पुन्हा त्या सट-वीनं आपला नवरा मारावा आणखी त्याला मिळ्या मारित व-सावं ! इश ग वाई. कसली मेली प्रीति ही ! जनावरंच ती !

ना • राजा सखे ! तूं तोंडानं बोलते आहेस, असंच तुझ्या मनांत असलं तर खरं ! माणसं आपल्याकडून कितीदां विचार करतों आणखी मोडतों कितीदां ? निश्चय हा स्मृतीचा दास आहे. त्याच्या जन्मकाळीं मोठी त्याची धामाधूम असते-पण त्याचा तो तंकरक, त्याची ती शक्ति स्थिर रहात नाही. झाडावर एखादं फळ कसं कच्चं असतं तोंपर्यंत ते डहाळीला चिकटून राहतं, तुटतां तुटून राहो. पण तेंच फळ जेव्हां पिकून मऊ होतं तेव्हां—फार काय—कोणा हालिवल्याशिवाय आपोआप पडतं. आपण आपल्याशीं जें कबूल केलेलं असतं, तें आपण विसरून जातो. त्याला काय इलाज आहे ? अगदीं ऐन भरांत आलों असतां. आपण जो एखादा विचार किंवा निश्चय करतो, तो विचार, किंवा निश्चय, तो आपला भर संपला म्हणजे नाहीसा होतो. हर्ष किंवा शोक, याची अगदीं कमाल झाली, म्हणजे आपणच केलेल्या इमारतीचा ते आपणच नाश करून टाकतात. शोकाचा हर्ष व हर्षाचा शोक व्हायला इतकंसं कारण वस्तू होतं. यांत कांहीं मोडसं अलौकिक आहे असं समजूं नकोस. जगाची ही रहाटीच आहे. आपणांस संपत्ति प्राप्त झाली, म्हणजे लोक आपल्यावर प्रीति करतात; विपत्ति प्राप्त झाली म्हणजे द्वेष करूं लागतात. 'सर्वे गुणाः कांचनमाश्रयंते !'. प्रेम लक्ष्मीच्या मागं धावतं किंवा लक्ष्मी प्रेमाच्या मागं धावते, या गोष्टीचा निर्णय अजून व्हायचा आहे. एखादा मोठा श्रीमान् मनुष्य विपत्तीत पडला कीं, त्याच्या अगदीं लोभांतलीं माणसं त्याला सोडून पळून जातात. त्याचप्रमाणं गरीब मनुष्याला लक्ष्मी प्राप्त झाली कीं त्याचे शत्रू असतात तेच त्याचे मित्र होतात. यावरून तूं पहा

की प्रीति ही संपत्तीवर अवलंबून आहे. ज्याला सर्व कांहीं अनुकूल आहे, म्हणजे कोणचं ही कांहीं कमी नाही, त्याला खेही ही कमी नसतात; लागतील तेवढे मिळतात. तीच ज्याच्या पदरी गरीबी असते; तो एखाद्या पोकळ भोंदू मित्राची परीक्षाच पाहू लागला तर तो त्याचा शत्रू बनलाच, असं समजावं. सारांश काय की, आपल्या इच्छा आणि आपल्या कर्मदशा, परस्पर अगदी विरुद्ध असतात. आपण जे मनांत बेत करतां ते बहुत करून नेहेमी दासळतात. विचार तेवढे आपले-पण त्या विचारांचं पर्यवसान आपल्या हातांत नसतं. त्याचप्रमाणं तुला आतां मात्र वाटतं आहे की, मी दुसरा पती करणार नाही. पण तुझा पहिला पति हित्तर्तला की तुझे ते पहिले विचार ही लयास गेलेच असं समजावं.

ना० राणी—हर! हर! देवा मला अशी बुद्धी कधी कधी देऊं नकोस वरं! फार काय—असं झालं तर ही धरणी मंझी अन्न न देवो, माझ्या डोळ्याच्या खाचा होवोत—माझा सारा विश्वास, माझी सारी आशा, भंग होवो. माझा सारा मत्यानास होवो! माझ्या नशिबी दुःख व शोक, आणि जगांतल्या जेवढ्या विपत्ति म्हणून आहेत, तेवढ्या साऱ्या माझ्या मागं लागोत! यमाच्या त्या दुर्धर यातनांत मी पडेन! प्राणप्रिया, माझ्या कपाळीं एकदां वैधव्य आलं आणि फिरून जर मी कोणाची वायको होईन, तर मी वर सांगितल्या सारखी माझी स्थिति होऊन माझे हाल हाल होवोत!

वीरसेन—द्विनं हें दिलेलं वचन मोडलं, तर मग कसं?

ना० राजा—शाबास! तूं मोठी घोर प्रतिज्ञा केलीस! सुंदरि! क्षणभर मला इथेच सोड. मला झोपेनं फार व्याकुळ केलं आहे. तर क्षणभर मी इथेच स्वस्थ निजतो.

[निजतो.]

ना० राणी—सख्या ! तुला ही निद्रा सुखदोयक होवो.
देव करो आणखी आह्यां दोघांचा कर्धीं ही वियोग न होवो !

[जाते.]

वीरसेन—आईसाहेब ! आपल्याला हा खेळ कसा काय आवडला ?

राणी—मला वाटतं, ती राणी झाली आहे की नाही, ती बोलतेच फार.

वीरसेन—पण ती आपलं वंचन खरं करणार आहे !

राजा—वीरसेना ! तुला या नाटकाचं संविधानक ठाऊक आहे का ? तुला तें अगदीं निर्दोष वाटतं ?

वीरसेन—छे ! छे ! ती नुसती थडा आहे. केवळ विनोद-त्यांतला विषप्रयोग सुध्यां नुसत्या विनोदानंच केला आहे. त्यांत कुणाचा दोष आहे ? कुणाचा नाही !

राजा—या नाटकाचं नांव तरी काय ?

वीरसेन—महाराज, याला 'मूषकपिजर' ह्मणतात. हे नांव आपलं आलंकारिक आहे. मगध देशांत वेंग्यपूर म्हणून एक गांव होता. तिथे सिंव्हलेश्वर अमोघवर्ष म्हणून एक राजा होना, त्याची राणी मोहमंजिरी ह्मणून होती, त्या राजाचा वध झाला. त्याचं हें नाटक आहे. आपण आतां पाहालच बर्काचा खेळ ! एकंदरीत ही कृति मोठी धूर्तपणाची आहे ! पण असली तर असेना, तुम्हांला आह्यांला काय त्याचं ! तुमची आमची अंतःकरणं निर्मळ, निर्दोष आहेत, तेव्हां आपल्याला काय त्याचं ? ज्यांच्या अंतःकरणांत दुष्कर्म आणखी पापं डंवचत असतील त्यांना त्याचं कायतें भय !

(लक्ष्मीविलास येतो.)

याच नांव लक्ष्मीविलास. हा राजाचा कारभारो. अरे मा-

रेवः ! आतां ही वेढी वांकडी तोंडं करायचं वंद कर, आण
खा तूं आपल्या कामाला कर एकदांचा आरंभ !

लक्ष्मी विलास—आतां माझं मन पाषाणासारखं कठीण
झालं आहे. हात अगदी तयार आहेत. औषधी पाहिजे ती तर
मिळविली. ही वेळही पण ठीक आहे. इथे जवळ पाहायलाही
कोणो नाही! कसा छान योग आला आहे! या औषधीचं मिश्रण
काय पण बनलं आहे वा ! याच्या पुढे. शंकरानीं मिळलेल्या
हालाहलनामक विषाचा काय मातबगी आहे ? अहो विषगाज !
आपला प्रताप आतां दाखवा काय असेल तो ! आपल्या भयंकर
जादूनं या जीवाचं हरण करा—

(निजलेल्या राजाच्या कानांत विष घालतो.)

वीरसेन—या घागेंत राजाची संपत्ति हरण करावी म्हणून
हा त्यानं विषप्रयोग केला. या राजाचं नांव अमोघवर्ष. हा-
इतिहास संस्कृतांत एका कवीनं वर्णन केला आहे. महाराज, हा
गोष्ट स्वगेखी घडलेली आहे. ज्यानं या अमोघवर्षाचा खून
केला, त्यानचं या राजाच्या राणीची प्रीति संपादन केली. हा
भाग आपण पुढे पहालच—

चंद्रकला—अग वाई ! राजे साहेब उठले.

वीरसेन—काय, या कपटनाटकाला भ्याले ?

राणी—महाराज, आपल्याला काय झालं !

आर्तवीर्य—वंद करा रे ! नाटक वंद करा !

राजा—अरे ! मशाल मशाल आणारे ! चला !

सारे लोक—मशालवाला ! अरे मशालजी !

(वीरसेन आणि वीरसेन यांच्या खेराज सर्व
जातात.)

वीरसेन— (गातो)

कसा पळाला हरीण तयाला बाण लागतां उरीं ॥ मी पा-
डस हा नाचूं लागें, मौज पहाही काय तरी ! ॥ १ ॥
कोणी कोणी झोपीं जाती कोणी जागत वसति घरीं ॥
अशी जगाची रहाटी परंतु या मर्दाची मौज खरी ॥ २ ॥

कायरे हरसेना ! पट्टयानं नाटक कसं वठीवलं ? अतां एखाद्या
नाटकवाल्या मंडळाचे अस्मादिकं सूत्रधार होतील कि नाही ?

हरसेन—महाराज, आपल्याला रुपायांत आठ आणे.

वीरसेन—छे, छे, सगळा सवंदचा सवंद—सोळा आणे.—

(गातो)

या राज्याची स्थिती तुलारे ठाऊक होती बृहस्पती ॥
काक असोनी राजा येथें करि राज्याची रांगोळी ॥ १ ॥

हरसेन—महाराज, पण प्रस नाही जुळला !

वीरसेन—त्या पिशाच्याचे शब्द लाख रुपयाचे होते ! पण
ए, तूं पाहिलसरे ?

हरसेन—महाराज, अगदीं टक लावून पाहात होतां !

वीरसेन—आणखी तो दिवाचा संबंध आला, तेव्हां पा-
हिलस कां ?

हरसेन—चांगलं पाहिलं. अगदीं बोलणं नाही महाराज !

वीरसेन—ओहो ! आपल्याला गाणं पाहिजे बोआ. अरे
कुठे आहेत रे ते गाणारे आणखी सतारवाले ? (गातो.)

जुरि राजानं वाइट केलं फुकट मारतां कां हाका जसे
आलि रंगूं तसे तुलि रंगा उगीच दंगा करूं नका ॥१॥

बला गाणं आयकूं आतां.

(विठोजी आणि संभाजी येतात.)

संभाजी—सरकार, एक शब्द बोलण्याची परवानगी
असार्तां.

वीरसेन—कारे बाबा, एक कां? सारं पुराण सांगना !

संभाजी—महाराज, राजेसाहेब—

वीरसेन—वरं मग ? ते काय म्हणतात ?

संभाजी—त्यांच मन विलक्षण रीतीनं अस्वस्थ झालं
आहे.

वीरसेन—दारू पिऊन ?

संभाजी—छे महाराज, अंमळसा पित्तप्रकोपं झाला
आहे.

वीरसेन—मला वाटतं तुला अकल कमी आहे. अरे
मूर्खा, महाराजांची प्रकृत अस्वस्थ झाली हें वैशाला सांगायचं
कां मला ? कारण, त्या प्रकृतीची दुरस्ती मी करीन म्हटलं तर
त्यांचं पित्त आणखी खवळायचं!

संभाजी—महाराज, आपण बोलतां तें कांहीं मागं पुढें
पाहून बोलत जा. मी बोललों काय आणि आपण म्हणतां काय ?
उगीच कां सताप करून घेतां ?

वीरसेन—तग मग हा झालों बाबा शांत ! बोल आतां.

संभाजी—आपल्या मातोश्री राणीसाहेब यांच्या जिवाला

फार भस्वस्थ वाटून त्यांनी मला आपल्याकडे पाठिवलं आहे.

वीरसेन—मग! वरं झालं आलास तर. वैस.

संभाजी—महाराज, आपण असं भाषण करावं हें कांहीं उचीत नाही. आपण जर माझ्याशीं सरळपणानं बोलाय तर आईसाहेबांनी मला सांगितलेलं काम मी शेवटास नेईन. आपण माझ्याशीं सरळ बोलणार नाही, तर ही आपली क्षमा मागून हा चाललों; माझं काम आटपलं.

वीरसेन—माझ्यानं ते कांहीं व्हायचं नाही.

संभाजी—काय व्हायचं नाही महाराज :

वीरसेन—तुझ्याशीं सरळ बोलणं ! माझं ढोकं कांहीं बोवा ठिकाणावर नाही. पण मला जें कांहीं उत्तर सुचेल तें मी देईन. मग तुला त्याचं काय वाटेल तें वाटो. तुला तें आवडो—किंवा माझ्या आईचा निरोप तूं घेऊन आलास असं ह्मणतोस त्या अर्थी माझ्या आईला माझं भाषण आवडो अथवा न आवडो. वरं, हें राहो—तूं काय म्हणत होतास? माझ्या आईनं—काय म्हटलंस?—

विठोजी—आईसाहेबांचं असं म्हणणं आहे: आपली आजची वगणूक पाहून त्यानं फारच आश्चर्य वाटून राहिलं आहे.

वीरसेन—यं रे पोर ! पोर अलौकिक खरा कों आईला आश्चर्य वाटण्या सारखा प्रताप बाळ्यानं केला—पण कायरे, या आई साहेबानं आश्चर्य वाटलं असं ह्मणतोस, तर त्याचा पुढें काय परिणाम झाला ? सांग !

विठोजी—आपण आज निजायला जाण्याच्या अगोदर त्यांनी आपल्याला भेटून जायला सांगितलं आहे. महालांत आपल्याशीं त्यानं कांहीं बोलायचं आहे.

वीरसेन—हं हं ! तर मग अवश्य घेऊन भेटेन. अशा आ-

ईसाहेवानं भेटणं तरी नशीर्षी पाहिजे ! झालं ? आणखी कांहीं सांगायचं आहे अझाला ?

विठोजी—महाराज, माझ्यावर आपला पूर्वी फार लोभ होता.

वीरसेन — वरं मग ? आतां कुठे नाही ?

विठोजी—महागज, आपलं मन ठिकाणीं नाही याचं कारण काय ? आपलीं दुःखं आपल्या मित्रानं जर काळिवलीं नाहीत तर मग आपल्या जिवाला हलकं तरी कसं वाटावं ?

वीरसेन—सांगुंचतर ? गड्या, माझी दरवारांत वढती व्हावी ही माझी इच्छा आहे.

विठोजी—महागज, आपली वढती दरवारांत आणखी ती काय व्हायची ? प्रत्यक्ष राजेसाहेवांनींच बोलून दाखिवलं ल्हो त्यांच्या मागं आपणच गादीचे मालक आहां.

वीरसेन—अरे तें खरं—पण ती कायशी म्हण आहेना—

[नाटक वाल्यांपैकीं कांहीं जण सतार, मृदंग इत्यादि वाद्ये घेऊन येतात.] ही पद्दत गाणारी मंडळी आली. अहो ! तुम्ही घटकाभर थांबा अं.—अरे ! तुम्ही कां हांत धुऊन माझ्या पांठीं मागं लागला आहांत ? मला अगदीं चासूस सोडलं आहेत.

संभाजी—महागज, माझं काम पडलं अंमळ नाजूक. त्या मुळें माझं आपल्यावर जें प्रेम आहे ते मला बरोबर दाखवितां येत नाही.

वीरसेन—तूं काय म्हणतोस हें कांहीं मला कळत नाही. हें बघ हे अल्गुज. तुला हें वाजिवतां येईल ?

संभाजी—छे महाराज मला नाही तें वाजवायला येत.

वीरसेन—वाजावरे, वाजाव !

संभाजी—सरकार, याच पायाची शपथ—मला नाही वा जवायला येत.

वीरसेन—असं काय बरं ! ए, मी तुझ्या पडतो. वाजीवरे

संभाजी—महाराज, मला त्याच्यावर बोटं कशी ठेवावी हे सुद्धां ठाऊक नाही.

वीरसेन—नाहीं का ठाऊक ! छे, अरे तें अगदीं सोपं आहे ? खोटं बोलणं जसं अगदीं सोपं तस्संच हें आहे. हें बघ, ही बोटं, आणखी हा आंगठा या भोंकांवर ठेव, अन् तोंडानं त्याच्यांत वारा घाल—मग त्यांत काय छान गाण्याची तान निघेल—हो पहा, हो भोकं. यावर बोटं ठेवावी—

संभाजी—पण त्यांतून महाराज, मला गोड सूर काढतां यायचाच नाही. माझ्यांत तें कसब कुठे आहे ?

वीरसेन—हं, हं ! आतां पहा. या अलगुजापेक्षां माझी योग्यता तूं कमी समजतोस अं ? मला आपलं हवं तसं खेळवावंसं वाटतं नारे तुम्हाला—माझी छिद्रं तुम्हाला सारीं ठाऊक आहेत असं समजतां—माझं इंगित काय आहे तें काढून घेण्याचा उद्योग करता—माझ्या मनांतले एकंदर विचार बाहेर काढून घेण्याचा यत्न करतां : आणखी हें लहानसं अचेतन वाच—यांत काय गोड सूर निघतात, किती मंजुळ अलाफ निघते—तरी हे तुला वाजवायला येत नाही ! अरे लुच्यानों, या नळकांड्यापेक्षां सुद्धां माझी किंमत कमी समजतां—माझा खेळ करणें अगदीं सोपं वाटतं अं ! मला हवें तें वाच समजा—अलगुज समजा, सतार समजा, माझा छळ तुम्ही हवा तेवढा कराल—पण माझ्या तारा तुम्हाला छेडतां येणार नाहीत बरं !

[आर्तवीर्य येतो.]

यावं ! ईश्वर आपलं कल्याण करो !

आर्तवीर्य—महाराज, राणीसाहेबांना आपल्याशीं कांहीं बोलायचें आहे. आणखी तें ही आत्तांच.

वीरसेन—अहो ! तो पाहिलात कां पलिकडचा ढग? त्याचा आकार कसा उंटा सारखा दिसतो. नाही ?

आर्तवीर्य—हो बोवा, खराच अगदीं उंटा सारखा दिसतो आहे. हुबेहूब उंट !

वीरसेन—छे हो ! पण मला वाटतं तो ढग घुशी सारखा दिसतो.

आर्तवीर्य—होय खरा बोवा ! त्याची पाठ दिसते खरी घुशी सारखी !

वीरसेन—किंवा सुसरी सारखा दिसतो वरं का ?

आर्तवीर्य—हो हो—सुसरी सारखाच दिसतो.

वीरसेन—असं काय—तर मग आलोंच हा आईकडे. काय सांगावं ! माझी होईल तेवढी आपली तर उडवायचा या गुलामांनीं बेत केला आहे ! मी हा आलोंच पहा.

आर्तवीर्य—ठीक आहे, मी आईसाहेबांना याप्रमाणं कळितों जाऊन.

वीरसेन—‘मी हा आलोंच’ असं बोलणं सोपं आहे. गड्यानों ! तुम्ही जा आतां.

[आर्तवीर्य जातो.]

[वीरसेना शिवाय सारे जातात.]

अहाहा ! रात्रीची काय भयंकर वेळ ही ! या वेळीं ही स्मशानभूमि कशी अगदीं आ वासून राहिली आहे ! आणखी प्रत्यक्ष कृतांताची स्वारी हातांत मृत्यु पाश घेऊन या मर्त्यलोकीं उतरली आहे असं भासतं : आतां या वेळेला असं वाटतं आहे कीं, काणाच्या तशीं नरढीच्या ऊन ऊन रक्ताचा घोट घ्यावा, किंवा

अस एखादं भयंकर कृत्य करावं कीं तें पहातांच त्रैलोक्य थर थर कापूं लागेल! पण नको. आईकडेच जावं! हृदया! असं अत्यन्त कठोर होऊं नकोस! या माझ्या दगडा सारख्या अंतःकरणांत मातृहत्येची कल्पना कधींही न येवो ! मी क्रूर व्हावं—पण माझं आचरण केवळ हिंसक पशू सारखं नसावं. मी जशी एखादी कठ्यारच काळजांत खुपसावी अशा मर्म भेदक भाषणांनीं तिचं हृदय छिन्नविच्छिन्न करून टाकीन—पण मूर्तिमंत कठ्यार तिच्या काळजांत कधीं खुपसणार नाहीं. माझ्या मनांत जे विचार येतात किंवा तोंडानं मी जें बोलतां, 'त्याप्रमाणं हातानं कृति मात्र तशी घडूं नये ! हृदया ! मी क्रूर शब्दांनीं तिला किती ही ताडन केलं, तरी माझ्या हातून तसं कांहीं घोर कृत्य कधीं ही घडवून आणूं नकोस !

(जातो.)

प्रवेश ३.

(राजा विठोजी व संभाजी येतात.)

राजा—मला याचा अगदीं कंटाळा आला आहे. याचं हे वेड भडकूं देणं हें कांहीं ठीक नाहीं. तर मग तुम्ही आतां तयारी करा. मी अगोदर थैली पाठिवतो, मागून त्याला बरोबर घेऊन तुम्ही सौराष्ट्राला जा. असं झालं म्हणजे त्याच्या या वेडामुळं या गादीला प्रतिक्षणां जे धोके येण्याचा संभव आहे ते नाहींसे होताल.

संभाजी—सरकार, आम्ही त्याचा नीट बंदोबस्त करूं. ज्यांचे देह आपल्या अन्नाचे आहेत, अशांना सुरक्षित ठेवण्याविषयी आपल्याला काळजी असणं हें योग्यच आहे.

विठोजी—ठीकच आहे. एकटा प्राणी असला तरी आप-

ला जीव जगविण्याविषयीं त्यानं आपल्याकडून होईल तेवढा प्रयत्न करावा. परंतु, जो हजारांचा पालन करणारा तो धोक्यांत पडू नये, अशा विषयीं फारच काळजी घेतली पाहिजे. राजावर जर कांहीं संकट आलं तर तें सर्व प्रजेवर आलं, असं समजलं पाहिजे. जसा एखादा घाण्याचा लोंढा घेऊन तो जसे आसपासचे पदार्थ ओढून घेतो, त्याप्रमाणंच राजाची गोष्ट आहे. राजा म्हणजे एखाद्या उंच पर्वताच्या शिखरावर उभारलेलं एक प्रचंड चक्र आहे, या चक्राच्या आरांनां लाखों बारीक बारीक पदार्थ जडलेले अरतात. जर का तें चक्र खालीं पडलं तर त्याच्या बरोबर ते बारीक सारीक पदार्थ सारे एकदम ढासळतात ! राजावर दुःखाचा प्रसंग आला व तो आक्रोश करूं लागला म्हणजे एकंदर प्रजा आक्रोश करूं लागते.

राजा—तेव्हां तुम्ही मेहेरवानी करून ही सफर मोड्या जलजळीदीनं करा. कारण, राज्याला ही जी कांहीं भीति उत्पन्न झाली आहे, इंच निवारण अवश्य केलं पाहिजे.

विठोजी } —सरकार, आज्ञेप्रमाणें जलदी जाऊं.
संभाजी }

(विठोजी आणि संभाजी जातात.)

[आर्तवीर्य येतो.]

आर्तवीर्य—सरकार, वीरसेन महाराज आपल्या आईसाहेबांच्या रंगमहालांत जाणार आहेत. तेव्हां मी पडद्याच्या मागे वसून राहतो, आणखी काय काय चमत्कार होतो तो पहातो. माझी खातरी आहे कीं, आईसाहेब त्यांच्या पोटांत शिरून सारं काढून घेतील. आणखी, आपण बोललांत तें कसं योग्य बोललांत—कीं तीं मायलेंकरांच पडलीं, तेव्हां त्यांचं संभाषण होईल तें वीरसेन महाराजांची आई आपल्या मुलाचा कैवार घेऊन सांगेल—तेव्हां तें तिसऱ्यानं लपून एकावं हेंच ठीक. बरं आहे सर-

कार मी येतो तर. आज रात्री आपण महालांत जाण्याच अगोदर मी आपल्याला येऊन भेटेन व काय हकीकत झाल ती कळवीन.

राजा—आर्तवायें! आपले माझ्यावर फार उपकार आहेत
[आर्तवायें जातो.]

हर ! हर ! ह्या माझ्या अस्वस्थ मनाला शान्ती येण्याला काय वरं करावं ! असो. आतां देवतार्चनाची वेळ झाली आहे. तेव्हां आतां स्नान करावं.

[**राजा रमाकांत देवघरांत देवपूजा करीत बसला आहे.**]

राजा—(षोडशोपचार पूजा आटपल्यानंतर हात जोडून सांचित असा.) हर ! हर ! माझ्या हातून काय घोर पातक घडलं आहे ! या परमेश्वराला तें कसं सहन होत असेल ? पाप व तें ! ही राजहत्या माझ्या हृदयांत डंभचत आहे ! राजहत्येसारखं महापातक दुसरं कोणचंही नसेल. ईश्वराचा रोष माझ्यावर न होईल तर काय होईल ! देवा ! कोणच्या तोंडानं मी तुझी प्रार्थना करूं ? प्रभो ! मला वाटतं मात्र कीं तुझी प्रार्थना करून तुला आळवावं व माझ्या सर्व अपराधांची क्षमा मागावी, पण हें भयंकर पापकर्म माझ्या हृदयांत मूर्तिमंत उभं राहतं, यामुळं माझ्या मूखांतून एक शत्रू दिखील बाहेर निघत नाही. आरंभं कसा करावा हेंच मला कळत नाही. माझ्या हातून कांहींच घडेनासं झालं आहे व मी अगदीं गोंधळून गेलों आहे ! पण देवा ! तूं दनिवत्सल व कृपासागर आहेस, तेव्हां राजवधच्या रक्तानं विटाळलेला हा हात, हे दयाघना ! आपल्या कृपावृष्टीनं निर्मळ व स्वच्छ करणं हें तुला अशक्य आहे काय ? देवा ! आम्हां मर्त्यांच्या हातून घडलेल्या अपराधांची क्षमा तूं न करशील तर तुझं 'दयाघन' हें नांव काय उपयोगाचं ? पापवासनेपासून दूर ठेवणं जाणवी एकदां

पातित झाला असतां त्याचं पावन करणं, याच कारितां देवा तुला आळवायचं ना? तर, प्रभो! हा मी नम्र होऊन तुला विनवितों—मी आतां पापविमुक्त झालों असं समजतां. पण, हर! हर! मी कोणत्या शब्दांनीं तुला आळवूं? 'माझ्या हातून झालेल्या घोर हत्येवद्दल मला क्षमा कर' असं म्हणूं? छे! पण असं कसं ह्मणतां येईल? ज्याच्या कारितां मी ही हत्या के-ली, त्या राज्याचा व त्या राणीचा उपभोग अद्यापि मी घेत आहे. चोरानं चोरलेला माल घशांत उतरावा आणखी पुनः प्रायश्चित घेऊन आपलं मोकळं व्हावं हें घडेल तरी कसं? या मृत्युलोकान्तल्या भ्रष्ट लोकरीतींत भरल्या मुठीला न्याय देखील भिऊन एकीकडे होतो. आणि त्यामुळें पुष्कळ वेळां असं घडतं कीं, दुष्कृत्यानं मिळवलेल्या द्रव्याची प्रत्यक्ष न्यायदेवता ही दासानुदास बनते. पण देवा! तुझ्या दरवारीं हें चालायचं न्नाहीं. तिथे आपल्या चित्रगुप्तांनी खडान् खडा लिहून ठेवलेला असतो. तेव्हां तिथे आह्मी छपवावं काय आणखी दाखवावं काय? मग आतां काय राहिलं! असो, पश्चात्तापानं काय होईल तें पहावं! हो, शास्त्रच आहे कीं 'पश्चात्तापेन शुध्यंते': तेव्हां या पश्चात्तापानं काय नाहीं होणार? पण इथे पश्चात्तापच जर होत नाहीं, तर मग पुढली गोष्ट काय विचारायची? हरहर! काय माझी भयंकर स्थिती ही! काय हें माझं काळ्या मांगासारखं हृदय! क्विती हें माझं निर्गर्भ, लुवरं मन! एकीकडे या पापापासून आपली सुटका व्हावी असं इच्छितं, आणखीं इकडे पाहिलं कीं या मोहजालांत पुन्हा अडकून पडतं! असो. भगवंन्! मां पाहि!—आतां इंद्रियांनो, सोडा तो ताठा, सोडा, व्हा एकदां लीन व घाला या प्रभुपुढें लोटांगण. प्रभो!

अपराध सहस्राणि क्रोधंतेऽहर्निशंमया

दासोहमिति मां मत्वा क्षमस्व क्षमस्व क्षमस्व परमेश्वर!

(दोन्ही हातांनीं आपले कान धरून नमस्कार करतो तो.)

[वीरसेन येतो.]

वीरसेन—(कड्यार उपसून) हं ! आतां खुपसावी. हाच वेळ आहे. हा देवापुढें पडला आहे' भोसकाच तर आतां! अरे; पण हा देवापुढें मेला तर स्वर्गाला जाईल ! मग खासा आम्हीं सूड उगविला ! छे, यांचा विचार केला पाहिजे: या रामोशानें आमच्या बापाला मारावं, आणखी आम्ही, त्यांचे सत्पुत्र, या कृत्याबद्दल त्याला अनायसं स्वर्ग प्राप्त करून देणार! अरे! हा रे कसला सूड ? या चाण्डालानें आमच्या वडलांचा प्राण असा एका-एकी घेतला कीं; त्या महात्म्याला आपल्या पातकांचा विचार करण्याला देखील अवधि दिला नाही ; मग त्यांचा पश्चाताप तो कुठला ! तेव्हां हा चाण्डाल 'क्षमस्व परमेश्वर' म्हणतो आहे—किंबहुना माझ्या पातकांची क्षमा होऊन मला स्वर्गसुख प्राप्त होईल असं याला वाटतं आहे—इतक्यांत माहून, यांला खराच मोक्षाचा मार्ग दाखवून, मी सूड घेतला असं होईल. छे!—ध्यावी मागं हात. आणखी एखादी चांगला संधी साधून मग डाव साधावा ! म्हणजे, जेव्हां ही स्वारां ऐन मदिरेच्या धुंतींत असेल—किंवा खूप घोरत असेल—अथवा रागानें लाल झाली असेल—शिव्या देत असेल—किंवा जेव्हां मोठें एखादं दुष्कर्म करण्यांत गुंतली असेल—अशा वेळेला याला उडवावा कीं, मरतां मरतां 'राम' दिखील हरामखोराच्या तोंडांत येऊ नये.—असो. पण अरे, आई वाट पहात असेल—हं याला ही मुद्दत देतो आहे ही बरी आहे ! याला हा जो हृद्रोग लागून राहिला आहे त्यांतच तळमळत राहूं या स्वाराला कांहीं दिवस !

(जातो)

राजा—(उठून) छे! छे! मी तोंडानें 'क्षमस्व' ह्मटलं खरं पण इथून (हृदयाला हात लाऊन) कांहीं 'क्षमस्व' असें निघतं

नाहीं. मनांतच जर नाही तर नुसतं तोंडानं 'क्षमस्व' म्हणून
काय उपयोग ? (जातो.)

प्रवेश ४.

स्थल—राणीचा महाल.

राणी व आर्तवीर्य प्रवेश करितात.

आर्तवीर्य—वीरसेन महाराज आतां इथे येतील. तेव्हां बाई-
सहित त्यांच्या मनांत काय जें असेल तें मोठ्या युक्तीनं काढून
घ्या. त्यानां सांगा कीं 'तूं अलीकडे अगदीं ढाळं नासलीं आ-
हेस.' त्यानां म्हणा मी 'तुझ्या करितां पुष्कळ गोष्टी सहन
केल्या; तुमच्या अपराधाबद्दल आजपर्यंत पुष्कळ डोळेझाक
केली, तेव्हां आतां ह्या गमजा पुरे कर'. असो. मी अधिक
बोलत नाहीं. पण सरकार, कसं ही करून त्यांचे कान पुरते
उघडा.

वीरसेन—(आंतून) आई, आई, आईग !

राणी—आर्तवीर्य, तुझी जा इथून आतां. कांहीं काळजी
करूं नका. हा वधा तो आला वाटतं.

(आर्तवीर्य लपून बसतो) (वीरसेन येतो.)

वीरसेन—आई, कांगं मला बोलावलंस ?

राणी—वीरसेना, अरे, तूं त्यांचं मन फार दुखीवलंस !

वीरसेन—आई, तूं माझ्या बाबांचं मन फार दुखीवलंस !

राणी—हात तुझं ! वैसे उगीच, हें काय भलतं भलतं
बोलतो, आहेस !

वीरसेन—तर मग तूं कसं बोलतेस ग हें ? आई ! तुझ्या जिभेला हाड तरी आहे काग ?

राणी—ह्यणजे ! असरे काय करतोस वीरसेना ?

वीरसेन—काय करतो आहे ?

राणी—अरे मी कोण आहे हें लक्षांत आहे कां तुझ्या ?

वीरसेन—हो. हो ! काय विचारावं ? अग पकं लक्षांत आ-
हेग ! तूं राणी आहेस ! तुझ्या नवऱ्याच्या कारभाऱ्याचं तूं प्रिय-
पात्र आहेस ! आणखी—हरहर !—असं नसतं तर फार बरं
झालं असतं—तु किनईं माझी सख्खी आई आहेसग !

राणी—अस्सं का ! बरं तर मग, ज्यांचं तूं ऐकशील त्या
नचं मी धाडून देतं. मग तर तूं ऐकशील कीं नाही ?

वीरसेन—अग बैस तर खरी अशी. कुठे जातेस ? हा
बघ तुझ्या समोर मी आरसा धरतो. या आरशांत तुझं अंत-
र्याम कसं स्वच्छ दिसेल ! समजलीस ?

राणी—अरे ! तूं माझं करणार तरी काय ? तूं माझा जीव
का घेणार ? धांवारे धांवा !

आर्तवीर्य—(पडद्याच्या आंतून) अरेरे, काय आहेरे.
धांवारे धांवा !

वीरसेन—ओहो ! अरे उंदीर चिचिचिचि करतो आहे
(तरवार उपसतो) मार, हें घे. मार आतां. पहातोस काय !

(तरवार पडद्यांत खुपसतो.)

आर्तवीर्य—(पडद्यांतून) अरेरे ! मेलोरें मेलों ! (खाली
पडतो आणखी त्याचा प्राण जातो.)

राणी—अगवाई ! हाय हाय ! अरे वीरसेना, काय केलंस हें ?

वीरसेन—हं, हं ! छे: बोवा, आपल्याला नाहीं ठाऊक !
कारभारीसाहेब कां आंत बसले होते ?

राणी—अरे ! दुष्टा, काय वेड्यासारखं भयंकर कृत्य के-
लंस हें !

वीरसेन—भयंकर अं ! आई, अग, प्रत्यक्ष राजाला मारून
त्याच्या कारभार्यावर फिदा होण्यापेक्षां का भयंकर कृत्य आहे हें !

राणी—काय म्हणतोस ? राजाला मारून ?

वीरसेन—हो, हो, अस्सच, समजलीस ?

[पडदा उचडून पहातो तों आर्तवीर्य]

दृष्टीस पडतो त्याला उद्देशून.]

अरे मूर्खा, हा लुबऱ्या, लुडबुड्या, फुकट किराे जिवाला
मुकलास ! मला वाटलं कीं तुझा धनी इथे बसला होता ! असो,
आयुष्यच तुझं भरलं त्याला तूं तरी काय करशील ? चौबडे-
पणाचा परिणामच हा असा. (आईकडे पाहून) अग, अशी
घाबरली आहेस कां ! जरा स्वस्थ हो, खाली बैस. तुझ्या ह्या
पाषाण हृदयांत काय काय सांठवलं आहे तें तर मला पाहूंदे ?
मी पहाणारच. ह्मणजे येवढं तरी कळून येईल कीं हें तुझ्या
घ्राणेच्या पापवासनांनीच पूर्ण भरून गेलं आहे, किंवा त्यांत अक-
ल शिरायला थोडी जागा राहिली आहे !

राणी—अरे, मी केलं आहे तरी काय ? तुझ्या मुखांतून
असले मेलें अभद्र शब्द निघण्यासारखं माझ्या हातून, वावा, घ-
दलं-आहे तरी काय ?

वीरसेन—अग आई ! काय केलं आहेस ह्मणून काय
सांगू ! अग, लाज, लज्जा, भीड, मर्यादा, सर्व किंग सो-
डून दिलस. कंबरेचं सोडून दोकाला गुंडाळलंस ! पातिव्रत्य

रसातळाला पोचवलंस ! निर्मळप्रेमरूपवृक्षार्ची मुळं पाळं खणून काढलीस, आणखी त्या ठिकाणीं काटेरी झुडपं किंग पेरून ठेवलीस ! पाणिग्रहणाच्यावेळीं घेतलेल्या शपथा मार वाड्यांच्या शपथासारख्या अगदीं खोऱ्या करून टाकिल्यास ! आः ! दुष्टे, अशा तुझ्या या अधर्माचरणानं अखंड नरकवासाची सामग्री करून ठेवलीस ! पापिणी ! अशा या तुझ्या कृत्याने देवादिकांनां देखील लज्जेनं खालीं बघायला लावलस ! ही पंचमहाभूतं, प्रत्यक्ष ही वसुंधरा, इला तुझ्या पापकर्माचा भार सहन न होऊन ती दुःखाचे सुस्कारे किंग टाकीत आहे !

राणी—अग वार्डेग !—असं हे भयंकर कृत्य, कोणचं तरी माझ्या हातून घडलं आहे !

वीरसेन—अग बघ ! बघ ! हें राजाचं चित्र, आणखी हें त्याच्या कारभाच्याचं- अग, हा चेहेरा किती मनमोहक आहे ! त्याच्या त्या मिशांचा पीळ, ती भीमासारखी रुंद छाती, त्या डोळ्यातलें तें अधिकाराचं तेज—माणसानं पाहिल्या बरोबर गर्भगळीतच व्हावं ! ती उभी रहाण्याची ऐट, अग, कायती मुद्रा, काय तो आकार, प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानंच ह्या पुतळ्याची मूस ओतली होती. जगांत एक माणूस पण माणूस निर्माण करून ठेवला होता बरं ? आतां हे बघा नाहीं तर ! हे आपले हल्लीचे यजमान; ज्याला दूध पाजून वाटविलें त्याच या कृष्णसर्पानं आपल्या अन्नदात्याचा प्राण घेतला वरं ! अग तुझ्या डोळ्याचं खोवरं झालं कांग ? या मदनमूर्तीला तुच्छ मानून या लठ्ठ काळ्या वोंगड्यावर इषक झालीस ! असं हें पंचपक्रान्तीं भरलेल पान टाकून देऊन एखाद्या गाढवी सारखी उकिरदा फुंकण्याला प्रवृत्त झालीस अं ! आः ! अग त्यावेळेस तुझे डोळे फुटून खाचा कांग झाल्या होत्या ? बघ बघ ! हा केवळ प्रेमाचा प्रकार असेल, असं ही म्हणतां येत नाहीं. कारण, आई तुझ्या तारुण्याचा बहर का अजून राहिला आहे ! तू वय कांग, आ-

णखी तुझी ही कृती कशी ? तुझ्या या वयाच्या मानानं कांहीं तरी सारासार विचार करायचा होतास ! तुजमध्ये तिळप्राय जरी सारासार विचार असतां तर हें सोडून हें असं पत्करायला कधींही प्रवृत्त झाली नसतीस ! तुझ्या मध्ये अकल तर असलीच पाहिजे, नाही तर हा आवडी निवडीचा प्रकार कसा झाला असता ? पण हें खचीत आहे कीं, तुझ्या अकलेला गंज चढून गेला आहे. असली ही चुकी केवळ वेडेपणानं व्हायची नाही. येवढा मोठा फरक समजू नये इतकी कोणाची देखील अकल गुंग होऊन जाणार नाही. कांहीं तरी बरं वाईट पहाण्याची शक्ति राहिलच राहिल ! कोण्या दुष्टानं हे तुझे डोळे बांधून असा हा अंधळ्या कोशिविरीचा खेळ तुला शिकविला ग आई ! डोळे असून स्पर्शद्रिय नाही, स्पर्शद्रिय आहे पण डोळे नाहीत; डोळे नाहीत व स्पर्श ही नाही, पण कान आहेत; फार काय-वाकीची कोणचीही इंद्रियं नसली, पण घ्राणेंद्रिय आहे, किंवा लंगडं लुलं पण एक जरी खरं इंद्रिय शत्रूद असेल तर तो सुद्धां इतका फसायचा नाही. आः ! कितो निगर्गट्टग तूं ! अग तुझी लाज कुठेग गेली ! हा दुष्ट पापवासने ! इच्या सारख्या पोक्त वायकोच्या मनाला सुद्धां हलवून सोडलं आहेस, तर मग ऐन भरज्वानीतल्या मुसमुमलेल्या एखाद्या अलड पोरीची काय कथा ? तिच्या त्या कामाशींन सद्गुणाची आहुतीच पडून जायची ! अहाहा ! अशा जर गोष्टी घडायला लागल्या कीं—मनांत उत्कंट इच्छा उत्पन्न होण्याचा मात्र अवकाश कीं, ती ध्यावी आपली परिपूण करून, पाणी जर तेला सारखं जळायला लागले आणखी सारासार विचार हा जर केवळ इच्छेचा बंदी गुलाम झाला तर मग या जगांत लाज ह्मणून कुठे उरली ?

राणी—आहाहा ! वीरसेन, पुरे वावा ! तूं माझ्या ह्या अंतःकरणांत पुरा उजेड पाडलास ! माझ्या पापकर्माचे वज्रलेप काळे डाग मला स्वच्छ दिसू लागले आहेत.

वीरसेन—इतकंच नाही, पण असल्या गलिच्छ, घमट, कु-
जक्या सडक्या विछान्यावर शयन करायचं, आणखी अशा प्र-
कारच्या घाणेरव्या जागेत रतिसुखाचा अनुभव घ्यायचा—
अरेरे !

राणी—नकोरे बावा असं बोलूं, पुरेकर, पुरेकर. हे तुझे
शब्द माझ्या काळजाला घरे किरे पाडताहेत! बाळा वीरसेना, न-
कोरे आतां मला छळूं.

वीरसेन—अरे निमकहरामा, गळेकापू, कसाधा ! अग, हा
तुझ्या पहिल्या नवऱ्याच्या गुलामाचा गुलाम देखील किंग शो-
भणार नाही. अग राजा कसला, तोतया तो! या रामोशानं या
गादीवर दिवसा दवळ्या दरोडा घातला व सर्वस्व गिळून
वसला अं !

राणी—पुरेरे आतां !

वीरसेन—अग हा राजा कसला, अठराधान्याचं कडबोळं
हें, हजार ठिगळांचं रकटं—

(पिशाच येतें.)

(वरंपाहून) हे स्वर्लोकपालांनों ! हे यक्षकिन्नरहो ! आतां
मात्रं माझं रक्षण करा, आपल्या छायेखालीं मला घ्या ! हे
महापुरुषा, काय तुझी इच्छा आहे ?

राणी—हाय हाय ! याला तर चाई अगदीं वेड लागून
गेलं आहे !

वीरसेन—आपल्या आज्ञेप्रमाणं माझ्या हातून अजून वर्तन
झालं नाही व आपण सांगितलेली कामगिरी मी केवळ क्रो-
धाधीन होऊन आजची उद्यांवर टकलीत आहे, असं पाहून
आपण.या आपल्या सुस्त पुत्राचे कान उपटण्या करितां कां
झालां आहांत ?

पिशाच—अरे, त्या गोष्टीचा तुला विसार पडूं देऊं नकोस. तुझ्या उद्योगाला शिथिलता आली आहे ती पुर्तेपणीं झाडून टाकण्या करितांच मी तुला फिरून भेट देत आहे. पण बघ बघ, तुझी आई अगदीं गर्भगळीत होऊन गेली आहे ! तिच्या मनाची चलबिचल झाली आहे ! तेव्हां आतां ही संधी दवडूं नकोस. दुर्बळ मनुष्याच्या मनामध्ये कल्पनेचे तरंग फार जोरानं उचंबळत असतात. वीरसेना, तिच्याशीं दोन शब्द बोल !

वीरसेन—आईग, कसं काय आहे आतां ?

राणी—हाय हाय ! तुला हें झालं आहे तरी काय ! जिथे कांहीं नाहीं, अशा ठिकाणीं तूं आपले डांळे लाऊन वाच्यार्शीं कां बरं असा बोलत बसला आहेस ? तुझे पंच-प्राण डोळ्यांत येऊन तूं असा अगदीं कावरा बावरा कां होऊन गेला आहेस ? तुझे केंस अगदीं थरारून उभे राहिले आहेत ! बाळा वीरसेना, तुझा क्रोधाग्नी अगदीं भडकून गेला आहे, तो थोडा शांत कर ! अरे तूं पहातो आहेस तरी कशाकडे ?

वीरसेन—तो पहा—तो पहा—मी त्याच्याकडे पहातो आहे. तो किती निस्तेज दिसतो आहे ! त्याचा आकार व त्याची ती मुद्रा ह्या दोन गोष्टी दगडला देखील चेतना आणतील.—असा माझ्याकडे पाहूं नकोस ! या तुझ्या अशा पहाण्यानं मी आपलं मन जें कठोर केलं आहे, तें बरंच मृदू होईल. मग मला ज्या कांहीं गोष्टी करावयाच्या आहेत त्यांत कांहीं राम रहाणार नाहीं. कदाचित् असंही होईल कीं जिथे रक्तपात व्हायला पाहिजे, तिथे नुसता अश्रुपात होईल !

राणी—अरे ! तूं बोलतोस तरी कोणाशी !

वीरसेन—जां बरं ! तुला त्या तिथे कांहीं दिसत नाहीं ?

राणी—कांहीं दिसत नाहीं. पण इथे जें जें आहे तें सारं दिसतं आहे.

वीरसेन—तुला कांहीं ऐकूंदी आलं नाही ?

राणी—आपल्या दोघां खेरीज तिसऱ्याचा शब्दच मी ऐकला नाही.

वीरसेन—हे पहा माझे बाबा—त्यांच्या अगांत ते जिवत पर्णी घालीत असत तोच पोपाख आहे ! पहा, पहा ते कसे हळूच चालले आहेत—अजून तरी पहा—ते, ते पहा, सज्जाकडे गेले—गेले !

(पिशाच जाते.)

राणी—हे सर्व तुझ्या निवळ कल्पनेचे खेळ आहेत. असे हे चमत्कारिक तरंग तुझ्या मनांत उत्पन्न करण्याला कारण, बाबा, तुझा नुसता भ्रम रे भ्रम!

वीरसेन—भ्रम अं! नव्हे ग नव्हे! मला वायु का झाला आहे? मला वेड नाही बरं लागलं! माझा हात पहा पाहिजे तर. तुझी नाडी जशी वहात आहे, तशीच माझीही वहात आहे. मी एवढा वेळ जें बोललों तें वेडाच्या भरांत बोललों, कांहीं तरी आपलं बरळलों, असं समजूं नकोस. तुला प्रचिती पहायची असेल, तर मी जें जें बोललों ते पुनः सारं बोलून दाखवितों. असं वेड्याच्या हातून होईल का ? आई ! तुला जर एवढीशी तरी अत्रूची चाड असेल तर—मी तुला इतका वेळ जें बोललों तें—तुझ्या दुःष्कृत्यांनीं नव्हे तर माझ्या वेडानं मला बोलायला शिकाविलं--अशी ही गोड समजूत क्षणभर सुद्धां करून घेऊं नकोस. असं केल्यानं काय होईल—तुझं अंतरंग कुजून सडून जाईल, आणखी त्याच्या अंगाला क्षतं मात्र अकळत पडतील. असं नको करूं. ईश्वराजवळ आपली सर्व पातकां कबूल करून त्यांजवडल त्याची नम्र होऊन क्षमा माग. केल्या कर्माविषयीं तुला अनुताप होऊं दे. आणखी यापडें मात्र अशी गोष्ट पुनः करूं नकोस. नाही तर तें पाप नर्तक तें न्यायविषयाना अतिशय

धिक भरीस पडून पातकांच्या राशीला आणखी भर पाडशील! हा सदुपदेश मी तुला करतो—याजवद्दल मी तुझी माफी मागतो. कारण, आजकाल दिवस असे खराब आले आहेत कीं, सावांनीं चोरांची, सज्जनानीं दुर्जनांची, क्षमा मागितली पाहिजे! एवढंच नव्हे, तर उलटं त्यांच्या कल्याणाकरितां त्यांच्या पुढें वाकलं पाहिजे व त्यांच्या पुढें नाकं घासलीं पाहिजेत !

शाणी—अरे वीरसेना, माझ्या काळजाची तूं दोन छकलं केलीस किरे !

वीरसेन—त्यांतलं वाईट साईट घाणेरं असेल, तें दे फेंकून— म्हणजे झालं. मग बाकी तें चांगलंच राहील. राजा रामचंद्राच्या जानकी सारखी अग्निशुद्ध होशील. आई मी आतां जातो. पण हें बघ, पुनः त्या कारभाऱ्याशीं कांहीं संबंध ठेऊं नकोस बर. अग-अंगीं सद्गुण किंवा पातिव्रत्य मुळींच वागत नसलं, तथापि, वाह्यात्कारी तरी दाखाव ! ही दुष्ट दांभिकपणाची सवय पक्की अंगवळणीं पडणं जरी वाईट आहे, तरी चांगलीं कृत्यं मनापासून होवोत, अगर नहोवोत, तीं लोकदृष्टीला तरी करणारा मनापासून करित आहे असं दिसतं. कसंही कर. पण आजरात्रीं त्याचं तोंड दिखिल पाहूं नको. हें असंकरणं आज जरी तुझ्या जिवावर येईल, तरी तें उद्यां इतकं अवघड जाणार नाही. कोणचीही गोष्ट अभ्यासांत पडली म्हणजे नैसर्गिक स्थिती देखील बदलते. अभ्यास काय करित नाही? त्याचा असा कांहीं विलक्षण प्रभाव आहे कीं तो पापवासनेला क्षीण करतो, किंवा तिचा समूळ नाश करून टाकतो. बरं तर, आतां येतो मी. नको, नको, आतां तुझा आशिर्वाद नको. जेव्हां परमेश्वराचा आशिर्वाद आपल्यास मिळावा अशी तुझी इच्छा होईल, म्हणजे जेव्हां तुला खरा पश्चात्ताप होईल, तेव्हां तुझा आशिर्वाद घेण्याला हा वीरसेन तयार आहे व. (आर्तवीर्याकडे बोट दाखवून) या म्हाताऱ्यावद्दल मला अत्यंत वाईट वाटतं आहे. पण काय करावं? परमेश्वराच्याच मनांत अस

होतं तिथे काय इलाज? या ह्याताच्याला माझ्या हातून शिक्षा मिळावी, याचा खून माझ्या हातून व्हावा आणखी माझं या कृत्यानं शासन व्हावं अशीच ईश्वराची इच्छा आहे ! सध्या तर याची विल्हेवाट लावतो. मग परमेश्वराला याच्या मरणाबद्दल जाव मी देईन. बरं तर. आतां येतो मी तुझं चांगलं व्हावं एवढ्याकरितांच माझी ही इतकी निष्ठुरता. मी तुला आज छळलं, वाईट केलं; पण यापासून तुझ्या हातून पुढं होणाऱ्या ज्या अगदी वाईट गोष्टी, त्या भागं पडल्या. पण आईसाहेब, आणखी एकच शब्द—

राणी—आतां मी काय करूं तरी म्हणतोस !

वीरसेन—छे: छे: आईसाहेब, मघाच्या सारखं करायला नाही मी आपल्याला सांगत ! कारभारीसाहबांकडून आतां रात्री आपल्याला बोलावणं येईल. मग आपल्या स्वाऱ्या तिकडे जातील. तो मग तुला 'ये माझे छत्रकडे !' ह्मणुन हाक मारील. मग तो तुझे साखरेचे गोड गोड पांजे घेईल. तुझ्या गळ्यांत लडिवाळपणांनं तो आपले हात घालील. झालं—मग तुझ्या जवळून सारं काढून घेईल! मग तू त्याला सांगशील की, 'कारट्यानं उगीच वेड्याचं सांग घेतलं आहे. त्यांत कांहीं खरं नाही बरं का ! सारी लवाडी'. आणखी तू असं सांगितलस तर चांगलंच. अग, आपल्यासारख्या सुंदर, शहाण्या, सुर्या राणिसाहेबांना असल्या त्या घिसाड्यापासून, त्या बैलोबापासून, किंवा त्या माजलेल्या रेड्यापासून, असल्या या अंतरंगांतील हितगुजाच्या गोष्टी कशा छपवून ठेवतां येतील ? छे ! छे ! असं कोण करील ! आपली लाजलज्जा ठेवा गुंडाळून, आणखी शहाणपण वा छपरावर फेंकून—झालं. मग पंचतंत्रांतल्या पाचर उपटणाऱ्या वानरांसारखी गत होईल. करायला गेला एक अन् झालं भलतं ! असंच ध्या करून झालं !

राणी—वीरसेना! असं पक्कं समज की, तू जें माझ्याजवळ

बोललास त्यांतलं एक अत्रोक्षर सुद्धां बाहेर काढीन म्हटलं तर माझ्यांत त्राण राहिलं नाहीं.

वीरसेन—आमची सौराष्ट्राला धिंड निघायची आहे. आपल्याला कळलंच असेल.

राणी—हो, मी विसरलें वाई सांगायला ! असा विचार सरला आहे खरा.

वीरसेन—त्या सौराष्ट्राधिपतीच्या थैलीवर मोहोरा सुद्धां झाल्या आहेत. आमधेः वाळपणचे संवगडी संभाजी आणि विठोजी यांची आमच्या बरोबर नेमणूक झाली आहे. फुरशा इतकाच यांच्यावर माझा विश्वास आहे ! आतां सगळ्या लुचेगिरीचा रस्ता तरी तेच मला दाखाविणारे आहेत. हं ! चालूच या तर मग आतां ! ज्याचे दात त्याच्याच घशांत पाडले म्हणजे बरं. आतां हें जिवाशीं येऊन घेतणार ! परंतु हे राजेश्री आमचा किला दासळण्याकरितां जें हें भुयार करित आहेत, त्याच्याच खालीं मी माझा सुहंग लावतो व एकदम सगळंच उडवून देतो म्हणजे झालं. ओहो ! टकास महाठक भेटणं यांत तरी काय बहार आहे ! (आतर्वाऱ्याकडे पाहून) आतां यांची व्यवस्था अम्हाला लावणं आहे. बांधतो गटडी आणखी देतो शेजारच्या कोठडींत झोकून. हे मुत्सदी आतां अगदीं कसे शांत आहेत ! आतां केव्हादे गंभीर ! अगदीं चिप्प ! या बोवांची जिवंतपणीं काय म्हणतां वटवट चालत असे ! यावं आतां महाराज ! तुमचा आतां पुत्रा शिवट करतो एकदां. घेतो रजा, आईसाहेब !

(दोघे दोर्हीकडून जातात.)

[वीरसेन प्रेत ओढून घेऊन जातो.]

अंक चवथा.

प्रवेश १ ला.

स्थळ—एक दिवाणखाना.

[राजा, राणी, विठोजी आणि संभाजी येतात.]

राजा—छे ! या याच्या दीर्घ उच्छ्वासांत कांहीं तरी अर्थ आहे. काय आहे, हें पक्कं समजलं पाहिजे. अग वीरसेन कुठे आहे ?

राणी—आह्माला कांहीं वेळ इथे एकटंच राहूं द्या.

[विठोजी व संभाजी जातात.]

महाराज, आज रात्री मला काय दिसलं !

राजा—प्रिये, कायग तें ? वीरसेन कसा काय आहे ?

राणी—वारा खूप सुटून वादळ सुटलं म्हणजे समुद्र जस अगदीं खवळून जातो, तशी त्याची काल स्थिती झाली; आणि त्यानं आपल्या वेडाच्या लहरांत, पडद्याच्या पाठी मागं कांहीं हालतांना ऐकलं. आणखी बाई ' उंदीर रे उंदीर ! ' असं म्हणून त्या विचाऱ्या आर्तवीर्याला आपल्या तरवारीच्या सपाट्यानं ठार मारलन् !

राजा—अरेरे ! काय हें कृत्य ! आम्ही जर त्या पडद्याच्या आड असतो, तर आमची देखील अशीच स्थिती झाली असती ! त्याला हें आपण मोकळं सोडलं आहे त्यामुळं तुला, मला, सगळ्यांना. मोट्टी भीती आहे हर ! हर ! या कृत्याबद्दल कोण विचारलं तर काय आतां उत्तर द्यावं ? आम्ही आर्धाच शहाणपणानं या वेढ्याचा चांगला बंदोबस्त करायचा तो केला नाही आतां हें आमच्यावर येईल. परंतु आमच्या या अतिशय प्रेमामु

ळं याचा बंदोबस्त काय करावा तेंच आम्हांला सुचेना. एखादा मोठा रोग जसा कांहीं प्रतिकार न कारितां खुशाल वाडूं द्यावा, तसा आम्ही आपला त्याचा हा मानसिक रोग खुशाल वाडूं दिला. तो आमच्या आतां जीवावर बेतणार. वीरसेन गेला आहे तरी कुठे ?

राणी—आपणच ठार केलेल्या त्या आर्तवीर्यांचं प्रेत कुठे तरी नेऊन टाकायला गेला आहे. पण बाई, तो जरी वेडा आहे तरी दिखील आपल्या कृत्याबद्दल अतिशय त्याला वाईट वाटलं आणि तो त्या प्रेताकडे पाहून रडूं लागला, बरं का !

राजा—प्रिये चल; आज संध्याकाळीं सूर्य अस्ताला जायच्या आधीं त्याची कुठे तरी लांब रवानगी करून देतो. आतां हें जे त्याच्या हातून वाईट कृत्य घडलं आहे त्याबद्दल मोक्ष्य शिताफीनं त्याला संभाळून घेणं भाग आहे—अहो संभाजीराव !—

[विठोजी आणि संभाजी येतात.]

जारे, तुम्ही आणखी कांहीं लोक घेऊन वीरसेनानं आपल्या वेडाच्या लहरीमध्ये आर्तवीर्यांचा प्राण घेतला आहे व त्याचं प्रेत घेऊन चालला आहे. तर त्याला शोधून इकडे बोलाऊन आणा आणि त्या प्रेताची नीट समाध वगैरे बांधायची स्त्री सारी व्यवस्था करा. वीरसेनाशीं नीट गोड बोला हो. जा लवकर, जा.

[विठोजी व संभाजी जातात.]

प्रिये मदालसे ! चल आपण आपल्या सर्व आप्तांस व मंत्री लोकांस बोलाऊं व हें अकालीं झालं काय आणि त्याबद्दल आपण केलं काय, हें सब त्यांनां कळवूं. ह्यणजे जनापवाद तरी टळेल. हा जनापवाद फार खोटा; सर्व जगभर फजिती करून टाकतो.

[जातात.]

प्रवेश २

स्थळ—घरांतील दुसरा एक दिवाणखाना.

[वीरसेन प्रवेश करितो.]

वीरसेन—हं आतां चांगला बंदोबस्त झाला. आतां हें प्रेत सुरक्षित जागीं राहिल !

[विठोजी व संभाजी त्याला आंतून हाक मारतात] सरकार, वीरसेन महाराज, अहो वीरसेन महाराज.

वीरसेन—काय हा गळघला आहे ? कोणरे ते मला हाक मारताहेत? हं, हे पहा ते आले. [विठोजी व संभाजी येतात.]

विठोजी—सरकार, त्या प्रेताची आपण काय व्यवस्था लावली ?

वीरसेन—काय ह्मणजे ? ज्या माती पासून तें उत्पन्न झालें होतं तिची आणि त्याची पुनः भिसळ करून दिली.

विठोजी—सरकार ! तें कुठे पुरून टाकलं आहे तें भांगाला सांगावं. ह्मणजे आम्ही तें तिथून नाटं ठिकाणीं नेऊन त्याची समाध बांधूं.

वीरसेन—तुम्ही तें अगदीं मनांत आणूं नका—

विठोजी—महाराज हें काय ? मनांत काय आणूं नका ?

वीरसेन—मी माझ्या विचारानं न वागतां तुमच्या विचारानंच वागेन असं मनांत अगदीं आणूं नका ! आणखी कापसाच्या बोळ्याला राजाच्या पुत्रानं काय उत्तर द्यायचं आहे ?

विठोजी—काय सरकार ! आपण मला कापसाचा बोळा समजतां ?

वीरसेन—होय होय. असंच समजतां. कारण तुम्ही दरकदार मंडळी राजाची मेहेन्यानी. राजाच्या देणग्या आणखी

अधिकार, सारं अकर्षण करून घेतां. पण अशा तुमच्या सारख्या चाकर लोकांपासूनच राजाला सरते शेवटीं फार उपयोग होतो. पहिल्यान माकड जसं खा खा खातं, आणि मग गालफडांत भरभरून ठेवतं, तसा राजा तुम्हांला पहिल्यानदा आपल्या दाडेंत ठेवतो अन् मागून लागेल तेव्हां चढ करतो ! आणखी मग तुम्ही जे शोषून घेतलं असेल तें त्याला पाहिजे तेव्हां तो तुम्हांला पिळून घेतो. ह्यणजे मग बोळ्या, तूं कोरडाचा कोरडाच !

विठोजी—सरकार, आपण काय बोलतां हें बिलकूल मला कळत नाही.

वीरसेन—यांत काय आश्चर्य आहे ? मख्खीचं बोलणं मूर्खाला समजायचं नाही. गाढवा पुढें वाचली गीता—

विठोजी—महाराज, तें कांहीं असो; तें प्रेत कुठे आहे तें आम्हाला सांगितलं पाहिजे आणि आपल्याला राजेसाहेबांकडे ही आलं पाहिजे.

वीरसेन—बरं चल, मला तुझ्या राजेसाहेबांकडे घेऊन चल. हा सगळा लपंडाव आहे. आपण तर ठेवलं आहे "लपवून, कुठे तरी. काढा आतां शोधून. धांवा त्याच्या मागं !

प्रवेश ३.

स्थळ—राजवाड्यांतील एक दिवाणखाना.

[सपरिवार राजा येतो.]

राजा—तें प्रेत कुठे आहे तें शोधायला आणि त्याला इकडे यायला मी मनुष्य पाठविलेच आहेत. अरेरे, या मनुष्याला अगदीं तसाचि मोकळा जाऊं देणं. ह्यणजे कित्ती घातक

आहे ! पण काय करावं ? त्याच्यावर आपल्याला कायदा चालवितां येत नाही. या सगळ्या वेडगळ लोकांची त्याच्यावर गोष्टी भक्ती आहे. ही जी त्याच्यावर त्यांची भक्ती आहे, ही वास्तविक-न्यायाची नाही. आणि अंधभक्ति जिथे असते, तिथे अपराध्याच्या शिक्षेकडे मात्र पाहतात. अपराधाकडे पाहत नाहीत. खरं म्हटलं तर सर्व यथास्थित असतांना एकदम याला इथून काढून लावणं ह्यणजे, थोडसं चमत्कारिक, संशय घेण्याजोगंच होईल. पण रोग फार बळावला ह्यणजे त्याला जालिम औषध पोंचलं तरच तो बरा होतो, नाहीतर वैकुंठाची यात्रा !

(विठूजी येतो.)

कसं काय विठोजी ! काय झालं ?

विठूजी—प्रेत त्यांनी कुठे ठेवलं आहे, हें कांहीं ते आम्हाला सांगत नाहीत.

राजा—बरं, पण तो आहे तरी कुठे ?

विठूजी—बाहेर उभे केले आहेत, सरकार.

राजा—आण त्याला आंत, जा.

विठूजी—संभाजी, अहो संभाजी, वीरसेन महाराजांना आंत आण, आंत.

(वीरसेन व संभाजी येतात.)

राजा—बाळा वीरसेना, आतुर्वीर्य कुठे आहे ?

वीरसेन—जेवायच्या जागी.

राजा—कुठे ?

वीरसेन—जिथे तो खात असे तिथे नाही; तर जिथे त्याला खाताहेत तिथे ! त्या मुत्सद्दी साहेबांना कांहीं राजप्रकारणाची मसलत विचारण्याकारितां त्यांच्या अंगावर एक किड्यांची टोलेजंग सभा भरली आहे. आपण लवू व्हावं, म्हणून

इतर जिवांनां पुष्ट करतो. आपण माणसं इतर जीव खाऊन लडू होतो. तें कोणाच्या करतां, तर किड्यांकरतां. डेकूण आपल्याला खाऊन कसे पुष्ट होतात ! गोड गोड खाऊन पुष्ट झालेला राजा, आणखी अन्ना शिवाय सुकलेला भिकारी, हीं दोन प्रकारचीं दोन प्रकारांच आहेत. दोन ताटांत भरलेलीं खरीं. पण त्यांवर ताव माणरारे किडे एकाच बैठकीला, एकाच पंक्तीला बसून ताव मारतात ! ह्यणजे लागतो झट त्याचा निकाल.

राजा—शिव ! शिव !

वीरसेन—अहो ! आणखी पुढें ऐका. राजाला 'खाऊन लडू झालेला किडा मासे मारणारा कोळी गळाला लावतो. तेव्हां तो मासा त्या किड्याला खातो. आणखी तो किडा ज्यानं खाल्ला आहे, अशा माशाला तो कोळी खातो !

राजा—अरे वीरसेना ! हें काय तूं बरळतो आहेस ? याचा अर्थ तरी काय ?

वीरसेन—याचा अर्थ एवढाच कीं, राजाच्या देहाची व्यवस्था एखाद्या भिकारऱ्या कोळ्याच्या नऱ्या मधून कशी लागते हें आपलं सांगितलं !

राजा—अरे, आर्तवीर्य आहे कुठे !

वीरसेन—स्वर्गांत जा तिथे त्याला शोधायला. माणसं पाठवा. आणि तिथे जर न सांपडेल तर आपण स्वतःच पापी लोकांच्या जागेत जाऊन तिथे त्यांनां शोधा. आणि खरोखरच आपली, आणखी त्याची गांठ या महिन्याच्या आंतच पडली नाही, तर वर सज्जावर जातांना आपल्या नाकालाच तां कुठे आहे हें समजेल.

राजा—जारे तिथे, शोधा जा त्या प्रेताला.

वीरसेन—आपण येईपर्यंत आपली तो वाट पहात बसेल !

राजा—बाळा वीरसेना, हे जें तुझ्या हातून भयंकर कृत्य

घडलं आहे, यावडल आम्हांला तुझी फार काळजी पडली आहे. त्याच्याशिंपपासून तुझं रक्षण व्हावं म्हणून आम्ही एक युक्ती योजून काढली आहे. पण आम्ही सांगू त्याप्रमाणे तुला केलं पाहिजे. गलबत तयार आहे. वारा अनुकूल आहे. तुझ्याबरोबर तैनातीला दिलेले लोक तुझी वाट पाहताहेत. आणखी तुझी सौराष्ट्राला जाण्याची सर्व तयारी झाली आहे.

वीरसेन—काय, सौराष्ट्राला ?

राजा—होय बाळा.

वीरसेन—ठिक आहे!

राजा—बाळा, तुला आमचा असं करण्यांत हेतु काय तो समजला म्हणजे माझं करणं तुला फारच पसंत पडेल.

वीरसेन—हं ! पण त्याला पहाणारा एक यक्ष माझ्या ओळखाचा आहे.—तें असो. सौराष्ट्राला जायचं ना ? तर आईसाहेब, हा मी आपल्याला नमस्कार करतो. आपला निराप घेतो.

राजा—अरे, आईसाहेबच कां म्हणतोस ? माझ्या प्रिय बाबा, असं ह्मणेनास ?

वीरसेन—नाहीं नाहीं. आईसाहेबच ह्मणायचं. कारण, पिता आणि माता, म्हणजे नवरा आणि बायको. नवरा आणखी बायको यांचा मिळून एकच हाडामासाचा गोळा असतो. म्हणून आईचंच नांव घेतो. चला तर आतां सौराष्ट्राला. (जातो.)

राजा—जा जा, त्याच्या मागोमाग जा. आणि त्याला होईल तितकं : हून लवकर एकदां गलबतावर न्या. अगदीं उशीर लावूं नका. आज रात्रीला कांहीं तो इथे नको. जा. थैल्या वगैरे सर्व मोहोबंद होऊन तयार आहेत. जा लवकर. थोडी घाई करा.

(विठूजी व संभाजी जातात.)

हे सौराष्ट्रधिपते ! तूं अजून आम्हांला खंडणी दतोच आहेस, त्या अर्थी आमच्या शूरत्वाचा तुला चांगला दरारा आहे हें उघड आहे. या विचित्रपुरीतील लोकांचं शौर्य नाहीसं झालं नाही ! या दरान्याचं आणि आह्यांवरील तुझ्या प्रीतीचं तुला जर कांहीं वाटत असेल, तर तूं यावेळेस आमची ही विनंति अमान्य करणार नाहीस. आह्या आपल्या पत्रांनीं काय कायचं तें तुला कळविलंच आहे. फक्त वीरसेनाला जगांतून काढून लावायचा—आणखी कांहीं नाही ! एवढं तूं करच बरं. हा पोरटा, म्हणजे माझ्या रक्ताला नासून टाकणारा एक रोगच बनला आहे ! तर आतां त्यांतून मुक्त करणें तुझ्याकडे आहे. ही गोष्ट 'घडली' असं जेव्हां मी या कानांनीं ऐकेन. तेव्हांच माझा जाव स्वस्थ होईल. एरवी होणार नाही. पुढें काय होईल तें होवो !

प्रवेश ४.

स्थळ—विचित्रपुरीच्या बाहेराल एक मैदान.
(भीमसिंग आणि त्याचें सैन्य येतें.)

भीमसिंग—दफेदार, जा आणि रमाकांत महाराजांनः आमचे प्रणाम सांगून अशी विनंती करा कीं, आज आह्या वंग देशावर स्वारी करण्याकरितां निघालों आहोंत. तर आपण मागं कबूल केल्याप्रमाणें आज आम्हांला आपल्या राज्यांतून जाण्याला मार्ग मिळावा. जर त्यांना आमची खुद्द भेट घेण्याची इच्छा असेल, तर त्यांना कुठें घेऊन यायचं हें तुला ठाऊकच आहे. तिथे आण. म्हणजे त्यांच्या आमच्या मुलाखती अंती त्यांना काय सांगायचं तें सांगू.

दफेदार—जशी महाराजांची आज्ञा.

भीमसिंग—नीट संभाळून जाहो !

(सैन्यासह जातो.) (वीरसेन, विठोजी आणि संभाजी येतात.)

वीरसेन—कायहो ! हें कोणाचें सैन्य ?

दफेदार—हें नवखंडाधिपतींचें सैन्य आहे.

वीरसेन—याचें आधिपत्य कोणाकडे आहे वरं ?

दफेदार—फत्तेसिंग महाराजांचे पुतणे भीमसिंग ह्मणून आहेत त्यांच्याकडे.

वीरसेन—कुठली मोहीम आहे ?

दफेदार—वंग देशांतिल कांहीं प्रदेश काबीज करणार !

वीरसेन—वंग देशांतला मध्य प्रदेश काबीज करणार किंवा बाहेरचा प्रदेश घेणार ?

दफेदार—खरं जर पुसाल तर जो प्रदेश मिळविण्याकरितां एवढी आमची तयारी चालली आहे, त्यांत कांहीं अर्थ नाही. तो अगदीं भिकार मुलुख आहे. मला जर कोणी म्हणेल कीं वर्षाच्या कांठीं पांच रुपये दे आणखी ती सारी जमीन लागवड करायला घे, तरी देखील मी तें कधीं कबूल करणार नाहीं. आणि भीमसिंग महाराजांनीं ती घेऊन खंडानं लावून द्यायला जर काढली, तर तिचे तितके देखील कोणी रुपये देणार नाहीं. पण नांव आहेना ? अमका मुलुख भीमसिंग महाराजांनीं घेतला, असा जगांत लौकिक होईलना ?

वीरसेन—वा ! मग वंग देशांतले लोक ह्या मुलखाकरतां तुमच्याशीं कांहीं निकरानं लढणार नाहीत.

दफेदार—लढणार कसे नाहीत ? त्यांनीं रक्षणा करितां शोक देखील पाटवून दिले.

वीरसेन—हे फुटक्या कवडीचं भांडण दोन हजार लोकं आणखी वीस हजार मोहोरा, यांनाही मिटत नाहीं अं ! काय चमत्कार आहे ? जसा एखादा मनुष्य बाहेरून दिसायला चांगला पुष्ट व निरोगी दिसतो—पण आंत त्याला एखाद्या भयंकर गुल्माचा रोग जडावा व बायात्कारी दिसण्यांत कांहीं एक कारण दिसत नसून तो मनुष्य पटकन् मरावा—त्याच प्रमाणे राष्ट्रांचीही स्थिति असते. राज्यांत अतोनात संपत्ती झाली व फार दिवस शांतता असली, ह्मणजे त्याला आंतून कीड लागून तो रोग युद्धाच्या रूपाने असा बाहेर पडतो ! असो ! अहो, तुमचे माझ्यावर फार उपकार झाले वरं !

दफेदार—परमेश्वर तुमचं कल्याण करो ! येतां महाराज मीं
(जातो)

वीरसेन—मी आलोंच पहा तुमच्या बरोबर. तुम्ही थोडे पुढे व्हा.

[वीरसेनाशिवाय सर्व जातात.]

काय सुस्त मी ! मी सडू घेणार ना ? अरे ! ज्या ज्या गोष्टी, जे जे प्रसंग मी पाहतों, ते ते सारे मला अतीशय मूर्ख मनुष्य ठरवितात ! आपला अमूल्य वेळाचा उत्तम उपयोग व आपलं मुख्य कर्तव्य, आहार आणखी निद्रा, यातच आहे असं समजून जो खुशाल राहाल, तो मनुष्य कसला ? पशू पशू ! लांब कानाचा पशूच तो ! यापेक्षा त्याची योग्यता कांहीं अधिक नाही. खरोखर, ज्यानें माणसाला अशी विलक्षण विचारशक्ति व अलौकिक बुद्धि दिली, भूतभविष्य जाणण्याचं हे जें दिव्य सामर्थ्य दिलं, तें असं गंजवून टाकण्या करितां का देणारानं दिलं ! हा काय चमत्कार आहे ! अरे ! असं हे होतं तरी कशांनं ? मी का आपला नुसता फत्तर आहे ? गाढव ला जसेवकीती टोळे मिळाले तरी घटकेनं ते राजश्री आपलं

सर्व पहिलं विसरून जातात, तशी माझी अवस्था झाली म्हणावी—किंवा एकाच गोष्टीविषयी विचार करितं वसल्यांमुळे असं होतं—म्हणावं तरी काय याला ? कांहीं झालं कीं आपला आला डोक्यांत विचार! त्या विचारांत खरं पाहिलं तर एक हिस्सा असतो शहाणपणाचा, आणखी तीन हिस्से असतात भित्रेपणाचे ! ' ही गोष्ट मला अजून करायची आहे ' असं म्हणत वसायला मी अद्यापि जिवंत तरी कशाला राहिलों आहे ? कारण, ही गोष्ट सिद्धीस न्यायला मला योग्य हेतु, मनांत भरपूर इच्छा, माझ्या अंगांत विपुल शक्ति व इतर साधन सामग्री, यां सर्व गोष्टी अनुकूल असतां मी आपला मंद होऊन स्वस्थ वसतो. तेव्हां मी जगलों आहे तरी कशाला ? ही प्रत्यक्ष जड, अचेतन वसुंधरा मला हांसत आहे—हेंच पहाना प्रचण्ड सैन्य! हा सुकुमार व गोंडस राजपुत्र शत्रूशीं तुमुल युद्ध करण्याच्या हेतूनें कसा चालला आहे तो ? काय याचा उत्साह, काय याची उमेद, केवढी महत्वाकांक्षा—कीं तिच्या योगानं फुगून जाऊन, पुढे होणाऱ्या गोष्टीलाही तुच्छ मानून, केवळ दैवावर हवाला ठेऊन, संकटांत व मृत्यूच्या भयंकर दाटेंत आपली सुकुमार व क्षणभंगुर काया व आपली चंचळ लक्ष्मी खुशाल झुगारून देत आहे ! आणखी हें सारं कशा करतां—तर फुटक्या कवडी करतां ! बलवत्तर कारण असल्या खेरीज हालचालं करायचीच नाही हें थोरांचं लक्षण नव्हे—तर थोरांचं खरं लक्षण हेंच कीं, जिथे अत्रूला खरोखर मोठा धक्का वसत आहे अशा ठिकाणीं इतकंसं जरी कारण सांपडलं तरी त्यावर मोठा चक्रविभू रचायचा ! आतं हें सारं आमच्याकडे कसं लागतं आहे पहा ! माझ्या बापाचा खून झालेला—माझी आई भ्रष्ट केलेली—माझं डोकं आणखी रक्त अतोनात तापलेलीं—अशी ही माझी स्थिति असतांना मी आपला डोळे झांकून स्वस्थ झोंप घेतों आहे ! याचं नांव काम ! यंत्र रे बापाची अवलाद ! अं-

रे ! धडधडोत पुटून हे वीस हजार लोक आपल्या डोक्यांत एक कांहीं तरी वेंड पिकवून पराच्या विछान्याप्रमाणे धारातीर्थी खुशाल आपले देह ठेवण्या करतां जात आहेत! आणखी एवढा हा अजस्र खंटाटोप कशा करतां? तर जिच्यावर सारी सेना उभी राहायला सुद्धां जागा मिळणार नाही, किंवा जी युद्धांत मृत्यु पावलेल्या लोकांची प्रेतें गाडून टाकायला सुद्धां पुरणार नाही, अशा एका भिकारी जमिनाची चिऱ्हीसाठीं! अरेरे! आजपासून-याच घटकेपासून-माझ्यां डोक्यांत विचार येतील ते रक्तपाताचेच असले पाहिजेत! नाही तर ते कुच कामाचे असं मी समजेन ! ✓

[जातो.]

प्रवेश ९.

(विशाल गडच्या किल्ल्यातील एक दिवाणखाना.)

[राणी मदालसा, हरसेन व एक गृहस्थ]

राणी—छेग बाई ! तिच्याशीं मी कांहीं बोलायची नाही.

गृहस्थ—छे ! तिची कांहीं स्थिति नीट दिसत नाही. अगदी वेढी होऊन गेली आहे. एकंदर तिची ही अवस्था पाहून आपल्याला तिची फारच कोंव येते.

राणी—ती म्हणते तरी काय ?

गृहस्थ—हें पहा, ती एक सारखी आपल्या बापावद्दल बडबडत असते. ती म्हणते, या जगांत एकंदर साऱ्या लबाड्या आहेत. 'हं हं' असं म्हणून आपला ऊर बडविते. रत्यांत पंडलेल्या काड्या पाहून त्यांच्यावर रागावते. एकंदरीत पाहिलं असतां ती जें भाषण करिते त्यांत मेळ मुळींच नसतो. त्याचा अर्थ मुळींच करितां येत नाही. आतां ती जेव्हां जेव्हां आपल्या मनाशीं बोलत असते, तेव्हां ती जे थोडेसे शब्द बोलते, त्या श-

द्वांत ऐकणारानें आपल्या पदरचें कांहीं शब्द घातल्या खेरीज त्यांचा अर्थच होत नाही. तिच्या त्या डोळ्यांवरून, त्यांमनि वरून, आणखी इतर हावभावावरून तिच्या मनामध्ये कसला तरी विचार चालला आहे असं वाटतं. पण निश्चितार्थ कांहींच निघत नाही. तरी पण तिच्या मनाला कांहीं तरी मोठ्ठं दुःख झालं आहे, इतका अर्थ उघड होतो:

हरसेन—सरकार, आपण स्वतः जर तिच्याशीं एकदां शौ-
लाल तर वरं होईल. कारण, दुःखानं डागलेल्या मनांवर ती ए-
खादा भलताच ग्रह करील, अशी भीती वाटते.

राणी—घेऊन यातर मग तिला इकडे.

हरसेन—जी सरकार. (जातो.)

राणी—(मनांत) हर ! हर ! माझ्या या पापी मनाला एवढंसं कांहीं अधिक झालं म्हणजे कांहीं तरी मेला एखादा भयंकर प्रसंग गुदरतो कीं काय, अशी भीती वाटते. पापाला म्हणून जितकं जितकं छपवायला जावं तितकं तितकं मेलं तें अधिकच उघडकीस येतं!

(हरसेन चंद्रकलेला घेऊन येतो.)

चंद्रकला—विचित्रपुरीच्या त्या सुंदर महाराणीसहिब कुठे आहेत वरं ?

राणी—चंद्रकले ! बेटां तुझं कसं आहे आतां ?

चंद्रकला—(गति)—

पद.

‘ उभीजवळ खरी ’ या चालीवर.

॥ प्रेमांचे चिन्ह ह्मणोनी, काय वाई तारे सांगावें ॥ ध्रु० ॥

॥ वस्त्रादिकभूषणभारें काय वाई तारे समजावें ॥

राणी—अग वाई यां तुझ्या कडव्याचा अर्थ तरी काय समजावा ?

चंद्रकला—असं म्हणता ? पायां पंडते. बघां—बघां—
(गाने)

॥ गेलां तो गेलां वाई, कायं करूं जाईं मरोनीं ॥

॥ भणभण हां वारां वाही, दंगडामधिं राहि पडोनी ॥

राणी—अग पण चंद्रकले—

चंद्रकला—अहो वाई हें पंहां—(गाते)

॥ शुभ अशा वस्त्रांनीं, तनु त्यांचि जाईं झांकोनी ॥

(राजा येतो.)

राणी—अग वाई ! पाहिलीत कां काय इची स्थिती झाली आहे ती !

चंद्रकला—(गाते.)

॥ मधुर अशा पुष्पांनीं, तनु सुंदर जाईं भरोनी ॥

॥ चाला जया पुष्पांनीं । पडताचि जेवें । मार्गीं रडावें ।
अश्रु गळावे । जेविं खरे प्रेम अतावे ॥ प्रेमाचें ॥ १ ॥

राजा—काय हातें आहे माझ्या वाईला ?

चंद्रकला—तुमचं साऱ्यांचं कल्याण असो. अधी होता वाढ्या, मग झाला पाग्या. देवा ! आपली साऱ्यांची सध्यां काय स्थिती आहे, हें आपल्याला ठाऊक आहे. पण पुढें काय आपली स्थिती होईल हें कोणाला ठाऊक आहे ? देव तुझाला पोटभर खायला देवो वरं !

राजा—अरे ! अरे ! पोरिला बापाशिवाय कांहीं दिसत नाही वरं. बापाच्या दुःखानं ही अगदी वेडी झाली आहे.

चंद्रकला—अहो, मी पदर पसरतें, त्याचो गोष्ट आतां कशा काढतां ? पण हें पहा, याचा अर्थ काय, अमं जर कोणी विचारलं तर मी सांगतें हें त्याला सांगा—(गाते.)

साकी.

॥ दिवस सणाचा उदक येई प्रातकाळीं जाऊं ॥

॥ कुमार तूं वा मी हि कुमारी उपवनीं सौख्या घेऊं ॥

॥ जाऊं गुगवंता । उपवनीं जाऊं कुलवंता ॥ १ ॥

राजा—अरे, पण इची अशी ही स्थिती झाली तरी केव्हां पासून?

चंद्रकला—सारं ठीक होईल, थोडा धीर धरला पाहिजे. पण त्याला त्यांनीं दूर रानांत नेलं, हा विचार माझ्या मनांत आला म्हणजे मला रडूं आवरत नाहीं. अरेरे ! माझ्या भावाला सुद्धां हें कळेलच. तर मग तुमचे साऱ्यांचे मजवा पार उपकार आहेत. अरे माझो गाडी कुठे आहे ?—बायांनीं मी येतें वरं— मी येतें वरं—मी येतें वरं—

(जाते.)

राजा—अरे, जा तिच्या मागं जारे. कोणी तरी तिला. नीट संभाळा.

[हरसेन जातो.]

राजा—अरेरे ! या हिच्या वेडाचं कारण दुर्धर दुःखरूप विष होय. ह्या सव दुःखाचं कारण, तिच्या बापाचा मृत्यूच होय. हे पहा. (राणीकडे पाहून) विघ्न थायल्ल लागलीं, म्ह-

णजे एकावर एक येतात. प्रथम ह्या पोरीचा बाप बळी पडला, त्यावर तुमचा मुलगा विदेशी गेला. आणखी वस्तुतः येथून त्याची रवानगी करण्यास सुद्धां तो स्वतांच कारण झाला. प्रजाजनांची मनं या आर्तवीर्यागवाच्या मग्णापासून अगदीं क्षुब्ध होऊन गेलीं आहेत. आर्तवीर्याची क्रिया आम्ही कशी तरी आटोपली. पण गरिब विचारे चंद्रकला भ्रमिष्ट होऊन वेड्या सारखी चोहोंकडे फिरूं लागली बरं ! इचा भाऊ सुद्धां विलासनगरीहून परत आला आहे. कारण, त्याच्या बापाच्या मृत्यूविषयी लोकांनी त्याच्या मनांत भलभलत्या गोष्टी सांगून त्याचे कान भरून टाकले आहेत ! कार्य करावं ! प्रिये ! ह्या एकंदर गोष्टी मनांत आल्या ह्मणजे दुःखानं व भितीनं माझी मती मूढ होऊन जाते व हा जीव अगदीं नकोसा होऊन जातो.

[आंत गडबड होते.]

राणी—अग चाई ! कसली ही गडबड ?

राजा—अरे, ते नागच्या तरवारीचे आरव काय करताहेत? त्यानां म्हणावं नाट बंदोबस्त ठेवा.

(दुसरा गृहस्थ येतो.)

राजा—कायगे, काय गडबड आहे?

गृहस्थ—महाराज, आपला जीव बचावावा! घात होण्याची वेळ आली आहे. जमा एखादा समुद्र खवळतो, त्याप्रमाणं शूरसेन बरोबर बंडखोर लोक घेऊन आपल्या राज्यांत मोठा धिंगाणा घालीत आहे. लोक त्यालाच राजा ह्मणून आरडत आहेत. आणखी राजसत्तेचा विध्वंस करण्यास प्रवृत्त होऊन लोक 'आमचा राजा शूरसेन आहे ! शूरसेन आमचा राजा!' असे म्हणत सुटले आहेत.

राणी—अरे तुम्ही सारे हे विचित्रपुरीचे लोक कुठ्यासारखे भलत्यालाच राजा म्हणतां अं ! अरे मेल्यानां!

राजा—अरे दरवाजे तर यांनी फोडले.

[आंत गडबड होते.]

(शूरसेन सशस्त्र आंत येतो. त्याच्या मागून लोक येतात.)

शूरसेन—अरे तो कारभारी कुठे आहे ! [लोकांना] बाबां-
नां! तुम्ही सर्व बाहेर उभे रहा.

लोक—छे, छे, आह्मी आंत येणार.

शूरसेन—मी तुझांपुढे पदर पसरतो, क्षणगर बाहेर उभे रहा—

लोक—वरं आहे सरकार.

[बाहेर उभे रहातात.]

शूरसेन—लोकहो, तुम्ही दरवाज्याशी उभे रहा (रमा-
कांतास) अरे चांडाळा ! माझा बाप कुठे आहे तो दे—

राजा—बाळा शूरसेना, शांत हो, शांत हो.

शूरसेन—बाई साहेब! ही वेळ शांत होण्याची नाही,
जर मी यावेळी शांत झालों, तर मी आपल्या बापाची
अवलादच नव्हे !

राजा—अरे शूरसेना, तू असं हेंवड काय म्हणून माजिवलस?

[राणी शूरसेनास धरावयास जाते.]

राजा—तू कशाला त्याला धरतेस? माझ्या विषयी कांहीं का-
ळजी करू नकोस. मला हा काय करणार आहे ? राजसत्ता जी
आहे, तिचा असा कांहीं प्रताप आहे की, राजद्रोही मनुष्याचं
त्याच्या पुढे कांहीं चालणार नाही. शूरसेना तुला इतकं संतापा-
यला झालं तरी काय ? (राणीला) तू त्याला सोड.

शूरसेन—माझा बाप कुठे आहे तो सांग ?

राजा—तझा बाप तर मेला.

राणी—पण हें बघ, त्याला कांहीं यानीं मारलं नाहीं.

राजा—उगिच रहाग, त्याचं काय ह्मणणं आहे तें तर ऐकूं दे.

शूरसेन—तो मेला कसा—कुणी मारला, तें सर्व सांगा. मी या वेळीं थ पाथापीला ऐकणार नाहीं. समजलांत ? मी या-बद्दल सूड घ्यायला कधीं कमी करणार नाहीं ! आणि याबद्दल जरी मला नर्कवास प्राप्त झाला तरी तो मी सुखानं सोशीन. काय होईल तें होवो—मी आपल्या बापाबद्दल सूड उगिवणार.

राजा—खुर्शील उगिव! तुला कोण आड येतो आहे ?

शूरसेन—मला बंदी करण्याची कोणाची प्राज्ञा आहे? माझ्या मनाचीच मला अटक!

राजा—बाबा शूरसेना, तुझ्या बापाच्या मृत्यूला कोण कारण झाला, हें जर तुला समजून घेण्याची इच्छा असेल तर त्याचं खरं कारण समजून घेण्याचं एकीकडे ठेऊन, तुझ्या बापाचे शत्रू व मित्र, या दोघांवर जेव्हां तूं सारखंच शस्त्र धरतोस, तेव्हां हें मोठ्ठं आश्चर्य आहे बोवा !

शूरसेन—छे, छे, मी तसं कांहीं एक करणार नाहीं. माझ्या बापाला ज्यानं मारलं असेल, त्याचाच मी सूड घेईन.

राजा—तुझ्या बापाला कोणी मारलं हें कळण्याची तुझी इच्छा आहे काय ?

शूरसेन—उघड आहे. जो मला त्याचं नांव कळवील, त्याला आपल्या बाहूंनीं मी दड आलिंगन देईन. आणि मी त्याच्या घरीं कच्चया घड्यानं पाणां भीन.

राजा—आतां मात्र तूं शहाण्यासारखा बोलतोस. हें बघ, तुझ्या बापाच्या मृत्युविषयीं मी निरपराधो आहे. इतकंच नाही. पण त्याच्या कर्त्तिजां मला उलटं पार दुःख झालं आहे !

लोक—(आंत गडबड करितात.) अरे, तिला येऊं द्या, आंत येऊं द्या. तिला वाट सोडा:— (चंद्रकला येते.)

शूरसेन—अरे, कसला गलबला ? (चंद्रकलेकडे पाहून) हे भगवन् सूर्यनारायणा ! तूं आपल्या प्रखर किरणांनीं माझा मंदू दग्ध करून टाक ! हे अधूर्णो ! तुम्ही माझ्या या नेत्रांची दर्शनशाक्त नष्ट करून टाका ! ताई, अग ताई ? देवची शपत घेऊन मी तुला सांगतो. या तुझ्या वेडाचा मी पक्का सूड घेईन ! ज्या दुष्टाच्या कृत्यांनं माझी ताई भ्रमिष्ट झाली, त्याच्या नरडीचा घोट घेतल्याशिवाय हा शूरसेन कधीं ही रहाणार नाही. हे वसंतमंजरी ! हे माझे भमिनी ! माझे ताई ! सुंदरि चंद्रकले ! अरे ! भगवन् ! या तरुण कुमारिकेची बुद्धि, एखाद्या म्हातारच्याच्या बुद्धी सारखी नष्ट व्हावी हें उचित आहे काय ? अहाहा ! जगांत असंच आहे ! जीं जीं म्हणून चांगलीं माणसं असतात, तींच देवाला आवडतात. तेव्हां, त्यांचा तो चांगुलपणा आम्हां अधम पातकी माणसांच्या उपयोगी पडावा, इतकं आमचं मोठं भाग्य कुठून असेल वरं ?

चंद्रकला—(गाते)

पद.

('परिणिलें न मुनिकन्येला' या चालीवर.)

ठेविलें मदीया ताता ॥ धरणीवर मी हि वघतां ।
वहु होय दुःख मम चित्ता ॥ किति वर्णुं कित्ती तरी
आतां ॥ किति सांगुं तुम्हां, वाई सांगूं ॥ २॥ नयनाश्रु
तनूवरि पडतां ॥ भिजुनी ती भिजुनी जातां ॥ हृदय
हें जणों घन होतां ॥ हो वष्टि काय ती पुसता ॥

शूरसेन—तई! तूं जर देहभानावर असतास तर माझी सूड घेण्याची इच्छा जशी आतां उचंबळली आहे, तशी उचंबळली नसती.

चंद्रकला—(गाते)

गा वाई गाहो गाहो गा, गा, गा, तुझी गाहो—

अग वाई ! काय तरी हें कडवं जमलं आहे !

शूरसेन—यांत काय अर्थ आहे? हिच्या बोलण्यांत कांहीं मेळच नाही. अरेरे !

चंद्रकला—(हातांतल्या परडीतलीं फुलें घेऊन) हं. हीं घ्या गुलाबाचीं फुलं ! हं. हें चाफ्याचं फूल. वाः ! कानावर ठेवलं ह्यणजे काय मौज दिसते ! हें शिरसाचं फूल ! सख्या, हें तूंच माझ्या कानावर ठेवलं होतंस नव्हे ?

शूरसेन—वेड रे वेड ! काय म्हणावं याला ! शिव ! शिव !

चंद्रकला—हं, झालं. हीं घ्या बकुळीचीं फुलं. हीं घ्या मदनबाणाची. ही शेवंती ! अग वाई, पण हें पहा सूर्यफूल ! मी तुझाला प्राजक्ताचीं फुलं दिलीं असतीं, पण माझा बाबा मला सोडून गेला, तेव्हां तीं सारीं कोमेजून गेलीं ! कुणी म्हणतात, त्यांचं झालं तें बरंच झालं ! (गाते.)

पद.

(' जाऊनि सांगा माधवाला '—या चालीवर.)

॥ मैन आवडती ॥ पोपट मैना आवडती ॥ ध ॥

प्रवेश ५ वा.]

वीरसेन नाटक.

आणि दुःखानं व शोकांन विव्हळ झाली असे म्हणजे तें सौंदर्य तिला सोडीत नाही !

चंद्रकला—(गाते.)

पद.

(' मदना चंद्रा सुवैरी तुझी '—या चालीवर.)

ताता माझी कशी तरी झाली स्थिती । झाली माझी
स्थिती ॥ ध्रु० ॥

‘ येई न आतां खास पुन्हा तो ’ ।

झणुनि असे रडती ॥ विहगगण ॥ १ ॥

येईल आतां परतुन कैचा ।

कुंठेत होय मती । मम ही ॥ २ ॥

शुभ्र तयाचे केश हिमासम ।

शुभ्र असे असती । सकळही ॥ ३ ॥

गेला गेला—शोक वृथा कां

सकळांची ही गति ॥ भू वरी ॥ ४ ॥

देव तयाला निज सुखधामीं

नेवो, ही विनती ॥ प्रभुला ॥ ५ ॥

तुम्हां सर्वांचं कल्याण होवो वर !

—जाते—

शूरसेन—अरे देवा ! अहो ! हें पाहिलंतना ?

राजा—शूरसेना, तुला दुःख फार झालं आहे हें मी

ला मारण्याच्या कामांत जर माझा हात कोणच्याही प्रकारे असला तर, फार काय-पण हें सर्वराज्य तुझ्या स्वाधीन करीन! माझं सर्वस्व, माझं जीवितही तुझ्या स्वाधीन करीन! पण असं जर नसेल, आणि तूं जर क्षणभर स्वस्थपणानं माझं बोलणं ऐकशील, तर ज्या दुष्टानं तुझ्या बापाचं जीवित हरण केलं आहे त्याचा सूड घेण्याच्या कामांत मी देखील सहाय होईन !

शूरसेन—बां, तसंच कां होईना. पण ज्यानं माझा बाप मारला, तो प्रत्यक्ष कृतांत जरी असला तरी देखील मी त्यास शासन करीन! अहारे ! माझ्या बावा ! या दुष्टानं तुझे पुरते अंत्यविधीही मला करून दिले नाहींत! तझ्या मुलाची व तुझी भेट सुद्धां होऊ दिली नाहीं! असा जो दुरात्मा असेल त्याच्या नरदीचा घोंट मी घेईनच घेईन!

राजा—खुशाल घे बावा. पण ज्यानं हा अपराध केला असेल, त्याजवरच तुझी कुन्हाड पडूं दे, झणजे झालं. चल, माझ्या बराबर चल. (जातात.)

प्रवेश ६.

स्थळ—किल्ल्यांतील दुसरा एक दिवाणखाना.

(हरसेन व एक सेवक येतात.)

हरसेन—कोण आहेत रे ते? माझ्याजवळ काय त्यांचं काम आहे ?

सेवक—महागाज, कोणी कोळी लोक आले आहेत. आपल्या नांवचं पत्र आणलं आहे असं ते सांगतात.

हरसेन—गेऊं दे त्यांना आंत. (सेवक जातो) कठन बरं

(कोळी लोक येतात)

एक कोळी - जोहार सरकार !

हरसेन - कारे, कुठून आलांत तुम्ही ?

कोळी - महाराज, आपल्या इकडून सौगाशाला वकील गेले होते, त्यांनी आम्हांजवळ आपल्या करितां हें पत्र दिलें आहे. आपलंच नांव हरसेनराव नाही का ?

हरसेन - होय बाबा. माझंच नांव हरसेन. आणि पाहूं पत्र कुठे आहे तें.

(कोळी पत्र देतो.)

(वाचतो.)

‘विनांति विशेष. हरसेना, तूं हें पत्र चोरून वाच. आणि वाचल्यावर या कोळ्याची राजापार्शी दाद लाव. त्यांच्या जवळ राजाला देण्याकरितां कांहीं पत्रे पाठिवलीं आहेत. विवित्रपुरी सोडून आह्मी निघाल्यानंतर दोन दिवसांनीं समुद्रांत कांहीं शूर चांचे लोकांचें एक गलबत आमच्या गलबतावर चढून आलें. आमचें गलबत लवकर चालेना. यामुळे हातघाईची वेळ येऊन आम्हांला त्या चोरध्यांशीं युद्ध करावें लागलें. त्या सपाठ्यांत मी त्यांच्या गलबतावर निसटून गेलों. ते चोरटे आमचें गलबत सोडून पळूं लागले. मी एकटाच सांघडलों. त्यांनीं मला बंदिवान केलें. परंतु, पुढें मजवर दया करून त्यांनीं मला फार चांगल्या रीतीनें वागाविलें व शेवटीं मला विचित्रपरीजवळ

झ्या मनांत आहे. असो. मी पाठविलेलीं पत्रें राजाला पोचतील असें कर. आणि माझ्याजवळ फार त्वरेनें निघून ये. असें केलेंस तरच तुझा अकस्मात् मृत्यु टळेल असें समज. मी तुला अशा कांहीं गोष्टी कळविणार आहे कों, तूं त्या ऐकल्या-बरोबर तोंडांत बोटच घालशील ! हे कोळी लोक फार भले आहेत. ते तुला मी जेथे आहे तेथे आणून पोहोचवितील. विठोजी व संभाजी हे सौराष्ट्राला जाऊन पोहोचले असतील. त्यांच्या विषयी तुझ्याजवळ मला पुष्कळ सांगायचें आहे. लोभ करावा, हे विनंति.

तुझा प्रिय मित्र,

वीरसेन'

चलारे गळ्यांनो ! मी तुम्हांला राजाकडे नेतो. ही तुम्ही आणलेली दुसरी पत्र ज्याची त्याच्या हातांत एकदां पडली, म्हणजे ताबडतोब ज्याच्याकडून तुम्ही ही पत्र घेऊन आलांत त्याच्याकडे मला घेऊन जा. मी तुमच्या बरोबर येणार. समजलां ?

(जातात.)

प्रवेश ७ वा.

स्थळ—किल्ल्यांतला एक दिवाणखाना.

[राजा व शूरसेन येतात.]

तुला ठाऊकच आहे कीं, तुझ्या बापाला ज्यानं मारलं त्यानं माझाही जीव घेण्याचा यत्न केला होता.

शूरसेन—हो. मी तें ऐकलंच. पण कांही, असले हे त्याचे वेडेवेडे चाले व त्याची तीं दुष्ट कृत्यं आपण सहन कशीं केलींत? राजाच्या संरक्षणाला व आपल्या शहाणपणाला योग्य असा वंदोवस्त आपण करायचा होता.

राजा—शूरसेना, तूं म्हणतोस असं मी केलं नाहीं याचीं दोन विशेष कारणं आहेत. हीं कारणं तुला कदाचित् चांगलींशीं वाटणार नाहींत. तरी मला तीं सबळ वाटलीं. त्याच्या आईचा त्याच्यावर पडला विलक्षण लोभ ! तिचा सर्वस्वी जीव कायतो वीरसेन ! माझ्याविषयीं म्हणशील, तर माझा तो गुण म्हण, किंवा माझी आपली एक वाईट खोड आहे असं म्हण, माझा व तिचा असा कांहीं ऋणानुबंध आहे कीं, ती जें करील त्याच्या बाहेर मला जावतच नाहीं ! तिच्या मर्जीविरुद्ध कोणचीही गोष्ट करणं, हें माझ्या हातून घडतच नाहीं ! दुसरं कारण असं कीं, प्रजेचा तो फार आवडता पडला. वीरसेनावर लोकांचं फार प्रेम असल्यामुळं त्याचे दोष त्यांनां दिसतं नाहींत. उलटे त्याचे जे दोष, तेच त्यांनां गुण असे वाटतात. त्यामुळं एखादा बाण सोडला असतां वाऱ्याच्या सोसाऱ्यानं तो पुन्हा जसा आपल्या ठिकाणीं परत यावा, तशी माझी अवस्था होते !

शूरसेन—वा ! हें चांगलं ! आमचा बाप गमावला. माझ्या बाहिणीला भ्रमिष्ट करून सोडली. माझ्या ताई सारखी बहिणीसगळं जग सोडूं गेलं तरी मिळायची नाहीं ! इतकं माझं नुकसान झालं ! तेव्हां या साऱ्याबद्दल मी त्याच्या सूड घेतल्याशिवाय राहूं न्हयतां ? कधींही रहाणार नाहीं.

आम्ही आहोंत ? थोडक्यांत समजेल तुला आम्ही काय करणार आहोंत नें ! तुझ्या बापावर आमचा मोठा लोभ, आणखी आमचेही जीव आम्हांला प्यारच आहेत. तेव्हां, एवढ्यावरून मला वाटतं—गोष्ट तुझ्या ध्यानांत येऊन चुकलीच असेल.—

(एक जासूद येतो.)

(जासूदाला) काय ? काय खबर आहे ?

जासूद—खाविंद, वीरसेन महाराजांकडून पत्र आली आहेत. (पत्रे पुढे करतो.) हें सरकारच्या नावाचं. आणखी हें राणी साहेबांच्या नावाचं.

राजा—वीरसेनाकडून ? कुणी आणली ही पत्रं ?

जासूद—जहाजावरच्या कोळी लोकांनी आणली असं सांगतात. मी कांहीं त्यांना पाहिलं नाहीं. मला ही माणकोजीनं दिलीं. आणखी ज्यानं तीं आणली त्याच्या पासून माणकोजीला मिळालीं.

राजा—शूरसेना ? मी हीं वाचतां. तूं ऐक त्यांत काय लिहिलं आहे तें. (जासूदाला) जा तूं.

(जासूद जातो.)

(राजा पत्र वाचतो.)

‘ श्रीमंत रमाकांत महाराज, स्वामीचे सेवेशीं. आपल्या राज्यांत मी नागवलेला येऊन पहलों आहे. उदईक आपल्या चरणांचें दर्शन व्हावें ही इच्छा आहे. भेटी अंतीं आपली क्षमा मागून मी असा अकस्मात परत कसा आलों, वगैरे इत्थंभूत वर्तमान सर्वेशीं विदित करानि, हे विज्ञापना.

मंडळी परत आली ! कां ह्यांत कांहीं तरी लबाडी आहे? छे, खोट असेल हें !

शूरसेन—त्याचं अक्षर आपण चांगलं ओळखीत असाल ?

राजा—हो हो. ओळखीत असाल ह्मणून काय विचारतोस? हें वीरसेनाचंच अक्षर! काय, काय ह्मणतो? 'नागवलेला!' आणि हें इथें ताजाकलम घातलें आहे, यांत म्हणतो की 'मी इथें एका आलों आहे' ! शूरसेना, तुला यांत कसं काय वाटतं आहे ?

शूरसेन—महाराज, माझी यांत विलकूल मति चालत नाही ! पण त्याला येऊं या तर खरा. हें ऐकल्या बरोबर मला मेशी हुशारी आली आहे. 'तूं असं काम केलं आहेस या बद्दल बच्चाराम! तुला चांगला हात दाखवीन' असं मी त्याच्या तोंडावर बोलें !

राजा—शूरसेना, असं जर असेल—आणखी अमं असलंच पाहिजे—असं जर नसावं तर मग कसं असावं ? पण हें बघ, तूं माझी एक गोष्ट ऐकशील ?

शूरसेन—हो, हो. हें काय विचारणं ? पण तोडजोडीची गोष्ट नका सांगूं.

राजा—छे, छे. तोडजोड कसली घेऊन बसलास ? तो जर परत आला असेल, आणि ही सफर पुनः न करण्याचा त्याचा विचार असेल, तर मी एक अशी युक्ती योजून ठेवली आहे की, त्या युक्तीनं त्याचा निकाल लागणार. लागणार ! इतकं होऊन पुनः तो मेल्या बद्दल आपण आपले नामा निगळेच ! फार काय, त्याची आई सुध्दां केवळ आपल्या दैवाला दोष देऊन स्वस्थ बसेल.

राजा—ठीक आहे. तें माझ्याकडे लागलं- तूं प्रवास पुष्कळ केला आहेस असं मी ऐकलं आहे—आणखी ती गोष्ट वीरसेनाच्याही कानी पडली आहे—कीं, तूं एक अलौकिक गुण संपादन केला आहेस : तुझ्यांत दुसरे पुष्कळ गुण वास करतात, पण त्यांच्या मध्ये हा जो अप्रतिम गुण तुझ्या अंगी आहे, त्याचा वीरसेनाला मोठा मोठा हेवा वाटतो. मला वाटतं हें फार नीचपणाचं लक्षण आहे !

शूरसेन—महाराज, असा हा अप्रतिम गुण माझ्यांत आहे असं आपण म्हणतां, तो कोणचा वर ?

राजा—तो गुण तुझ्या तारुण्याला परम शोभा देणारा आहे. एवढंच नाही तर तुझ्या सारख्याला तो अवश्यच आहे म्हटलं तरी चालेल. कारण, तरुण माणसांना तो आलबेला मंदील, तो कडकडीत अंगरखा, तो सुडसुडित छान छवेला पोषाख, या गोष्टी शोभणाऱ्याच असतात; त्याचप्रमाणे वृद्धापकाळीं वृद्ध माणसांनीं पांढरं किंवा कंदी पागोटं घालणं, साधा पोषाख करणं, हेंच त्यांना योग्य आहे. कारण, त्यांच्या ठिकाणीं भारदास्तपणा, पोक्तपणा व गांभिर्य असलं पाहिजे. अस्तु. दोन महिन्यापूर्वी विलासनगरीहून एक गृहस्थ आला होता. विलासनगरीचे लोक मी स्वतां पाहिलेच आहेत. घोड्यावर बसण्यांत मोठे पटाईत—पण हा बोवा गृहस्थ पाहिला त्याची या कामांत अगदीं हद्द आहे ! घोड्यावर गडी एकदां भिडला कीं जसा त्याच्या पाठीतूनच निघाला आहे! काय सांगावं, ह्या उमराचा सुंदर जनावरावर एकदां त्यानं स्वारी केली कीं असं वाटे-ब्रम्हदेवानं त्या घोड्याला अन् स्वाराला एकदमच निर्माण केलं कीं काय असं वाटे! माझी वध, कल्पनाच चालेना त्याला पाहिल्या बरोबर ! मला वाटे कीं हें असेल तरी कसं ?

प्रवेश ७ वा.]

वीरसेन नाटक.

१४३

शूरसेन—हाँ, आला लक्षांत. मी आपल्याला खास सांगतो, तो आमचा हयपतीच असेल.

राजा—हो. हो. तोच तो. त्याला इथे हे लोक हैपतराव म्हणत. कुणी कुणी हैपतराव असंही म्हणत.

शूरसेन—वा ! हा हयपती तर माझ्या चांगल्या ओळखीचा आहे. त्याचा माझा फार स्नेह. विलासनगरातल्या लोकांच्या गळ्यांतला तो केवळ ताईत आहे.

राजा—त्यानं माझ्या जवळ असं कांहीं तुझ्या पटा खेळण्याच्या कसबाचं वर्णन केलं कीं कांहीं बोलणं नाही ! आणखी या कामांत तूं विलक्षण कसरत करून अलौकीक गुण संपादन केला आहेस असं त्यानं मला सांगितलं. आणखी त्यांतून तुझ्या तरवारीची तर त्यानं फारच तारीफ केली आहे. ती इतकी कीं, तुला जर जोड मिळेल तर तुम्हां दोघांची झूज पहाण्याची फारच मौज आहे. फार काय, त्यानं मला शपथ वाहून सांगितलं कीं आमच्या विलासनगरांत तलवार झेलण्यांत त्याची हातचलाखी, त्याची ती उभं रहाण्याची ऐट, आणखी ती डोळ्यांची तरतरी, या गोष्टींत शूरसेनाचा हात कोणाच्यानेही धरवणार नाही ! त्या गृहस्थाच्या तोंडचीं हीं अक्षरं जेव्हां वीरसेनानं ऐकलीं, तेव्हां त्याला तुझ्या विषयीं अतिशय हेवा वाटला. आणखी तो म्हणाला, 'देव'करी आणखी शूरसेन इथे येवो कीं मग दाखवूं त्याला हात !' या वरून पहा आतां काय असेल तें !

शूरसेन—महाराज, म्हणजे काय ?

राजा—शूरसेना, तुझा बाप तुला प्रिय होता कीं नाही ? तसं हे बापाविषयींचं दुःख वरवर आहे. किंवा तुझ्या अंतः

राजा—हेतू काय ह्यणून काय विचारतोस ? तुझी बापा-
वर मुळींच प्रीति नव्हती असं नाही कांहीं माझं ह्यणगं! ओ, प्री-
तीला कोणच्या तगी काळी आरंभ होतोना ? तेव्हां मला अनु-
भवानं असं वाटयाला लागलं आहे कीं, विस्तव किंवा विस्तवाचा
ठिणगी पडल्यापासून कांहीं वेळानं विझून जाते, तसं बापावि-
षयीं तुझं जे प्रेम, त्याची तर अशी अवस्था झाली नसेलना ?
प्रीतिरूप ज्योतमध्येच अशी एक वात किंवा काजळी राहते
कीं, तिच्या योगानं ती ज्योत विझून जाते. दुसरं असं आहे
कीं, कोणच्याच गोष्टींत नेहेमी एक सारखा चांगुलपणा
राहतच नाही. कारण, चांगुलपणा वाढतां वाढतां इतका
वाढतो कीं तो अतिशयित होऊन त्याची शेवटीं माती होते :
अमकी गोष्ट करायची, असं एकदां मनानं ठग्विलं ह्यणजे मग
तो केलीच पाहिजे. पण कोणचीही गोष्ट करण्याविषयींची ही
इच्छा परिपूर्ण व्हायला हजारों विन्नं मध्ये येतात ना ! एकदां
ती वेळ निघून गेली मग फलाणी गोष्ट आपल्याला केली पा-
हिजे होती, करणं आपलं कर्तव्य होतं, असं म्हणत बसणं म्हण-
जे एखादा उधळ्या मनुष्य आपण उधळून टाकलेल्या संपत्ती
करतां गडत बसतो, तशी गत आहे. असो. आतां मुळाशीं येऊं.
वीग्मेन परत आला आहे. तूं आपल्या बापाचा मुलगा आहेस
असं, नुमतं तोंडानं म्हणण्यापेक्षां हातानं काय करायला तयार
आहेस तें सांग ?

शूरसेन—तो कुठे देवदर्शनाला गेला, ह्यणजे तिथेच
त्यांची मुंडी उडिवती ! म्हणजे झालं कीं नाही ?

राजा—छे, छे, देवळांत झालं ह्यणून काय झालं ? खून
कुठे केला तगी वाईटच- पण ओगे! सडच घ्यायचा आहे तर त्या-

परत आला म्हणजे शूरसेन या नगमांत आला आहे असं त्याच्या कानावर घालतील, तुझी खूप वडेजात्र त्याच्याजवळ सांगतील व त्या विलासनगराच्या गृहस्थानं ज्या तुझ्या गुणाचं वर्णन केलं त्या गुणाची खूप तारीफ वीरसेनापार्शी करतील, अशी माणसं तयार करण्याची तजवीज मी ठेवतो. तात्पर्य काय, कीं तुम्हां दोघांचे दोन हात एकमेकांशी झाले पाहिजेत. वीरसेन म्हणशील तर तो जातीनं भोळवट, मनाचा उदार, व निष्कपट, सफा मनुष्य असल्यामुळं, हा दांडपट्टाच आहे किंवा तरवार आहे, हें कांहीं एक नपहातां एकदम लागेल खेळायला—पण तूं काय करशील—तूं कशी तरी लटपट करून दांडपट्टा न घेतां नुकतंच पाणी दिलेली एक छान तरवार हातांत घे, आणखी खेळाच्या नादांत कर एक वाग, आणखी घे आपल्या बापाच्या मरणाबद्दलचा सूड, आणखी काय !

शूरसेन—हो, हो. मी असंच करीन. आणखी त्यांत दुसरं असं करीन कीं मी आपल्या तरवारीला विषाचं पाणी देऊन ठेवतो. मला कोणी अवलियानं एका विषवल्लीचा अर्क देऊन ठेवला आहे ; तो इतका घातक आहे म्हणतां कीं, तो उगीच एवढासा सुरीच्या पाताला लाऊन ठेवला, आणखी त्यानं जर एखाद्याच्या अंगावर उगीच आपला ओरखाडा जरी ओढला, एखाद्याच्या अंगावर उगीच आपला ओरखाडा जरी ओढला, अन् रक्ताचा आणखी त्या विषाचा एकदां कां संयोग झाला—झणजे तुम्ही हवं तें करा, प्रत्यक्ष द्रोणागिरी जरी आणला अथवा एकंदर औषधी जमा करून त्यांचा जरी लेप केला, तरी कांहीं एक चालणार नाही ! त्या विषावर मुळीं उताराच नाही. तेव्हां मी आपल्या तरवारीचं टोंक त्या विषाच्या अर्कांत बुडवून काढतो.—म्हणजे त्याला कुठे जरी बोटकरलं तरी त्याचा प्राणच जावा !

राजा—या गोष्टीचा आणखी थोडासा विचार केला पाहिजे. आपला हा दाव साधायला योग्य वेळ आणव्ये योग्य साधक

सांपडतात कीं नाही, हें पाहिलें पाहिजे. कारण, हा चक्रविभु जर बासळला, आणखी आपला हेतु बाहेर पडला, तर मागून आपल्याला पश्चात्ताप होईल, असं काम करून उपयोग नाही. तेव्हां असं करावं कीं, आपली पहिली गोळी चुकली तर निदान दुसरी तरी लागावी ! म्हणून दोन गोळीचा बार भरून ठेऊं. थांब ! पाहूं बरं विचार करून कसं करावं तें. तुमची एकमेकांची पट्टा खेण्यांत कुशळता किती आहे, हें पहाण्या करतां आपण पैज लाऊं. —हं, बरं सुचलं—असंच करावं. पट्टा खेळतां खेळतां तुम्ही दोघे ही खूप तापलांत, आणखी तुमच्या तोंडाला शोष पडला—म्हणजे तूं खूप सपाटून खेळायला लाग—म्हणजे तो पाणी मागेल ! त्या वेळेस मी एक झारी भरून ठेवतो. त्यानं त्यातला थोडासा घोट घेतला झणजे त्यावर खायला एक विडा तयार करून ठेवतो—तो असा कीं आपला पहिला बार जर चुकला तर त्या विड्याची पिक घशाखालीं उतरते आहे तो निकाल !

(राणी येते.)

कां हो काय खबर आहे ?

राणी—विघ्न किनई मेलों, यायला लागलीं झणजे एकावर एक उड्या घालतात वाई ! शूरसेना ! बाळा, तुझी ताई बुडाली रे बुडाली !

शूरसेन—बुडाली ! झणजे ! कुठे ?

राणी—तो आपल्या त्या कळकीच्या बेटाखाली मोठा गेटा आहे कीं नाही—त्या आरशासारख्या पाण्यांत कळकीच्या कळलेल्या—पानांचं प्रतिबिंब पडलेंलं असतं—तिथे ती पाण्याच्या कडेला कमळं वेचायला गेली होती. कांहीं थोडोशीं कमळं वेचलींन आणखी आरांटी, जासवंद, कोरांटी आणखी अशी, तेथीं नांकडीं रानांतलीं फुलं वेंचून हार करीत होती. तेवढ्यांत एक कळक पाण्यांत वाकला होता, त्याला तिचा कुठे वाई पदर अ-

इकला तो सोडवायला म्हणून गेली, तों तो दुष्ट घातकी कळक मोडून किहो पाण्यांत पडला ! त्या बरोबर हिचा पाय निसटून ती त्या डोहांत पडली. त्या पाण्यांत पडलेल्या कळकाच्या आधारानं कांहीं वेळ एखाद्या जलदेवतेसारखी ती पाण्यावर गोड गाणों गात गात तरंगत होती.—आपली स्थिति काय झाली हे तिला वेढामुळ कसलं समजतं—इतक्यांत मला वाटतं तिला वाई पाण्यांतल्या आसरांनीं पाण्यांत ओडून नेली ! शिव ! शिव !

शूरसेन—हाय हाय ! माझी ताई खरंच कां बुडाली झणतां ?

राणी—होय रे बाबा, बुडाली बरं, बुडाली !

शूरसेन—काय माझ्यावर हे प्रसंग ? डोळ्यांतले अश्रू देखील सुकून गेले ! तथापि ममतेमुळं माझं हृदय अगदीं भरून आलं आहे. महाराज, मी आतां येतो. माझ्याच्यानं एक शब्द देखील बोलवत नाहीं.

(जातो.)

राजा—प्रिये मदालसे ! चल आपण जाऊं ! त्याला ताळ्यावर आणायला मला किती कष्ट पडले ? आतां हें आणखी दुसरं एक अरिष्ट उद्भवलं ! यामुळं याचा राग आणखी भडकेल कीं काय, अशी मोठी भिती वाटते. चल ये तर, जाऊं.

(जातात.)

अंक पांचवा.

प्रवेश १

स्थल—स्मशान.

दोन खाडा खणणारे लोक खोरे व कुदळी घेऊन येतात.

पहिला—काहो राव ! ह्ये कस, जीव दिलेल्या मानसाला पित्रांत कसं घाल्यालं ?

दुसरा—व्हय, पन् हिला घालत्यात्. वामनांनी जमूनशान् सांगितल्या.

पहिला—अस कस व्हईल् राव ? तिला कुनी बुडविल्या ?

दुसरा—व्हयर, तसच म्हन्त्याती.

पहिला—छे: राव! त्ये उगीच लटकच ह्यनत असत्याल— अस वगा, म्याहून पान्यामंदी येळ्यावानी दिली टाकून उडी, अन् बुडालो. अन् मंग, मला कुनी बुडावल ? म्याच न्हव काय ? अन् म्याच मला बुडावल, तवा म्या जीव दिला न्हव ? तसंच त्ये. तिनची पान्यामंदी उडी टाकली.

दुसरा—अव पन् माज तर ऐकाल का न्हाई राव ?

पहिला—दमाव्ह राव. ह्ये वगा, ह्ये हत पानी. वरं, अन् तुमचं घाव भलं करो, हत योक मनुक्षे. व्हयना ? जर त्ये मनुक्षे ग्दालं अन् शिरलं पान्यांत, अन् बुडालं—आल का घेनांत—तर का कुनी दुसऱ्यानं बुडावल ? जर पानी त्येला वडून निहऊन बुडावत, तर मंग मातर येगळा इचार व्हता. तर मंग, आपुन् आर्ज्याला जो मारीत न्हाई त्येन आपुन् आपलं औक्षे कर्मा वगेल असं कसं यईल राव म्हन्ता ?

दुसरा—अस का शास्तर ह्ये व्हय ?

पहिला—व्हय राव, त्ये काय कारटा वाचतो त्ये शास्तरं.

दुसरा—अव पन् त्येच खर यिगीत न्यारच् ह्ये ! ही जर शिरमंताची आवा नसती तर वामनाच पायची पुंजाया लागतना!

पहिला—ह्ये मातर खरं, इच्ये भन शिरमंतांनीं पान्यांत जीव घेवा, फास घेवा, काईची करावं, वामन् पोती काडतुया अन् घेतुया पित्रांत डकलून ! गरीवाचं मातर तस न्हाई. चला या तर त्ये खोर इकड. इच्येभन आपुन म्हाघेवाच गन् बनलोया—

दुसरा—म्हाघेव कोन ? सावकार व्हय ?

पहिला—न्हाई व्ह, समद्यांचा मायवाप. पहिल्यांदा कवटी त्येन हातात धरली वगा !

दुसरा—अव त्येला हात कुट व्हत ?

पहिला—हात् ल्योकाच्या ! थोतांड कुटल, इच्येभन पुगंन् बी आयकत न्हाई तुम्ही जनू ! अन् त्ये तुम्हासनी समजत बी नसल् ! परवा घेवळांत पुरानिकान न्हाई का मांगितलं कीं म्हादुबा मानसाच्या कवटीमंदी भीक मागत्यात ! मग हात नसत्याल तर म्हादुबांनं कशी कवटी धरता यईल, अन् भीक मागता यईल ? आतीं येक तुम्हासनी इचारतो जाव या, अन् जर न्हाई दिला तर खर राव तुम्ही थोतांडी !

दुसरा—अव जा राव, काय इच्यारता ?—

पहिला—वरं तर, सगळ्यापून वळकाट कोन बांदनाग ह्ये वरं ? गवंड्यापून, पाथरटापून, सुतारापून अक्शी वळकाट वगा !

दुसरा—अव तुरंगावरचा मांग त्यो ? यकटा मानुस झाडा-ला बांधतो कीं न्हाई, त्ये मातर तुटतातुटत न्हाई वगा !

पहिला—भल पटाईत् थोतांडी तर तुमी ! पन् भल मौजीची हा. त्यो मांग मुडदाराला बांधतुया तसं राव तुम्ही मुडार !

तुम्हासनी पोतीबी न्हाई, पुरान्बी न्हाई, शास्तरबी न्हाई, तुमा-
सनी ल्यो मांग व्हावा बांदाया ! बरं पन् बोला पघु.

दुसरा—काय म्हनता, गवंड्यापून, सुतारापून, पाथरटापून,
अकशी बळकाट बांधनारा कोन ह्ये ?

पहिला—व्हय व्हय.

दुसरा—ह्येरूच तर !

पहिला—हुं, पडू द्या की परकास् !

दुसरा—न्हाई धा ! ह्यादोवाच्यान् आपनाला न्हाई झाईत.

(दूर हरसेन व वीरसेन येतात.)

पहिला—न्हाइच् त्ये समजायच ! इच्यार करा, काईची करा,
नका उगाच डवोंक खाजवू ! अस कुट थ्वतांड्यांना कळतया ?
बगा त्येचा जाब—मसनांतला खळगी खन्नारा, त्यो असं घर
मानसाला बांदून घेतो की कंदीच मोडत न्हाई—! अर ए, आ-
पल्याला खन्ता खन्ता लई सोस पडलाया. आन् की वाइच तां-
बडं पानी !

(दुसरा जातो व पहिला खणता खणता गातो.)

॥ मर जानीच्या मरामंदी राव काइच सूचन्ना ॥ जी ॥

॥ खान प्येन वस्न बोल्न त्येवी उमगन्ना ॥ जी ॥

॥ पिर्वी मंदी अस्त्री ईन काई दिस्सना ॥ जी ॥

॥ थत बोलावं थत वसावं असं वाटं मन्ना ॥ जी ॥

वीरसेन—याला काळवेळ तरी आहे ? स्मशानांत खांच
खणतांना गातो आहे वेटा ? नेहमांचे सर्वई मुळें मन बाधिरावलं
आहे !

हरसेन—खरे तें. सहवासांत हा कांहीं अनुपमेय गुण आहे

(खांच खण्णारां गातो)—

॥ पर् काळानं हळू हळू धिल्ल झुगारुन्न ॥ जी ॥

॥ पोटा पान्याच्या काळजी मंदी धिल्ल लोटून ॥ जी ॥

॥ जसं इस्काच्या उब्या वाऱ्याला नव्तं कंदी मन्न ॥ जी ॥

(मनुष्याची कवटी वर फेंकतो.)

वीरसेन—ह्या कवटी मध्ये पूर्वी जीभ होती नव्हे? आणि ती गातही असेल! आणि तिला हा वडोबा एखाद्या महापातक्याच्या अस्थीसारखा कसा फेंकून देतो आहे? ही एखाद्या महा विष्णूसारख्या मुत्सद्याची देखील असेल! आणि तिची या गाढवाच्या हातून अशी अनास्था व्हावी अं?

हरसेन—सरकार, असं ही संभवेल.

वीरसेन—किंवा एखाद्या हांजी हांजी करणाऱ्या लुबऱ्या गृहस्थाची असेल! किंवा हे कोणी बडे वहादर दुसऱ्या समशेर वाहादरांना घोड्यावर पाहून त्यांचा तो घोडा उपटण्याकारितां त्याची वृथा स्तुती करणाराचीही असेल! नाही बरं?

हरसेन—होय सरकार. असंही असेल!

वीरसेन—किंवा आपल्या एखाद्या दरबारी बयासाहेबांची असेल! ज्यांच्याकडे कोणाला पहायची देखील पंचाईत, तिच्या कवटीला आतां या गृहस्थाचे खोऱ्याचे आणखी कुदळांचे टोले बसत आहेत. आणखी ही मौज घडायला आम्ही इथे! या हाडकांनी या बेढ्यानं विटीदांडू खेळावा, इतकीच या हाडांची योग्यता असावी अं! अरे, काय हें स्थित्यन्तर! हें पाहून मला किरस उप्तन्न होते!

प० मजूर०—(गातो)

॥ कुदळ पाटी आनिकू फावडं समुदं मिलुन्न ॥ जी ॥

॥ मसना मंदी पोटा मिळवितो खांची खनून ॥ जी ॥

॥ भिकार धंदा माज्या अवड्ला मन्ना लागून ॥ जी ॥

(दुसरी कवटी फेंकतो.)

वीरसेन—ही दुसरी पहा, ही एकाद्या न्यायशास्त्री बोवांची कशावरून नसेल ? किंवा एखाद्या धर्मशास्त्र्याची असेल ! आतां ह्यांचे ते श्लेष, ती घटपटादिक खटपट, ते धर्मशास्त्र व जशी दक्षणा तसा अर्थ करण्याविषयी ते त्यांचं दाजिय कुठे गेलं ? आतां हे ह्या मजुराला त्या घाणे-रह्या खोऱ्यानं आपल्यास कसे स्पर्श करूं देतात ! अथवा हे गृहस्थ कोणी जमीनदार असावेत ! मग त्यांचे ते पट्टे, चिट्टे आतां कुठे गेले ? चिट्टे आतां साडे तीन हात जागा देखील राखूं सकत नाहींत ! पण ते चांगले पट्टे मात्र गाळीव माती त्या ढोक्यांत भगताहेत ! त्यांच्या जमीनी तर जागच्या जागींच !

हरसेन—खरंच, त्यांचा कांहीं उपयोग नाही !

वीरसेन—हरसेना, कागद कशाचेरे करतात ?

हरसेन—चिध्यांचे महाराज.

वीरसेन—मग जुळलं ! ह्यांच्यावर लिहिलेल्या रेपोऱ्यांवर जे भरवंसा ठेवतात, त्यांची अकल देखील तितकीच चिध्यासारखी उकिरड्यावर टाकण्याच्या किमतीची समजायची ! असो. ह्या गह्याशीं मी कांहीं बोलतो. अरे, ही खांच कुणाचेरे ?

प० मजूर—माझी. (' मसना मंदी ' वगैरे गातो.)

वीरसेन—खरोखर, तूं आंत आहेस त्या अर्थी ती तुझीच.

प० मजूर०—महाराज, आपून तिच्या भांडर हात म्हुन् ती आपली न्हव ! माज्याइशी जर ह्मनाल तर हा मरद काड इंच्यांत न्हानार न्हाई. बाकी ही खांच आपली.

वीरसेन—तूं तिच्यांत आहेस येवद्याच वरून ती माझी

म्हणणं हां अगदीं लबाडी ! कारण, ही मेलेल्या माणसाकरतां आहे.

प० मजूर—तुम्हीच राव जिती लबाडी बोलता ! ही पद्या माज्यापून तुमच्याप उडल ! अपुन म्हन्ता तर आज माजी, उं. दा तुमची वी व्हेईल !

वीरसेन—ही कोणच्या पुरुषाला पुरण्या करितां खणली आहे ?

प० मजूर—पुरसा करता न्हव.

वीरसेन—तर कोणच्या बायको करितां ?

प० मजूर—त्येची न्हव.

वीरसेन—तर मग पुरायच तरी कुणाला यांत ?

प० मजूर—असं न्हव म्हाराज, हींत पुरायची ती आवा व्हती. पन् ती आतां म्येली.

वीरसेन—काय लबाड आहे बेटा ! मोठ्ठा खुबीदार बोलतो गुलाम ! हा धंदा किती दिवस करितोस बाबा ?

प० मजूर—हम्मेस ! वर्सातल सार दिस् थोरल म्हार. जांनों ज्या दिशीं फत्ते शिगावर फत क्येली त्या दिशीं क्येला म्हुरुत.

वीरसेन—त्याला वर्षे किती झाली ?

प० मजूर—इत्तची न्हाइ तुमाली ठाव म्हन्ता ? अत्र, गांवातलं याकांद यड बी सांगल ! आमच धाकट सरकार ईग्मेन म्हाराज जल्माला आल, त्योच दिस बगा. ते ते यड झाल्याती ते ! त्येन लांब कुट सुराक्ष्या का का झन्त्याती—इच्यभन नांव बी न्हाई येत—तक्ड पाठिवल हाये जनु !

वीरसेन—हं हं ! का बरं त्याला सौराष्ट्राला पाठिवलं ?

प० मजूर—हां, अक्षि त्ये त्येच सुराक्ष्या बर का—अन् का मंजी ? त्येना येढ लागल्या म्हून्शनी ! तत त्ये बर, श्यान व्हत्याल, आन् न्हाई झाल तरी थत काय मोठीशी पंचाइट ? व्हाइतना तसच येढ !

वीरसेन—कारे, असं कां ?

प० मजूर—अव थत त्येचं याढपन् कशानं समजत—थ समदच गाडीच्ये येढे !

वीरसेन—वरं, पण त्याला वेढ कसं लागलं ?

प० मजूर—लई चमत्कारानं लागलं म्हून्त्यार्ती !

वीरसेन—चमत्कारानं म्हणजे रे ?

प० मजूर—तुमच्याच पायाच्यान्, त्येचं श्यानपन् गेल्ल म्हून् याढ लागलं म्हून्नायचं.

वीरसेन—शाबास ! कुठे रे त्यांचं शहाणपण गेलं ?

मजूर—अव कुट मंजी, हत हतच या इचित्रपुरीमंदी हा मरद बगा—त्येला मिसरूधी नवत फुट्लं, तवापुन् त्या हित्त अन् ह्येच बगा काम करतुया ! ही कवटी बगा—एक इसा. अन् तान मजी किती—तिक्ती जुनी हाय.

वीर०—कोणार्चारे ही ?

मजूर—व्हता योक रांडल्योक यडा, त्येची हाय. तुमास्नी केनाची वाटतीया ?

वीर०—आम्हांस नाही माहित बोवा.

प० मजूर—तो थोरल्या म्हाराजाचा खुस् मसकच्या अन्या म्हून्शनी व्हता तो, त्येनं रांडल्योकान योक वखत माज्या डोकूरीन् अघनाचं पानी वतलन किव—त्येची त्येची ही—त्याच रांडल्योकाची !

वीर०—कऱ्य अन्याबाची ? षष् षष्. (कवटी घेतो.)

प० मजूर—व्हय सरकार !

वीर०—हरहर ! गरीब विचारा अन्याया ! हरसेना, हा फारच नकल्या असे बोवा ! ह्यानं मला हजारदां पाठीवर नाचविलं आहे आणि आतां तें स्वरूप इतकं बदलून गेलं आहे कीं, तिकडे पहावत देखील नाहीं ! ज्या ओठांनीं त्यानं माझे लहापणीं पुष्कळदां मुके घेतले, ते ओठ इथ्ये असतील बरं ! कां राव, आतां त्या तुमच्या चेष्टा कुठे गेल्या, त्या गप्पा, त्या मजेवार नकला आणि सर्व मंडळी एकदम खोखो हंसण्याजोग्या त्या थटा ! जा आतां जनानखान्यांत आणि सांगा मासाहेबांस इकडे येण्याच्या तयारीनं जरा जास्ती चट्टीपट्टी करण्यास ! असो, हरसेना ! तुला कांहीं विचारायचं आहे.

हरसेन—काय महाराज विचारायचं आहे ?

वीर०—भीष्मास राख्याची देखील हीच अवस्था झालीना ?

हरसेन—होय, अशीच महाराज.

वीर०—आणि अशीच ही घाण येत असेल ? हं ! (कचट्टी खाली टाकतो.)

हरसेन—होय, महाराज !

वीर०—काय चमत्कार हा ! आपण असतो कसे आणखी आपली काय ही दशा होते ! आणखी त्याच मातीचा एखादा कूड लिंपायला आणखी एखाद्या मोरीचं भोक बंद करायला उपयोग व्हावना ! अशाची अशी माती व्हावीना ! तिनं एखादा कूड लिंपावा ? हरहर !

हरसेन—महाराज, असं मनांत आणणं झणजे या दीर्घ कल्पनाच काढायच्या ! दुसरं काय ?

वीर०—कां बरं, यांत काय विलक्षण आहे ? भीष्म मनुष्य होता, भीष्म मेला, त्याची राख झाली व ती राख मातीत मि-

सळून गेली, आण मातीचा चिखल करतोंच, तीच एखाद्यानं कूड लिंपायला घेतली तर यांत अशक्य काय बरं?

श्लोक.

(हरिणी) मुवनिं असतां केली ज्यानें समस्त वसुंधरा
निजमुजवले पादाक्रान्ता, नृवीर असा स्वरा !
अहह ! वनुनी त्याची माती विचित्र घडे स्थिती,
गरिवगुरिवें तीनें मोठ्या घरांतिल लिंपिती !—
पण थंवा, बाजूला व्हा. ती राजाची स्वारी येत आहे !

(भट, चंद्राननेचें प्रेत, शूरसेन, राजा व
राणी प्रवेश करितात.)

काय ? राजा ! आणखी हे मानकरी ! या आईसाहेबही आल्या ! या कशाला बरं आल्या ? कोणाचं प्रेत हें असावं बोवा ! पण इतके बरोबर आहेत तेव्हां कोणा मोठ्याचं प्रेत असावं असो. आपण जरा आड उभेराहून पाहूं या. (एका बाजूला होतात.)

शूर०—भटजी, आतां काय करयाचं ?

वीर०—अरे, हा शूरसेन ! गडी काय जवान नामी दिसतो ! पहा !

शूर०—भटजी पुढे कसं ?

भट०—आतां कांहीं नाही. भट्टीत सांगितलेले सर्व प्रयोग झाले. जलांत मृत्यू झाल्यानें फक्त अंत्येष्टीस मात्र आईसाहेब अधिकारी होतात; परंतु प्रायश्चित्त दिल्या कारणानं सपिंडीला अधिकारी झाल्या आहेत.

शूर०—आतां पुढे कांहीं नाही ?

भट०—नाहीं महाराज. प्रायः श्वितं व्हायची ती सर्व झाली. आतां नित्यक्रिया मात्र राहिल्या आहेत. प्रेत ठेवा यां इथें. ह्या भूमीवर सडा घालून व त्यावर सुवर्णरज टाकून ती पवित्र केली आहे. (प्रेत तेथें ठेवितात) शूरसेनराव, मी मंत्र ह्मणतो. आपण या भूमीवर उदक सिंचन करा. (तोंडानें ह्मणतो) ' आर्तवीर्यसंभवस्य, चंद्रकलाप्रेतस्य, वैकुण्ठे उत्तमगतिप्राप्त्यर्थे उदकममह संप्रददे ' तोंडानें म्हणा—'ममभगिन्याः चंद्रकलायाः पितृलोके उत्तमसुखावाप्तिरस्तु'. हं, झालं हें. शूरसेनराव हे पिंड तिच्या तोंडावर, दोन हातांवर व पायांवर ठेवा. मृत्तिकेची एक मुथी घ्या आणखी टाका या खाड्यांत ह्मणजे झाले.

शूरसेन—(तसें करितो) हे सद्गुणकलिके! माझे ताई! चंद्रकले! बाबा गेले आणखी शेवटीं तूं मला सोडून गेलीसना! तुझ्या मुस्त्रभावाची, तुझ्या निर्मळ मनाची, तुझ्या या अप्रतिम सौंदर्याची आठवण मात्र आमच्या हृदयांत वज्रलेप करून ठेऊन निघून गेलीस! अहाहा, बहिण असावी तर आमच्या ताई सारखीच! अशी त्रैलोक्यांत दुर्मिळ! (डोळ्यांतून पाणी काढतो.)

वीरसेन—अहाहा! अरे, ही माझी प्रिया चंद्राकला!

राणी—बया, चाललीसना? बाले, ही तुला जाईच्या फुलाची जाळी शेवटची घालते. तूं तरी आम्हांला एक जाईच फूलच होतीस कीं नाहीं! याच फुलाची मुंडावळ माझ्या वीरसेनाची राणी तूं व्हावंस व मी ती तुझ्या डोक्याला बांधावी, असं माझ्या मनांत फार होतं! पण शेवटीं हें माझ्या नशाची आलं-ना! (फुलाची जाळी बांधते.)

शूरसेन—(आवेशानें) आः! ज्या दुःखाल्याच्या दुष्कृत्यानें माझ्या ताईला वेढ लागून तिची शेवटीं ही स्थिति झाली, त्या चांदाळाच्या दोडक्यावर दुःखाचा डोंगर कोसळो! खवदार,

नकारे तिच्या वर माती टाकूं—एकदां मला तिची शेवटची भेट घेऊंदा !

(खाचेंत उडी टाकतो.)

आतां या जित्यावर व मेल्यावर लोटा माती ! आणखी रचा एक मोठा हिमाचला सारखा पर्वत ! पहातां काय ?

वीरसेन—(पुढें सरसावून) अरे, हिच्या करितां आंत-ड्याला पीळ देऊन आपलं दुःख प्रदर्शित करितो आहे, आणखी ज्यानं आपल्या शोकाच्या आक्रोशानं ह्या तारांगणांतील तारकांनां विस्मयानं कुंठित करून टाकलं आहे, असा हा कोण ? हा मी विचित्रपुढीचा वीरसेन !

(खाचेंत उडी टाकतो.)

शूरसेन—दुःगत्मन् ! खरव नरकांत रे कां नाहीं पडलास ? (त्याची गचांडी धरतो.)

वीरसेन—बाबा, अरे अशी कां दुष्ट इच्छा करतोस ! कृपा कर, माझ्या गळ्यावरचा हात काढ. कारण जरी मी शीघ्र-कोपी आणखी अविचारी नाहीं, तरी माझं कर्म असलं भयंकर आहे कीं, तूं माझ्या वाटेस न जावंस यांत तुझा शहाणपणा आहे. चल काढ हात !

राजा—अरे, सोडवा रे त्यांनां !

राणी—वीरसेना, अरे वीरसेना, हें काय ?

सर्व—महाराज असं काय ?

हरसेन—सरकार, शांत व्हा. (लोक त्या दोघांस सोडवितात व ते खाचेच्या बाहेर येतात.)

वीरसेन—असं का हणून ?—मी या विषयाच्या संबधानं असाच भांडेण ! मंग प्राण गेला तरी बेहेत्तर !

राणी—वाळा, कोणचा रे विषय तो!

वीरसेन—चंद्रकलेवर माझं प्रेम तसंच होतं ! असं हजार भन्नांचं प्रेम जरी एका ठिकाणी केलं तरी माझ्या प्रेमाच्या पासंगासही तें पुरणार नाही ! काय रे, तूं काय तिच्याकरतां करणार ?

राजा—शूरसेना ? तो वेडा आहे.

राणी—अरे ! त्याला कोणी तरी आंवरा—

वीरसेन—छेः, कायरे सांग, तूं काय तिच्याकरतां करणार ? लढणार ? लडणार ? उपास करशील ? अंगाच्या चिंधी करून घेशील ? विषप्राशन करशील ? अग्निकाष्ठ भक्षण करशील ? मी तें सारं करीन ! तूं इथे कां आरडा ओरडा करावला आलास होय ? आणखी जिवंत पुरून घेईन ह्मणून मोठी बटाई मारतोस ? लोटा म्हणे मजवर डोंगरचे डोंगर माती ! अरे, डोंगर तर काय ? पण हा जीव तिच्या करितां लाखों चाहूर माती अंगावर घेण्याला तयार आहे ! मी मातीचे इतके ढीग अंगावर घेईन की त्या ढिगांनीं सूर्याचा रस्ताच बंद होईल ! तूं आरडा ओरड करशील होय ? पण हा गढी त्याच्याही पेक्षां दस्पट आरडा करील ! समजलास ?

राणी—खूळ हो ! हें सगळं खूळ ! आतां हा इतका खवळलेला दिसतोना, पण ही लहर गेली कीं शुद्ध विल्ली होईल !

वीरसेन—गह्या शूरसेना ! आज माझ्याशीं तूं इतकं फारसं सौजन्य कां बरं दाखिवालस ? अरे ! तुझं माझं पहिल्यापासून फार सख्य; असं असून हा प्रकार घडावा अं ! असो, भवितव्यता बलवद्दी !

(जातो.)

राजा—हरसेना ! कृपाकरून जरा त्याच्या मागं रहा.

(हरसेन जातो.)

(शूरसेनास) कालच्या आपल्या बोलण्यावर भरंवसा ठेवून स्वस्थ रहा. ही वेळ कशी तरी जाऊ दे. (राणीकडे पाहून) आपल्या चिरंजीवावर जरा नजर ठेवा, नाही तर ह्या थडग्यांत बाळ आपल्याला जिवंतच पुरून घ्यायचं एखादं ! कांहीं वेळानं सर्व शांत होईल, पण तोंपर्यंत जरा शांतता धरली पाहिजे.

(सर्व जातात.)

प्रवेश २.

स्थळ—राजवाड्यातील दिवाणखाना.

वीरसेन व हरसेन येतात.

वीरसेन—ही गोष्ट इतकी झाली. आतां दुसरीला प्रारंभ पाहिला सगळा प्रकार तुझ्या लक्षांत आहेना ?

हरसेन—सरकार, लक्षांत आहे तर !

वीरसेन—हरसेना, माझ्या हृदयांत अशी कांहीं मनोविकासांची लढाई चालली होती कीं, बिलकुल मला झोंपच लागेना; मला असं वाटायला लागलं कीं, बंडखोरांच्या पायांत बे-ह्या टोकल्या असतां त्यांची जशी अवस्था व्हावी, त्याही पेक्षां माझी स्थिति वाईट आहे. आणि नंतर अविचारानं—त्या अविचाराची तरी स्तुती केली पाहिजे, कारण हा अविचार जर प्रसंग-विशेषीं आपल्या मोठा उपयोगी पडतो व मोठा विचार करी करून केलेले आपले बेट दांसळतात, तर त्याला अविचार असं कां म्हणावं—ती परमेश्वराची प्रेरणा कशावरून नसेल? कारण, आपण मानवांनीं कांहीं जरी केलं तरी जो आपला कर्ता करवितो त्याच्या मनांत असेल तसं तो करतो !

हरसेन—होय; हें अगदी खरं आहे.

वीरसेन—जहाजांतल्या खोलींत मी झटकर उठून बसलों व आपला प्रवासाचा झगा काळोखांत अंगावर तसाच घातला, आणखी त्यांना हुडकून काढले. नंतर त्यांचे खिसे चांपसले; आणि त्याच पावलीं मी आपल्या खोलींत परत आलों. भयान विचाराची पूर्वीच गाळण करून टाकली होती ! नंतर त्या ल-
खोऱ्यावरील मोहोर फोडली आणि आंत पहातां तों काय सांगूं !
हरसेना ! ऐक, आंत राजकीय लुच्चेगिरीची अगदी कमाल क-
रून सोडली होती ! नमस्कार चमत्कार, आह्मी खुशाल, आपण
खुशाल, इत्यादि मजकुराखाली आमच्या प्राणाच्या आहुतीचा
हुकुम ! आणि तो देखील फार अवकाशाचा नाही ! तरवार
परजायला देखील वेळ न लावतां आमची कत्तल करावी म्ह-
णून त्यांत लिहिलं होतं ! आणि तो खलिता अमलांत न आ-
णला तर खूप धाक घातला होता !

हरसेन—काय ? हें घडावं तरी कसं !

वीरसेन—हा घे तो कागद, आणि पावल्या वेळीं वाच,
म्हणजे समजेल; पण आह्मी पुढें काय केलं तें ऐकतोसना ?

हरसेन—सरकार, चालूं या.

वीरसेन—मी गैर सावध अमतां लुच्चांनीं हें असं जाळं
पसरलेलं पाहून क्षणभर स्तब्ध बसलों. मग निराळ्याच एका
पत्राचा मसुदा मनांत आणला, आणि तो मोठ्या युक्तीनं
लिहिला. कारकूनलोकांसारखा गोड गोड मजकूर लिहिण्याची
कला आह्मी शिकलों ही होतो, आणि ती विसरण्याविषयी पूर्वी
पुष्कळ प्रयत्न देखील केले होते. पण ह्या वेळेला ही चिठ्णीशा
आमच्या फारच उपयोगी पडली ! आमच्या पत्राचा परिणाम
काय झाला तो सांगतो ऐक.

हरसेन—सांगावा सरकार.

वीरसेन—पाहिल्या प्रथम गोड शब्दांची अशी चंगळ उडवून दिली होती—त्यांना असं वाटावं कीं विचित्रपूरकरांची व आमची अर्ताशय दोस्ती असून हीं आमची राज्यं दोन म्हणणं देखील लज्जेची गोष्ट आहे! आणि शेवटीं असं लिहिणं कीं हें पत्र घेऊन येणारांचा वेळ न लावतां तत्काळ शिरच्छेद करावा !

हरसेन—पण सरकार, त्याच्यावर मोहोर कशी केली ?

वीरसेन—अरे, त्यावेळेस देखील नशीवानं मला मदत केली! ती अशी कीं, माझ्या बापाची आंगठी माझ्या पिशव्यांत होती. तोच हल्लीं आपल्या राज्याचा शिक्का आहे. तेव्हां कागदाची रीतीप्रमाणे घडी घालून त्याच्यावर शिक्का बठिवला आणि तो कागद जिथल्या तिथे परत ठेवला. मग दुसऱ्या दिवशींची समुद्रांतली गडबड तुला माहितच आहे.

हरसेन—विठोजी व पिलाजी यांनीं हें काम कसं पतकरलं?

वीरसेन—नुसतं पतकरलं नव्हे, पण पूर्ण उत्साहानं पतकरलं! आपल्या मनाला त्यांच्या विषयीं कांहीं खात नाहीं बोवा. कारण, ही त्यांची हानी केवळ त्यांच्याच लुब्रेपणामुळं झाली. गंध्यांच्या लढाईत झाडामाडांचाही नाश होतो, हें त्यांनां कळूं नये काय ?

हरसेन—काय विचित्र तरी हा राजा !

वीरसेन—अहो, ज्यानं माझ्या बापाला मारला, माझ्या आईला विघाडिवली, माझं सर्व आशेचं घर जें राज्य त्याच्या वं माझ्यामध्ये हा डोंगरासारखा आडवा आला, माझ्या प्राणावर देखील यानं फांसा टाकला, अशा त्या राजेश्रींचं या हातानं काम काढावं हें श्रेयस्कर नव्हे काय ?

हरसेन—परंतु सौराष्ट्रांत काय झालं हें त्यांनां लौकर समजेल.

वीरसेन—होय, पण तों पर्यंत तर वेळ आपला आहे किंवा नाहीं? अरे, एका माणसाचा जीव घेणं म्हणजे काय अं! पण गळ्या हरसेना! शूरसेनाशीं जें मी वर्तन केलं त्याचं मला आतां फार वाईट वाटतं. आमच्या या कामाला तो मनुष्य फार चांगला आहे. असो. आपण पुन्हा त्याला मिळवून घेऊं. त्याचें तें दुःख पाहून इथे देहभानावर होता कोण?

हरसेन—गप्प! इकडे कोणी येतो आहे वाटतं.

(मानाजी फांकडा येतो.)

फांकडा—रामराम सरकार, महाराजांच्या सवाऱ्या या इंचितरपुरीमंदी सकरूप पगपत झाल्या अन् लई ग्वाड झालं! सवस्तिक्ष्येम ह्येना महाराजांचं?

वीरसेन—या फांकडे! आपल्याला पाहून आत्मांला संतोष होतो आहे. (हरसेनाकडे पाहून) हे फकड तुझ्या ओळखाचे आहेत का?

हरसेन—महाराज माझ्या ओळखाचे नाहीत.

वीरसेन—तर मग तूं मोठा नशीबवान आहेस! कारण, यांची ओळख असणं हें कांहीं मोठं प्रतिष्ठेचें काम नाही. हा मोठा जमीनदार आहे. आणि ती जमीन ही फार सुपीक आहे. पण रानडुकर जरी आपल्या कळपाचा मोहोरक्या असला तरी काय उपयोग? चिखलांतच लोळायचा!

फांकडे—सरकारची वानी अक्षि मधुर! सरकारलां जर अवद असली, तर बढ महाराजांनीं मला कथलली आज्ञा या चरणाप इदित करायची हाये.

वीरसेन—फार चांगलं. ती आज्ञा मी अत्यंत मनोभावा-
नं शिरसावंध्य करीन. आपली ही शालजोडी अशी हातावर
फारशी झोंकांत हालते आहे! फांकडे, तेवढी अंगावर घ्या !

फांकडे—न्हाई, तसं न्हव सरकार. उस्मा लई हो-
तोया. म्हनुनशान् ती अस्कंदावर घेतलीया.

वीरसेन—छे, छे, काय थंडी ही! माझ्या अंगावर तर कां-
टा आला आहे बुवा. काय गार वारा हा !

फांकडे—खरं आहे सरकार. भउत थंडी हाये सरकार !

वीरसेन—पण आज मला तर बोवा फार ऊष्मा होतो
आहे.

फांकडे—अव तर ? लईच होतो हाये ! ब्वालनं न्हाई
अक्षि—उस्मा मंजि जनु बगा वोलूच नका ! पर सरकार, थोरल्या
प्हाराजांनी आपल्याला इदित करायला सांगतलं हाये कीं आ-
पल्यावर जनु पैज लावलिआ. अन् काय म्हनत्यात त्ये—

वीरसेन—फांकडे, मेहेरवानी करून तेवढी शालजोडी अं-
गावर घ्या असं मी ह्णतोना ? ही माझी एवढी विनंति मान्य
कराच !

(वीरसेन त्याच्या कडून शालजोडी अंगावर घेववितो.)

फांकडे—छे, तसं न्हव सरकार. या चरनाच्यान् माज्या
जिवाला या शालीच्या वान्यानं वायसं सुक व्हतं. त्ये शूरसेनराव
म्हुन् नुकतेच दरबारामंदी आल्यात् सरकार. या चरनाच्यान्
गिरस्त मंजी काय अक्षि गिरस्त हाये ! त्याच गून वर्नन कराया
सर्सर्ताच परतक्ष आली पाहिजे ! काय सभ्ये, काय त्येची ऐट,
खर खरंच सरकार—पगा मंजी गिरस्तांत गिरस्त हाये, अक्षि
रतन हाये—गिरस्तांत म्हून जे जे गून असावत् त्येचा जनु
सामेंदरच हाये, त्रिकुडल्या तिकड कसं ठाकठीक !

वीरसेन—वाः, फांकडे वाः, तुझी त्याच्या गुणांचं जे वर्णन केलंत तें अगदीं भरपूर केलंत. त्यांत कांहीं कमी नाही. तथापि त्याच्या गुणसमदायाचं पृथक्करण किंवा वर्गीकरण करूं गेलं तर स्मृतीचं गणितशास्त्र अगदीं गोंधळून जाईल ! इतकंही असून त्याच्या गुणसमुद्राचं सर्वथा मंथन होणंच नाही. परंतु त्याची यथार्थ वर्णना करूं म्हटलं तर, तो महापदार्थाचा अर्क आहे, असंच समजलं पाहिजे ! आणि त्याचं माहाद्य आणि वैरल्य याचं प्राचुर्य वस्तुदृष्ट्या योग्य रीतीनं प्रदर्शित करणं ह्मणजे, त्याची प्रतिकृति त्याचा दर्पणच आणि दुनरं काय ! आणि त्याच्या सारखा दुसरा, ह्मणजे त्याची नकल करणारी त्याची छायाच, आणखी काय बोलावं !

फांकडे—महाराजांनीं त्यांची परतिमा आक्षि विनचुरु उटवलीया !

वीरसेन—अहो पण फांकडे, हा जो इतकावेळ वाग्विलास झाला तदंत काय ? त्या गृहस्थाला आपण आपल्या चर्पटपंजरींत कां घालावा ?

फांकडे—सरकार !

हरसेन—कायहो फांकडे ! आपल्या डौलदार भाषेनं दुसरा कांहीं आपल्याशीं बोलला तर तें आपणांस कसं धरं कळत नाही ? मला वाटतं आपल्याला खास तें कळावं.

वीरसेन—त्या गृहस्थाचं नामाभिधान काय ?

फांकडे—महाराज कोणाचं ? शूरसेनाचं ?

हरसेन—या स्वारीचं भांडवल संपलं ! फांकड्यांचं निघालं दिवाळं ! फांकडे लागले साध्या भाषेनं बोलायला !

वीरसेन—होय होय, त्याचंच नांव मी विचारलं.

फांकडे—मला ठावं हाय आपुन त्याला दळकता.

वीरसेन—पण सांगाना कां त्याचं नांव ? आणखी सांगितलं तर ते आपल्या गावां भाषेनं आपण सांगणार ! मला तें समजायचीच पंचाईत !—हं, बोला तर मग.

फांकडे—शूरसेनराव मंजी कसला नामी गिरस्त-
आपल्याला ठावा असलाच पायजेन्—

वीरसेन—त्याला मी ओळखतो असं कधी कबूल करणार नाहीं. कारण, नामीपणांत त्याची माझी बरोवरी व्हायची एखादी ! लोकांत ती एक झण आहेना—कीं आपल्यावरून जग ओळखावं—तसंच मी म्हणतो, दुसऱ्याला जो पक्का ओळखतो तो आपल्या स्वतांलाही पक्कं ओळखतो असं समजावं

फांकडे—म्हाराज, मी झतलं त्येचं समतर आपल्याला ठावं असलं. लोक झनत्यात की तो या पटा झेळण्याच्या कामांत आक्षि विनतोड हाये !

वीरसेन—त्याचं शस्त्र कोणतं आहे ?

फांकडे—तरवार आणखी कड्यार.

वीरसेन—हो तर त्याच्या अनेक शस्त्रांपैकीं दोन झालीं. वरं असो, पुढें ?

फांकडे—थोरल्या म्हाराजांनीं आपली दोगांची जनु झुज व्हायची म्हणु जनु पैजा लावल्यात्. शूरसेन रावानं जितलं तर सरकारचं झननं कीं मी त्येला सहा आरबी घोड घेनार—आन्की शूरसेनराव हरल तर शूरसेनरावांनीं सरकारला इलासपुरीच्या सहा तरवारी आन् वरच्या, म्याना पडदळां-मुद्दां घ्याव्या. काय सांगावं म्हाराज ! असं झनत्यात् कीं त्या तरवारीची तीन व्हान आक्षि फक्कड केल्याती. याच चरनाच्यांत तीं त्येच्या मुठीला म्हनं लईच सोवत्यात ! आन् त्या व्हानांची नक्शीची काय—आक्षि पसंत ! लई लईच नामी काम कयेल्या

वीरसेन—यं! पण अहो फांकडे, तुम्ही व्हानं कशाला झणतां ?

हरसेन—महाराज आपल्याला त्याच्या झणण्याचा अर्थ पुण कळायला खाली भगवत्गोतेप्रमाणे टीका दिली पाहिजे!

फांकडे——महाराज, व्हान् मंजी तरवारीचं पडदाळ. जर वार गळ्यामंदी अडकवाया चामळ्याचं किंवा रेशमाचं पडदाळ असतं त्ये !

वीरसेन—वाः राव ! तुम्ही दुसरे एक पाणिनीच होऊं पहातां ! मी समजलों, वाहन झणजे दारू गोळा नेण्याच्या मोठ-मोठ्या गाळ्या असतील ! वरं असो, तुमची भाषा अगोदर शि कून मग तुमच्याशीं बोललं पाहिजे तेव्हां तुमच्या झणण्याचा अर्थ कळणार ! वरं मग—सहा आरबी घोडे एकाचे, आणखी दुसरी कडून—सहा विलासपुरींत बनिवलेल्या सुंदर मुठीच्या नक्षी-दार नामी तरवारी—असंचना ? याचना विचित्रपुरी आणखी विलास नगरी यांच्या परस्पर देणग्या ?—पुढें ?

फांकडे—थोरल्या महाराजांचं आन्की हाननं पंडतया कीं तुम्हा दोगामंदी बारा खट्क उडावत. अन् शूरसेनराव हानन्यात कीं आपून त्येनं नऊ खट्क ब्याल—इकत्यात त्ये आपल्या-सनी बारा येनार. असं काई हाय खरं. महाराज, आपुन 'व्हड' म्हनायचा अवकास कीं आपली दोगांची परकूशा ठरलीच-म्हना !

वीरसेन—आणखी मी नाहीं म्हटलं तर ?

फांकडे——न्हाई काय म्हनाव त्येंतं ? आपुन लढाया उडू न्हावंच अन् काय सरकार ! आपुन् काय मरद कमी हा !

वीरसेन—वरं आहे तर मग फांकडे ! मी हा इथेच दि. वाणखान्यांत आहे.—ही वेळ माझी नेहेमीची कसरत कर-

ण्याचीच आहे. पट्टे, तरवारी, काय असतील त्या आणून ठेविल्या व ते गृहस्थ तयार झाले, आणि तुमच्या बड्या महाराजांची ही प्रस्तुत इच्छा असलीच कायम, तर पाहिन बरं त्या गृहस्थाला जिकण्याची यत्न करून नाही जिकलं, तरी आपल्याला या झटापटीत वार लागतील ते, आणखी आपली लाज, ही तर नाहीना कुठे गेली? तेवढीच फलप्राप्ति म्हटली !

फांकडे—महाराज, आपल हेच सद्द थोरल्या सर-कारस्नी कळवूं तर जाऊन ?

वीरसेन—हो. मी सांगितला मजकूर हा जाऊन कळवा—तुझांला वाटेल तशा झोंकांत सांगा !

फांकडे—येतो तर मग—द्वाराजास्नी मुजरा करतो !

वीरसेन—या या बरं फांकडे !

(फांकडे जातात.)

हरसेन—सरकार! हा मानाजी फांकडे जातो आहे पहा कसा ऐटीनं ! ती पाण्यावर चित्र विचित्र पंखांची पाखरें इकडून तिकडे तिकडून इकडे अशा दौलांत घिरव्या घालीत असतात तीं—त्यांतलीच ही एक असामी म्हटली तरी चालेल !

वीरसेन—अगदीं बरोबर बोललास ! हरसेना, आईच्या पोटांतून बाहेर पडण्या पूर्वीच आईच्या स्तनाचा परीघ आपल्या तोंडापुरता आहे कीं नाही म्हणून मोजून पहायला लागणारा गृहस्थ हा ! हे असले फक्कड चंगी भंगी लोक आलीकडे फारच झाले आहेत. गुलामांना अकल नसते 'दमडीची—बोलतात बरीक फाजील—त्या बोलण्याला ताल ना मेळ. बेड्यांना सरळ जबाब तर देतांच येत नाही. पण अरे अशांचीच या हलकट मूर्ख लोकांत फार प्रतिष्ठा ! ते एखादे वेळेस पाहिल्या मोठ मोठे बुड बुडे येतात कीं नाही—त्यांची अवस्था आणखी यांची अवस्था सारखीच—रू केव्या बरोबर फर्षो होतं !

(एक सरदार येतो.)

सरदार—महाराजांनी आपल्या सुचनेप्रमाणं शूरसेनांशीं दांडपट्टा खेळण्या करितां बारद्वारींत आपण केव्हां येणार ह्मणून विचारलं आहे.

वीरसेन—होय, मी केव्हांची वाट पहात आहे ! महाराजांच्या सूचनेचा मात्र अवकाश, जर त्यांची तयारी असेल तर मीही सिद्ध आहेच. पण त्यावेळेस माझी स्थिती आतां आहे अशीच असली पाहिजे.

सरदार—महाराज व आईसाहेब निघाल्या देखील असतील.

वीरसेन—बरं तर.

सरदार—आईसाहेबांनी हा दांडपट्टा खेळण्याला आरंभ करण्यापूर्वी शूरसेनांशीं सलगी करावी म्हणून सांगितलं आहे.

वीरसेन—फार चांगलं. जा तर तुम्ही.

(सरदार जातो.)

हरसेन—सरकार, आपण ह्या पैजेंत हरणार.

वीरसेन—छे: मला नाही असं वाटत. तो शूरसेन विलासपुरीस गेल्यावर मागं माझी कसरत रोज चालली होती. तेव्हां आपण खचित जिंकणार ! पण तुला माहित आहे काय (छातीवर हात ठेऊन) इथें काय एकच गडबड चालली आहे ती ?

हरसेन—सरकार, नका ह्या नादीं लागूं.

वीरसेन—अं:, त्यांत काय आहे, अशा गोष्टींचं भय बाळ-

गावं बायकांनीं!

हरसेन—सरकार, आपल्याला जर हें आवडत नसेल तर, मी तिथे जाण्याच्या पूर्वी जाऊन आपली प्रकृति बरी नाही ह्मणून सांगतो.

वीरसेन—नको, नको. काडी जरी हालली तरी त्यांत कांहीं तरी हेतू असतो, ह्यामुळं हे ही ईशसत्तेनच व्हायचं आहे. जर आतां ही गोष्ट जमून आली नाही, तर मग कधींच जमून येणं नाही. जर मनुष्यास आपण सोडून दिलेल्या गोष्टीचं राहिल ती गोष्ट सोडतांना कळत नाही व मागून त्या गोष्टीचा पश्चाताप होतो, तर आधींच आलेली संधी त्यानं दवडूं नये हें बरं.

प्रवेश ३.

स्थळ किल्ल्यांतील वारद्वारी.

(राजा, राणी, शूरसेन, कांहीं मुत्सद्दी, मानार्जी फांकडे व संवक पट्टे घेऊन येतात.)

राजा—वीरसेना? ह्या शूरसेनाला भेट. (ते भेटतात).

वीरसेन—शूरसेना, मी जें कांहीं तुला राग येण्यासारखं बोललों असेन त्याची मला क्षमा कर. कारण, या केलेल्या कृत्याबद्दल परमेश्वरानं मला कशी कडक शिक्षा केली आहे, हें येथील सर्व मंडळीला माहित आहे. आज तुझं हें सौजन्य, तुझा सुस्वभाव व तुझी अब्रू यांस जर कांहीं धक्का पोहोचला असेल, तर माझ्या वेडाकडे दृष्टि देऊन माझे सर्व अपराध क्षमा कर. ह्या वीरसेनानं शूरसेनाचा अपराध केला आहे, असं कां तू समजतोस ? छे: तसं नव्हे. पहा, वीरसेनाची सदसाद्वचार-शक्ति ह्या देहातून काढून घेतली व मग त्या शक्तिविहीन झालेल्या देहानं जर तुझा अपराध केला, तर तो कां ह्या वीरसेनानं केला ? नाही, तर त्याचा शत्रू जें त्याचं वेड त्यानं केला हेंच खाचत ! तेव्हां ह्मणाला मारलेला तीर शत्रूला लागला, त्याबद्दल जशी त्यानं दशरथाला क्षमा केली, त्याप्रमाणं या मंडळीसमक्ष तुझं उदार मन न ज्ञा क्षमा करो !

शूरसेन—सृष्टिस्वभाव ह्याटला तर या कामांत मी सूड घ्यावा, हेंच मला योग्य दिसतं. खरं ह्यणाल तर मला अत्रू ही मुख्य गोष्ट आहे. तेव्हां या कामांत दोन प्रतिष्ठित माणसं मध्यस्त पडून त्यांनीं मला जर सांगितलं कीं 'बाबा ! तुझ्या अत्रूला विलकूल धक्का नाही व तूं आपलं नांव राखलंस !' तर मी संधी करण्यास तयार आहे. असं होई पर्यंत मी तोडजोड करण्यास मुळींच इच्छित नाही. आतां आपला स्नेहसंबंध म्हणाल, तर तो आपल्या दोघांत जशाचा तसा कायम ठेवण्याविषयीं मी सिद्धच आहे.

वीरसेन—टाक आहे. तुझं ह्यणणं मला कबूल आहे चला आतां, आपण खेळूं या. आणारे आणा, तो माझा दांडपट्टा कुठे आहे तो आणा.

शूरसेन—आणा, मलाही एक द्या.

वीरसेन—मी बहुतकरून तुझ्या पुढें टिकणार नाहीच. तुझं तें खेळण्याचं चातुर्य काळोख्या रात्रीं जसा तारा चमकतो तसं चोंहोंकडे चमकतं आहे.

शूरसेन—कां माझा उगीच उषहास करता ?

वीरसेन—छे, छे. मी यथार्थ बोलतो आहे.

राजा—मानाजी, द्याहो त्यांनां दांडपट्टे. वीरसेना, पैज काय आहे ती माहित आहेना ?

वीरसेन—होय महाराज. आपण दुर्भळपक्षाला अधिक अनुकूलता दाखवून पैज ठरविली आहे, हें मला माहित आहे.

राजा—मला तसं वाटत नाही. कारण, मी तुम्हां दोघांनःही खेळतांनां पाहिलं आहे. तथापि शूरसेनाची कसरत आलीकडे जास्त झाली आहे, असं पाहून मी दुर्भळ पक्षाला अधिक अवधी दिली आहे.

शूरसेन—(एक पद्म घेऊन) हा फार जड आहे. मला दुसरा द्या.

वीरसेन—मला हा आवडतो. सगळे सारख्याच लांबीचे आहेतना ? (ते खेळण्याची तयारी करितात.)

फांकडे—व्हय सरकार.

राजा—आणारे दारूचे प्याले, चौरंगावर ठेवा. जर बाळा वीरसेनानं पहिल्या दुसऱ्या पवित्रयांत मारा केला, किंवा तिसरा मारा जर आपल्या पद्यावर घेतला तर आपल्या किल्ल्यावरच्या सगळ्या तोंडांचे आवाज एकदम करावे ! मी आमच्या बाळाला आशिर्वाद देऊन हा प्याला झोकणार, ह्यणजे त्या कादंबरीच्या साहाय्याने या आमच्या विचित्रयुगीमध्ये आज पर्यंत कुणी केला नाही, असा आम्ही आनंदी आनंद करून टाकणार ! चला, आणा तो पेला, माझ्या हातांत द्या, आणि पहिल्यान्दां आमच्या बाळानं वार केल्याबरोबर हलकाऱ्या वाजवा ! हलकाऱ्याच्या आवाजाबरोबर शिंगाड्यानं आपलं शिंग फुंकावं ! आणि त्याचा आवाज ऐकल्याबरोबर बाहेरच्या कोटावरील गोलंदाजांनं एकदम सरवत्ती करावी, ती अशी की त्याच्या दणक्यासरसे आकाश व पाताळ दणाणून जातील ! चला—प्रारंभ करा. पंचमंडळीनों, तुम्ही फार बारीक नजरेनं पहा. हा मी पेला तोंडाला लावला.

वीरसेन—हं, चालू द्या.

शूरसेन—हं, सुरू करावं सरकार. (ते खेळतात.)

वीरसेन—हा घे एक. लागला बघ.

शूरसेन—छेः, नाहीं लागला.

वीरसेन—(पंचांनां) काय बोवा लागला की नाहीं ?

फांकडे—लागला तर खरा, अगदीं साफ लागला !

शूरसेन—वरं चला, पुन्हा होऊं द्या !

राजा—आणारे ती इकडे पाण्याची झारी. वीरसेना, हे मोतीं मी तुझ्या नावानं झारींत टाकतो. यारे त्याला एक विडा या कोणी, म्हणजे जरा दम येईल.

(हलकाच्या शिंग व नौबदी वाजतात.)

वीरसेन—थांबा. माझं खेळणं पुरे झालं म्हणजे मी खाईन, त्याच्या पूर्वी मी कांहीं करित नाहीं. हे चल. हा दुसरा ! मारला बघ ! काय म्हणतोस याला आतां ?

शूरसेन—अंमळ ओरखडलं आहे खरं ! मी कबूल करितो.

राजा—आमचा वीरसेन ही पैज खचित जिंकणार !

राणी—तो पहा कसा धांपा टाकायला लागला आहे तो ! आणि अगदीं कसा दमल्यासारखा दिसता आहे. हा घे माझा शेल, घे तो. डोक्यावरचा घाम पुस. (जवळच्या झारीतलें थोडेंसे पाणी पिऊन डव्यांतला विडा खाऊं लागते.)

राजा—(घाबरून) अग ! नको, नको तें पाणी पिऊं—तो विडा खाऊं नको !

राणी—त्यांत काय झालं न खायला ? (विडा खाते.)

राजा—(एकीकडे) अरेरे. त्यांत विष घातलं आहे. पण आतां काय उपयोग ? होऊन चुकलं !

वीरसेन—मी आतांच घाम पुसून काय उपयोग ? जरा अंमळशानं पुशीन.

राणी—नाहीरे बाळा. वीरसेना, ये. तुझ्या तोंडावरचा घाम मला माझ्या पदरानं पुसूं दे.

शूरसेन—(राजास) या खेपेला याला आतां वार करतो, सरकार.

राजा—छेः, होणं नाही !

शूरसेन—(एकीकडे) अरेरे, शेवटीं हें कपट करणं मा-

वीरसेन—चला शूरसेनराव, आतां तिसऱ्यांदा खेळा !
मला वाटतं तुझी कांहीं मनापासून खेळत नाही ! जरा उमेदीत
या ! उगीच आपलं मला खेळवावं म्हणून खेळतां !

शूरसेन—असं अं ! वरं चला, ध्या तर मग—

(ते खेळतात.)

फांकडे—अद्याप कोनीची कोनावर पगडा बशिवला
नहाई.

शूरसेन—हें ध्या तर.

(शूरसेन वीरसेनास वार करितो नंतर खेळतां खेळतां ते
आपल्या तरवारी बदलतात व वीरसेन शूरसेनास वार करतो.)

राजा—अरे, त्यांनां सोडवा सोडवा ! ते अगदीं हातघाईला
आले !

वीरसेन—छेः, चल पुनः खेळ.

(राणी खाली पडते)

फांकडे—अरेरे ! त्या राणीसाहेब पडल्या. तिकडे पहा !

हरसेन—हाय हाय ! दोघानंही वार लागून दोघेही रक्त
बेवाळ झाले आहेत!—महाराज, आपली काय ही अवस्था
झाली आहे !

फांकडे—शूरसेनराव ! काय आपली ही स्थिति !

शूरसेन—फांकडे ! अहो स्थिति म्हणून काय विचारातां ?
मी पसरून ठेवलेल्या जाळ्यांत मीच सांपडलों—माझी युक्ति,
मलाच मारक झाली, हें योग्यच झालं !

वीरसेन—राणी साहेबांचं कसं काय आहे !

राजा—हाय, हाय ! हा रक्तस्राव पाहून तिला मूर्छा आली.

राणी—नहीं हो नाहीं ! तें शारीतलं पाणी ! तो मेला

विडा! तो विडारे वाळा, वाळा शूरसेना-मेला विडारे! तो विडा
अन् तें पाणी—त्यांत विष होतं तें माझ्या अंगांत भिनलं रे
भिनलं !

(मरते)

वीरसेन—दगारे दगा. दरवाजे बंद करा ! कुल्पं लावा!
पकडा त्या हरामखोराला! कोण आहे रे तिकडे ?

शूरसेन—वीरसेना! अरे हा बघ तो हरामखोर! (शूरसेन
पडतो) हा बघ! वीरसेना, तूं एक घटकेचा देखील सोवती नाहीस!
तुला ज्या तरवारीचा वार लागला आहे, त्या तरवारीला विषाचं
पाणी दिलं होतं. तें विष इतकं जालीम आहे कीं, तुला कोणत्याही
औषधानं गुण यायचा नाही. ही जी तरवार तुझ्या हातांत
आहे, तिलाच विष लावलं आहे. ह्या दुष्ट कृत्याचा परि-
णाम मजवरही तितकाच झाला. हा पहा मी मरतो. वीरसेना,
तुझ्या आईला देखील विषप्रयोगच झाला आहे. आतां माझ्या-
च्यानं जास्ती बोलवत नाही. ह्या सर्वांचा दोष या रमाकान्ताच्या
शिरावर आहे !

वीरसेन—काय ? या तरवारीच्या टोंकाला विष लावलं
आहे ? तर विपराज, करा आपलं काम !

(तवारीचें टोंक राजाच्या उरांत भोंसकतो.)

सर्व — घात रे ! घात ! हाय, हाय. घात झाला !

राजा—मित्रांनों, अजून मला वांचवा, माझं रक्षण करा!
मला नुसती जखम लागली आहे—

वीरसेन—अरे मांगा, हरामखोरा, बेरडा, मानकाप्या
रामोशा ? मर गुलामा आतां! पी हा घोंट तूं माझ्या करतां तयार
करून ठेवला होतास तो ! अरे चोरा, मोतीं अ ! जा माझ्या
आईच्या सोवतीला ! [राजा मरतो.]

शूरसेन—याला योग्य शिक्षा झाली. त्यानं स्वतांच तें
विषाचं मिश्रण तयार करून ठेवलं होतं! उदार वीरसेना! माझ्या

सर्व अपराधांची क्षमा कर. 'मी तुझ्या सर्व अपराधांची क्षमा केली' असं एकदां ह्मण, म्हणजे मी सुखानं मरन. माझ्या व माझ्या बापाच्या मरणाबद्दल तुझा कांहीं एक दोष नाही. त्याचा प्रमाणं तुझ्या मरणाचा दोष ही मजवर नाही. राम—राम—
[मरतो.]

वीरसेन—शिव ! शिव ! बाबा शूरसेना ! ईश्वर तुझ्या सर्व पातकांची क्षमा करो ! हा वद्य मी तुझ्या मागून आलोंच. हरसेना ! मी आतां मरंरे ! पापिणी आई ! मी येतो आतां. लोभ ठेव !—ह लोकहो—गळ्यांनों, तुमचीं तोंडं निस्तेज झालीं आहेत. आणि हा दुर्धर प्रसंग पाहून भयानं आणखी आश्चर्यानं तुम्ही कुंठित होऊन चित्रा सारखे तटस्थ उभे राहिला आहां ! मला जर अवकाश असता—अरेरे, हा दुष्टनिर्दय कोतवाल—मृत्यु—मला क्षणभर ही अवकाश देत नाही, आपल्या पाशानं माझे हा पंचप्राण ओढीत आहे—गळ्यांनों ! मला जर अवकाश असता तर मी तुम्हांला सर्व वृत्तांत सांगितला असता—पण असो. हरसेना ! हरसेना ! अरे तुझा मित्र चालला बरं—लोभ असूं दे ! या गरीब वीरसेनाला विसरूं नको बरं ! मी तर मेलोंच—पण गळ्या तूं मागं रहा, आणखी माझी सारी हकीगत या असंतुष्ट प्रजेला कळीव.

हरसेन—महाराज, असं कधीं घडायचं नाही ! असली गोष्ट मनांत देखील आणूं नका. आपल्या मागं मी जगून काय करूं ? त्या शारींत अजून विष राहिलं असेल तेवढं मला बरस आहे.

वीरसेन—छे, छे ! हरसेना, असं करूं नको ! माझ्यावर तुझं जर खरं प्रेम असेल, तर माझ्या गळ्याची शपत आहे तुला—तूं असं करूं नको ! दे ती शारी मला. मीच तें विष घेतों. हरसेना ! लोकांनं जर हा सारा प्रकार समजला नाही, तर माझं केवढी दुष्कीर्ति—माझ्या नांवाला केवढा कलंक—

राहील ? तर एवढं कर—माझी ही शेवटची गोष्ट ऐकच. ही माझ्या कर्माची गोष्ट साऱ्या लोकांना कळविण्याकरितां दोन दिवस स्वर्गसुखास अंतर—पण या दुःखमय जगांत चार दिवस कंष्टानं कसे तरी काढ.—

[दूर तोफांची सरबत्ती होते.]

अरे, पण हा लढाईच्या सारखा ध्वनि कुठून ऐकू आला बरं ?

फांकडे—नवखंडाहून राणा भीमसिंग विजयी होऊन सौराष्ट्राहून येत असलेल्या वकिलांस सलामी देत आहे. त्याचा हा ध्वनि आहे सरकार !

वीरसेन—हरसेना ! मी मरतो रे मरतो ! हें तीव्र विष माझ्या रोमरंध्रीं भिनून माझे सर्व प्राण व्याकुळ करित आहे ! सौराष्ट्राहून हे वकील काय खबर आणतील ती या कानांनी ऐकणं तर माझ्या नशिबी नाहीच. परंतु मी असं भविष्य करतो की या गादीचं स्वामित्व त्यांनी भीमसिंगासच दिलं आहे. माझीही शेवटची इच्छा तीच आहे. तेव्हां हरसेना ! जो जो प्रकार आमच्या येथे हा घडला तो इत्थंभूत त्याला कळीव—अधिक काय सांगू ? देवानं मला निजधामाप्रत नेऊन पूर्ण शान्तिसुख द्यावं—भगवन्—
[मरतो.]

हरसेन—हाय ! हाय ! केवढा गुणराशी हा माझ्या समोर कोसळतो आहे ! केवढ्या महात्म्याचा आज हा लय झाला ! या विचित्रपुरीचा प्रतापसूर्य आज अस्ताला गेला ! हे उदार राजपुत्रा ! तुजप्रत माझा प्रणाम असो. तुझ्या आत्म्याला त्या सुखधामीं स्वास्थ्य मिळो ! अरे ! पण ही नौबत कसली वाजते आहे ?

[आंत नौबत वाजते.]

[राणा भीमसिंग, सौराष्ट्रांतले वकील व इतर

लोक येतात.]

भीमसिंग—काय हो, कुठे आहेत ती मंडळी ?

हरसेन—महाराज, आपणांस काय पहाण्याची इच्छा आहे—हा पहा शोकसमुद्र येथे प्रचण्ड गर्जना करित आहे— आपल्यापुढेच हे सर्व आहे. अधिक शोध करण्याची गरज नाही!

भीमसिंग—हाय ! हाय ! काय भयंकर देखावा हा ! हे गर्वानं ताठून जाणाऱ्या दुष्टा मृत्यो ! तू आपल्या त्या अनंत दाटित इतके राजपुरुष एकदम चट केलेस अं ?

पहिला वकील—हा फार भयंकर प्रकार झाला. आपणांस सौराष्ट्राहून येथे येऊन पांचण्यास फार उशिर झाला. 'आम्ही आपली आज्ञा शिरसा बंध करून आपल्या इच्छेप्रमाणं सर्व तजवीज केली व विठोजी आणि संभाजी हे मरण पावले' हे वृत्त ज्या कांनानीं ऐकायचं ते कान तर निर्जीव होऊन गेले ! आतां आम्ही हे कुणाला सांगावं ? आणखी कुणाच्या मुखांतून 'शाबास' असं म्हणवून द्यावं !

हरसेन—ज्याचा हुकूम तुम्ही बजावला म्हणतां, तो जरी जिवंत असता, तरी त्याच्या मुखांतून या कृत्याबद्दल 'शाबास' अशीं अक्षरं निघालीं नसती. कारण, त्यानं आपण होऊन खुपीनं हा हुकूम केला नव्हता. परंतु हे थोर पुरुषांनीं—तुम्ही ज्या अर्थी कोणी नवखंडाहून व कोणी सौराष्ट्राहून या भयंकर प्रसंगींच येथे येऊन ठेपला आहां—त्या अर्थी या सर्व मृतांचे हे देह लोकांनां दिसतील अशा एखाद्या उंचस्थळीं ठेवण्याची तजवीज करा. ह्यणजे मी आपल्या उदार प्रियमित्राची शेवटची इच्छा पूर्ण करतो व या अज्ञानांत असणाऱ्या लोकांस झालेलें सर्व वृत्त कळवितों. ह्यणजे, हीं चमत्कारिक सृष्टिविरुद्ध कृत्यं कशीं घडलीं, हा रक्तपात कसा झाला, परस्पर गैरसमजुतींनीं व अपघातानं एक मेकांचे प्राण यांनीं कसे हरण केले, मूळचा हेतु एक असून भलतंच कसं घडलं, ज्याचं त्याच्याच गळ्यांत कसं आलं, ज्यांची दिशा त्यालाच कशी फळली; वगैरे सर्व इत्थंभूत प्रकार तुमच्या ध्यानांत येतील. •

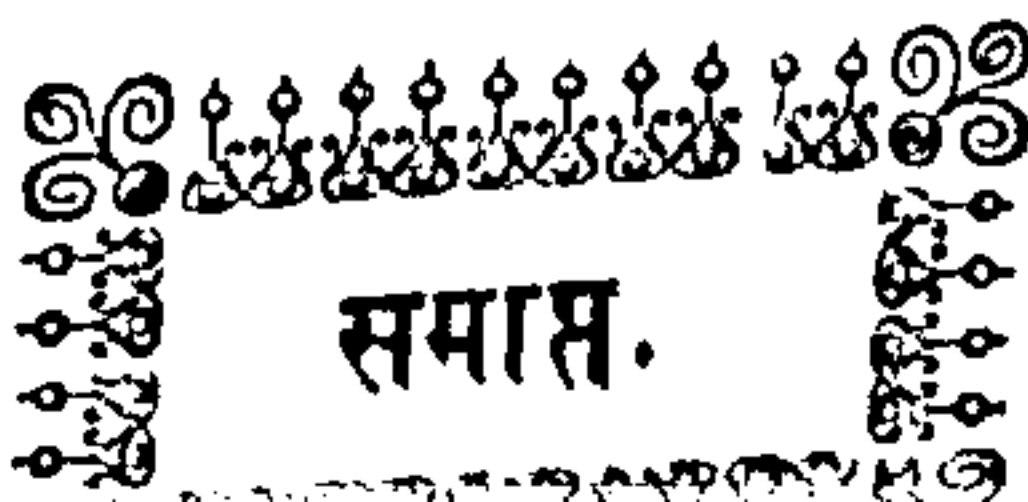
भीमसिंग—तर आम्हांला हा सर्व प्रकार सत्वर कळला पाहिजे. राज्यांतले मोठमोठे मानकरी बोलवा. मजविषयीं म्हणाल तर मी या चालून आलेल्या वैभवाचा मोठ्या दुःखानं स्वीकार करितों. या गादीवर माझा दूरचा हक्कसंबंध थोडा तरी आहेच आहे, असं मला पक्कं आठवतं.

हरसेन—याविषयींही मला बोलायचं आहे, तें मी मागू न बोलें. प्रत्यक्ष वीरसेन महाराजांची काय इच्छा होती, तीही मी मागून सविस्तर कळवीन. पण आधीं ही पहिली गोष्ट करून टाका. लोकांचीं मनं फार खवळून गेलीं आहेत, याकरितां मी तुम्हांला वर सांगितलेलं काम अगोदर करून टाकलं नाहीं, तर बंड वगैरे अणक धामधूम होण्याचा संभव आहे.

भीमसिंग—(जवळच्या सरदारांकडे पाहून) अरे! आधीं तुम्ही दोघे चोघे जाऊन या शूर राजपुत्राचं प्रेत त्या उंच जागेवर नेऊन ठेवा. अरेरे ! देवानं जर त्याचं आयुष्य कमी केलं नसतं, तर तो फार चांगला राजा झाला असता. आणि त्याला नेतांना त्याच्या नांवाचा जयजयकार करून दुंदुभी वाजवा—दुसरींहां प्रेत उचला—अरेरे, हाच देखावा रणांगणांत फारच चांगला दिसला असता—पण येथें तो किती विलक्षण दिसतो आहे ! जारे ! तोफांची सरवत्ती करायला सांगा !

(प्रेतांस नेतांना तोफांची सरवत्ती होते.)

(सर्व जातात.)

प्रस्तुत नाटकांतील पात्रांचे गुणा- वगुणविवेचन.

या नाटकांत एकंदर संविधानकाची जुळणी कशी केली आहे व निरनिराळ्या पात्रांचे स्वभाव किंवा त्यांची स्वरूपे कवीने किती चातुर्याने भिन्न भिन्न अशी दाखविली आहेत, या गोष्टीचे उद्घाटन करूं. आपल्यांत म्हण आहे—'जितक्या व्यक्ति तितक्या प्रकृति.' या म्हणीचा खरेपणा या नाटकांतल्या पात्रांचे विवेचन करित असतां वाचकांच्या स्पष्ट लक्षांत येईल. कोणच्याही उत्कृष्ट नाट्यकाराचे मुख्य कर्तव्य हे आहे ते की, सृष्टीत ह्यणा किंवा या संसारांत म्हणा, जें स्वभाववैचित्र्य आढळते, तसें हुबेहुब नाटकांत उतरणें. याचेंच नांव नाट्यनैपुण्य. आणि खरी नाट्यकला काय ती ही. आधुनिक नाट्यकलेचा आद्य गुरू शेक्सपीयर यानें स्वतांच प्रस्तुत नाटकांत वीरसेना-कडून नाट्यकवाल्यांस उपदेश करविला आहे, त्यांतही त्यानें असेंच सांगितलें आहे:—'नाट्यकलेचा मुख्य हेतु म्हटला म्हणजे पूर्वी काय—आतां काय—केव्हां काय, संसाराचें चित्रच तें ! संसारांतील गोष्टी हुबेहुब करून दाखवाव्या व त्यांत अंमळ चमत्कृतिही असावी. नाटक म्हणजे मृगीचा आरसा. या संसाराचें प्रतिबिंब त्यांत दिसावें. सद्गुणाचा चेहेरा सद्गुणाला, दुर्गुणाचा दुर्गुणाला दाखवावा. त्या त्या काळाचें स्वरूप वगैरे सर्व कांहीं मूर्तिमंत श्रोत्यांपुढें उभें करावें याचें नांव नाटक !' वर दिलेल्या शेक्सपीयरच्या या उक्तीची उदाहरणें म्हटलीं म्हणजे त्यांची उत्तम उत्तम नाटके व आंमच्या हविकुलगुरु कालिदासाचें जगद्विख्यात शाकुन्तल, हीं होत. या व्याख्येंत जरी या

पाश्चिमात्य कविवर्यांनीं केवळ नटांसच उद्देशून ही उक्ति केली आहे, तरी हे आमच्या अवतरणांतले शब्द नाटक लिहिणाऱ्यां प्रत्येक कवीसही सर्वथा लागतात. विशेषेकरून लोकरंजनार्थ व लोकशिक्षणार्थ रंगमूर्तावर सत्कवींनीं केलेल्या कृतींचे अभिप्राय करून दाखविणाऱ्या नटमंडळींनीं हे उपदेशामृत नित्य प्राशन केले असतां त्यापासून त्यांचें व देशाचें फार हित होईल. असो.

प्रस्तुत नाटकांत मुख्य पात्रें म्हणिलीं तर—वीरसेन, राजा रमाकान्त, राणी मदालसा, चंद्रकला, आर्तवीर्य, शूरसेन, व हरसेन हीं सारा आहेत. या शिवाय पिशाच, विठोजी व संभाजी, हीं तीन दुसऱ्या वर्गांत घातलीं असतां चालतील. यांपैकीं प्रत्येक पात्राच्या सदृश अशीं माणसें जगांत नेहमीं आढळतात. वीरसेनासारखे केवळ विद्याविभूषित, वाचाल, क्रियापराड-मुख, असे पुरुष तर आज काल आपल्यांत पुष्कळच आहेत हे सांगणें नकोच. तथापि या पात्रांचें अमळ सविस्तर उद्घाटन पुढें करूं.

राजा रमाकान्तासारखे महत्वाकांक्षा, अधिकारतृष्णा व दुष्टवासना या मनोविकारांनीं ग्रासलेले, विश्वासघातक, स्वार्थ-परायण, निमकहराम, दुष्ट प्रधान राज्यांत असतात, हे महत्त्व सृष्टीच्या आरंभा पासूनच होत आलेल्या गोष्टींपासून आजपर्यंत आपण शिकत आलों आहों. तेव्हां रमाकान्ताचें पात्रही या नाटकांत पाहून आपणांस विस्मय मानण्याचें कारण नाही. राणी मदालसेसारख्या स्त्रियाही जगांत बऱ्याच आढळतात. कपट-पटु पुरुषांच्या मधुरवाणीला भुलून मोहजालांत पडणाऱ्या व आपल्यावर तनमनधनें करून प्रेम ठेवणाऱ्या पतीला विसरून परपुरुषाच्या नादीं लागणाऱ्या अबलांचा प्रभाव, पुराणांदिकांत, कादंबऱ्यांत व प्रत्यक्ष व्यवहारांत आपणां सर्वांस नेहमीं कळून येतोच. वीरसेनाप्रमाणें एकंदर स्त्रिया तेशून साऱ्या लबाड व पातकी, असें महात्त्व किंवा सर्वसाधारण अनुमान,

काटण्याची आपली छाती न होवो. कारण, असें अनुमान करणें म्हणजे विलक्षण धाडसाचेंच काम आहे. परंतु वीरसेनाच्या आर्ष-चें सर्वथा धर्मपराङ्मुख वर्तन पाहून वीरसेनाविषयीं आपणांस अनुकंपा वाटणें, हें अगदीं योग्य आहे. आपली प्रत्यक्ष मातु श्री, आपले वडील परलोकांस जाऊन दोनही महिने झाले नाहींत तों सर्व लाजलज्जा सोडून दुसऱ्याशीं रत होऊन राहिली. तर एवढीच गोष्ट साधारण मनुष्याच्या मनास ही जिवाचा वीट आणणारी आहे. मग ज्या दुष्ट प्रधानानें आपल्या बापाचा विश्वासघातानें जीव घेतला—एवढेंच नाहीं, तर आपली गादी वळकाऊन आपली आई सुद्धां ज्यानें वळकाविली, त्या दुरात्म्याविषयीं मनांत काय वाटावें व हृदयांत काय होऊन राहावें, याची वाचकार्णीच कल्पना करावी ! वीरसेनानें तरी खोटें वेड घेतलें तें सूड घेण्याचा उपाय असें समजून घेतलें. परंतु त्याच्या त्या स्थितीचा विचार करितां त्याला खरोखर वेड लागणें हेंच साहजिक दिसतें !

आर्तवीर्य हा लुवरा, हांजी हांजी करणारा, पटत मूर्ख, फाजील डौली, पण जगांत टक्के टोणपे खाऊन अनुभवलेला, असा एक महातारा मुत्सद्दी आहे. आर्तवीर्य हें आपल्या ठिकाणीं मी मोठा शहाणा व धूर्त म्हणविणाऱ्या, (अंक २ प्र० २.) पण वस्तुतः अगदीं मूर्ख, अशा एका वृद्ध मनुष्याचें चित्र आहे. (अंक १ प्रवेश ३.) या ठिकाणीं त्यानें आपल्या मुलाला केलेला उपदेश व्यवहारांतल्या शहाणपणाचें सार आहे, असें ह्याटलें तरी चालेल. तो उपदेश प्रत्येक तरुण मनुष्यानें आपल्या हृत्कमलांत सतत वागविण्या सारखा आहे. शिवाय, आज काल तरुण मंडळीस जुनीं, महातारीं, वडील, अनुभवशीर माणसें बहुतेक असत्त्व उपदेश करीत असतात, हेंही मार्मिक वाचकांच्या लक्षांत घेण्यासारखें आहे. आर्तवीर्य हा लबाड्या सांगण्यास, असत्य भाषण करण्यास व 'होला हो' म्हणण्यास विलकल मार्गें पुढें पहा-

पारा नव्हता.तो स्तुतिप्रिय तर पहिल्या प्रतीचा असे. मुत्सर्दी काय तो मी, यत्तिवान् काय तो मी, वक्ता काय तो मी, फार काय—नाटकांत, चांगला भाग करणारांपैकीही मी—असे त्यास वाटे. शेवटीं, अशा तोंडपुत्रा, लुबच्या, लुडबुड्या माणसांचा जगांत नेहेमी जसा परिणाम होतो तसाच विचाऱ्या आर्तवीर्याचाही या नाटकांत झाला आहे.

चंद्रकला—हे घात्र फार मनोवेधक आहे. एखादी चवदां पंधरा वर्षांची मुग्धसुंदरी, जिला जग फारसें ठाऊक नाही—परंतु निर्मळ, शुद्ध अंतःकरणाची भोळी मुलगी असावी, अशा मुलीचें. चंद्रकला हे चित्र आहे. तिचा बाप महातारा व विक्षिप्त; भाऊ तर चैनी, यौवनभराच्या अभिमानानें ताठलेला व अंशतः आपल्या शरीरसंपत्तीच्या व तालीमवाजाच्या डौलांत चूर असा होता दोघेही आपणांस व्यवहारनिष्णात व दीर्घ द्रष्टे म्हणविणारे होते. तेव्हां विचाऱ्या चंद्रकले विषयीं अनुकम्पा कोणास वाटणार? भावाची बहिणीवर अत्यंत ममता तर खरी, परंतु, ती हल्लीं आमच्यांत असते त्या प्रकारची; ह्मणजे वडलिपणाच्या नात्यामुळे आकुंचित व परिच्छिन्न झालेली! तिच्या दादानें चंद्रकलेजवळ तिच्या हृदयवळभाविषयीं गाऱ्हाणीं गाऊन खूप चर्पटपंजरी सांगितली, तरी ती भोळ्या स्वभावामुळे 'दादा, असंचना?' एवढेंच बोलली. चंद्रकला केवळ अगदीं भावडी, किंवा वेडगळ, अशी मुलगी तर खास नव्हती. कारण, त्याच संभाषणाच्या शेवटीं भावाचा सारा वेदांत ऐकून घेऊन मग ती म्हणते: 'दादा, एखाद्या आतांच्या वेदांत्याप्रमाणें मला मात्र मोक्षप्राप्तीचा कठीण मार्ग दाखवून देऊन आपण खुशाल एखाद्या चैनी मनुष्यासारखा एष अरामांत रहाशील, असं मात्र करूं नको हो!' या एवढ्याच भाषणावरून पोर मोठी चटकदार होती, अशी खात्री होते. — आर्तवीर्याच्या अनेक खटपटीमुळे,

कपटाचरणामुळें व फाजीलपणामुळें त्या विचारीच्या मा-
 नीसकशक्तीचा व बुद्धीचा जितका विकास व्हावा, तितका-
 न होऊन चंद्रकलेची खरी योग्यता चांगलीशी दिसण्यांत आली
 नाही. तथापि ही हरिणाक्षी स्वभावानें ही हरिणीप्रमाणें भीरु व
 साहसशून्य दिसते. रत्नपालाची नायिका जी शशिकला (ज्यूलियट्)
 तिच्यांतलें पाणी किंवा तिची तरतरी इच्यांत नाही. या दोन नायिक
 धाष्ट्याच्या कामांत परस्पर अत्यंत विरुद्ध आहेत. खेरीज राणी,
 राजा व आर्तवीर्य, या 'तिघांनीं मिळून' उंदीर धरण्याकरितां जसा
 सांपळा किंवा पिंजरा ठेवतात, तसें वीरसेनाच्या वेडाचें खरें
 कारण सांपडावें म्हणून विचारी चंद्रकला एक यंत्रच करून ठेविलें
 होतें. त्यामुळें वीरसेनाच्या मनांत तिजविषयी दीर्घ
 कुशंका येऊन त्यांच्या परस्पर प्रेमांत विघाड आला.
 (अंक ३ प्रवेश १.) यास्थळीं त्या दोघांचा जो मर्मभेदक
 संवाद झाला आहे, तो पाहून नायिकेविषयी कोणाच्या हृदयांत
 दया उत्पन्न होणार नाही ? 'तूं सुंदर आहेस, तर तूं माझ्या
 आईसारखीच वेडमानी व लबाड असशील !' अशा अभिप्रा-
 याचें भाषण, ज्याला तिनें आपलें सर्व तनमन अर्पण केलें होतें
 व ज्याचें कल्याण ती मनोभावे ईश्वराजवळ चिंतीत होती,
 त्या वीरसेनाच्या मुखांतून ऐकून त्या विचाऱ्या चंद्रकलेची अ-
 गदीं गाळण झाली व तिला दे माय धरणी ठाय असें झालें !
 बापाच्या मरणानें व अंशतः वीरसेनाच्या निष्ठूर वर्तनानें वेड ला-
 गलेल्या चंद्रकलेचें चित्र (अंक ४ प्र० ५.) या स्थळीं पाहून
 सहृदय वाचकांच्या मनास चटका लागून राहिल यात संशय नाही !
 शूरसेन हें पात्र वीरसेनाच्या पेक्षां अगदीं विरुद्ध स्वभावाचें आहे.
 वीरसेन अत्यन्त विचारी, परंतु क्रियाशून्य असा कवीनें दाखविला
 आहे. शूरसेन हा अत्यन्त अविचारी असून क्रियेंत अगदीं निपुण,
 साहसी, शूर, अभिमानी, मनांत येण्याचा अवकाश—कीं तात्काळ-

तें काम करून दाखविणारा—अशा मनुष्याचें चित्र आहे. आपल्या बापाला विचित्रपुरीत राजानें स्वतां, किंवा कोणाकडून तरी मारविलें, असें कळतांच शूरसेन विलासनगरांतून निघून राजाचा सूड घेण्या करितां धांवत आला. त्या गोष्टीचा पुरना शोध काढल्या खेरीज व त्याचा फारसा विचार केल्या खेरीज, वीज जशी लागेल त्यावर कोसळावी, त्याप्रमाणें आपला राग शान्त व्हावा म्हणून शूरसेन एकदम आला तो राजावर कोसळला. पुढें राजानें त्याला, 'तुझ्या बापाच्या मृत्यूचें कारण वीरसेन आहे' असें सांगितलें, तेव्हां वीरसेनाचा प्राण घ्यावा असें लागलेंच त्याच्या मनांत आलें. परंतु वीरसेनानें आपला बाप मारला तो कां, कसा, केव्हां, कोठें, वगैरे कांहीं एक चौकशी त्यानें केली नाही. शूरसेनाचें हृदय ही फार घातक होतें असें दिसतें. कारण, (अंक ४ प्रवेश ७.) या स्थळीं राजाचें व त्याचें भाषण झालें आहे, त्यांत राजा त्यास जसजसें सांगत गेला तस-तसें तो 'बरे' म्हणून सर्व ऐकतच गेला, हें केवढें अविचाराचें सूचक आहे ? वीरसेनाचा घात करण्याची युक्ति भीत भीत शूरसेनास सांगत असतां राजानें प्रथम 'तूं पट्टा न घेतां कपटानें हातांत कोणास नकळत नागवी तरवार घे' इतकेंच सांगितलें. पण शूरसेनानें लागलीच दुसरी एक हरामखोरपणाची कल्पना सुचविली कीं 'मी त्या आपल्या तगवारीस विषाचें पाणी ही लाऊन ठेवितों !' सारांश, शूरसेनाच्या पात्रांत थोरपणाचें व बुद्धिमत्तेचें लक्षण मुळींच दिसत नाही म्हटलें तरी चालेल. शूरसेन व वीरसेन, दोघे ही तरुण, दोघेही उद्दामवृत्तीचे, व तीव्र मनोविकाराचे होते. परंतु त्यांतला एक जण अगदीं विलासी, चैनी, विचारशून्य, दुराग्रही, दृढनिश्चयी, गर्विष्ठ, शीघ्रकोपी, तामसी, व कोणचीही गोष्ट मनांत आल्या बरोबर ती कृतीनें करून दाखविणारा, असा होता. दुसरा याच्या बहुतेक अगदीं उलट.

आतां हरसेनाच्या पात्राचा विचार करूं. हरसेन हा वीर-

सैनाचा सहाध्यायी पाठशाळेंतील मित्र होता. त्या दोघांचीं मनं मिळालेलीं होतीं. वीरसेनाच्या बापाचा वध झाल्यावर तो विचित्रपुरीस आला, तेव्हां त्यानें येतांना आपल्या परमप्रिय मित्रास वरोवर आणिलें होतें असें दिसतें. हरसेन हा स्वभावानें गंभीर, शान्त असून मोठा विचारी व उदार मनाचा होता. त्याची स्थिति फार गरीब होती असें वाटतें. वीरसेन विचित्रपुरीस आल्या पासून त्याचें मन अत्यंत उदास व कष्टी होऊन गेलें; अशा स्थितींत वीरसेनाला क्षणमात्र विश्रान्ति पावण्याला जागा काय ती हरसेन. कारण, हरसेना शिवाय आपलें मन उघडून व आपल्या सर्वदःखाचें इंगित सांगण्यास वीरसेनाला दुसरें कोण होतें? कालिदासानेंही शाकुन्तलनाटकांत म्हटलें आहे: 'स्निग्धजनहि संविभक्तं दुःखं सह्यवेदनं भवति.' वीरसेनानें एका ठिकाणीं हरसेनाच्या या स्वभावाचें वर्णन केलें आहे, त्या वरून तो खरा वेदान्ती व काञ्चन व लोष्ठ ज्यास सारखीच असा होता. 'लक्ष्मीःसमाविशतु गच्छतु वा ययेष्टम्' या भर्तृहरिच्या उक्तीचें अवलंबन करणारा तो होता. वीरसेन हरसेनाविषयीं (अंक ३ प्रवेश ३.) येथें ह्मणतो:— 'तू मनुष्य कसा आहेस ? सारीं दुःखं सहन करतोस तरी त्यांचं तुला कांहींच वाढत न हों. दैव अनुकूल असो किंवा प्रातिकूल असो, लक्ष्मी येवो किंवा जावो; तुझ्या दृष्टीनं दोन्हीही सारखीच.' या वरून हरसेन हा कसा मनुष्य होता, हें चांगलें लक्षांत येतें. सारांश, हरसेन हा 'विधीच्या हातांत तो नाचवील त्या प्रमाणें नाचणारें बाहुळें होऊन रहाणारा' नव्हता. तथापि वीरसेनाच्या बुद्धीची तीव्रता हरसेनाच्या ठायीं नव्हती, हें मार्मिक वाचकांच्या ध्यानांत येईलच.

आतां राहतां पैकीं तीन पात्रें शिलक राहिलीं. पिशाच, विठोजी व संभाजी. बहुतेक मानवजातींत मनुष्याचें देहावसान झाल्यावर प्राण्यांस मृत्यू नंतर कांहीं एक अवस्था प्राप्त होते असा समज आहे. आणि विशेषें करून ज्या प्राण्यांचे जि-

वंत असतां कांहीं हेतु रहातात त्यांस पिशाचयोनि प्राप्त होते, अशी समजूत आहे. त्यांत जे एखाद्या घातपाताने मरतात, त्यांना तर ही योनि प्राप्त होतेच होते, असे म्हणतात. प्रस्तुत यूरोप खंडांतल्या बहुतेक सुधारलेल्या राष्ट्रांतील लोकांत ही कल्पना दिवसांनुदिवसा कमी कमी होत चालली आहे. तथापि, ज्या काळास उद्देशून शेक्सपियरने हे नाटक रचिले आहे, त्या वेळेस लोकांत ही कल्पना जागृत होती एवढेच नाही, तर कवी स्वतां ज्या काळांत जन्मला त्या काळीं ही पिशाचाविषयी लोकांच्या फारच चमत्कारिक कल्पना असत. पिशाचांचा राजा सयतान; पिशाचांस अनेक प्रकारच्या भयंकर यातना सोसाव्या लागतात व जे इहलोकीं घोर पातके करितात ते दुष्ट पिशाचांची योनि पावतात, व अंधार काळोख्या रात्री भ्रष्टावर भ्रमण करून मनुष्यांस झपाटतात, इत्यादि तत्कालीन कल्पनांस अनुलक्षून कवीने पिशाचांचे पात्र बनविले आहे. या विषयाच्या संबधाने आपल्या लोकांच्या कल्पना फारशा निरक्षर्या नाहीत. गरुडपुराणांत मृत्यु नंतर प्राण्यास होणाऱ्या यमयातनांचे फारच भयंकर वर्णन केलेले आहे. या सर्वांचा उपयोग करून इतकाच कीं आपस्वार्थी मतलबी लोक अज्ञान व भोळ्या मनुष्यांच्या मनावर विलक्षण भीतीचा ठसा उठवून त्यांच्या द्रव्याचा अपहार करितात. असो. प्रस्तुत नाटकांतील पिशाचांच्याच्या संबधाने एक दोन गोष्टी ध्यानांत ठेवण्यासारख्या आहेत. त्या या कीं, हे पिशाच चांगले आहे. दुष्ट नाही. कारण, मूळचा राजा वीरसेनाचा बाप, हा सज्जन होता. परंतु तो अपघाताने मेल्यामुळे ज्याने आपल्यास असा विश्वासघात करून मारिले त्याचा कसा सूड उगवावा, हा हेतु त्याच्या मनांत राहिल्यामुळे त्यास पिशाचयोनि प्राप्त झाली. दुसरा एक चमत्कार या पात्रांत असा आहे कीं, मेल्या नंतरही राणीविषयी राजाचे प्रेम पूर्वी प्रमाणेच कायम राहिले, असे कवीचे तद्दृष्टी आहे. पिशाचाने वीरसेनास सूड घेण्यास सांगतांनाच मुद्दाम

वजावले 'कीं या घोर कृत्याचें प्रायश्चित्त तूं त्या हरामखोराच्या हव्या त्या रीतीन दे. परंतु कोणत्या ही रीतीन तूं आपल्या आईचा छळ करूं नकोस किंवा तिला दुखवूं नकोस.' (अंक १ प्रवेश ५). पुढें (अंक ३ प्रवेश ४.) या ठिकाणीं वीरसेन आपल्या आईची एकांतांत यथेच्छ निर्भर्त्सना करित असतां पिशाच तेथें येतें व तिची 'हृदयशल्यें तिला टोंचित आहेत, व तिचा अंतरात्मा पश्चात्तापामुळें तळमळत आहे, असें पाहून त्या पिशाचस्वरूप राजास आपल्या राणीच्या स्थितीच्या विषयीं फार दुःख वाटून त्यानें वीरसेनास 'तूं आपल्या आईला फार गांजू नको' म्हणून सांगितलें आहे. यावरून वीरसेनाच्या बापाची प्रीति राणीवर जिवंतपणीं किती असेल याची वाचकांनींच कल्पना करावी.

विठोजी व संभाजी यांजविषयीं फार लिहिण्याची जरूर नाहीं. ते वीरसेनाचे मित्र, तथापि स्वार्थसाधक होऊन व रमाकान्ताच्या दुष्ट व नीच पक्षास अनुकूल होऊन आपल्या स्वऱ्या स्वामीशी त्यानीं हरामखोरपणा केला. त्याजबद्दल त्यांस योग्य शासन मिळावयाचें तें शेवटीं मिळालेच. दुसऱ्या करितां तयार केलेल्या फांसांत ते आपणच सांपडले. व जशास तसा भेटून दुसऱ्याच्या घाता करितां पसरलेल्या कपटजालांत त्यांच्याच माना सांपडून ते प्राणास मात्र मुकले.

मानाजी फांकडे—या गृहस्थासारखा गृहस्थ प्रत्येक राजदरबारीं बहुत करून एखादा तरी असायचाच. दुसरा करील तसें आपण करावयाचें, दुसरा बोलेल, दुसरा चालेल, तसें आपण बोलावयाचें, आपण चालावयाचें; अमुक मनुष्य असा प्रतिष्ठित आहे, तर आपण तसाच प्रतिष्ठितपणाचा आव घालावयाचा; फाजील गोड बोलावयाचें, फाजील संभावितपणा, दाखवावयाचा, वेडेवांकडे हातवारे करून आपल्या मनें मोठ्ठ्या शहाणपणाच्या गोष्टी सांगायच्या—अशीं जी जगांत चमत्कारिक

भाषणें असतात त्यांचें हें चित्र होय. हे लोक केवळ हास्यास्पद असतात. जसा एखादा पाण्याचा बुडबुडा असतो त्यावर फुंकर घातल्या बरोबर तो फुटून जातो, त्याप्रमाणें या फांकडे रावांना वीरसेना सारखा एखादा चाणाक्ष व स्वमक्या भेटला की त्याची फूटफाजिती होऊन जाते.

स्मशानांत मृतांकरितां खाडे खणणारे जे मजूर त्यांची तसत्या प्रसंगीं व तसल्या स्थळीं थडामस्करीचीं विनोदपर भाषणें ऐकून आपणास सखेदाश्चर्य वाटतें. परंतु, सहवासाचा प्रभाव किती चमत्कारिक असतो तो ध्यानांत आणला तर त्यांत नवल मानण्यासारखें कांहीं नसून कवीनें वर्णिलेलीच स्थिति स्वाभाविक आहे, हें मर्मज्ञ वाचकांच्या लक्षांत येईल. आज काल आपल्यांत देखील प्रेतसंस्कारार्थे स्मशानभूमीस जाणारे त्या ठिकाणीं खुशाल चैनींत विड्या चितेवर पेटवून ओढीत बसणारे, किंवा तेथें गाण्याची तार लागून तान मारणारे किंवा समोर होण्याच्या विधींस अनुलक्षून थडेवीं भाषणें करून मोठा हशा पिकविणारे हरीचे लाल किर्ती आढळतात, त्याचा अनुभव पुष्कळांस असेल ! मग ज्यांचा सारा जन्म स्मशानांत जातो अशा कारण्यांची किंवा प्रेतें पुरण्याकरितां खाडे खणणारांची काय गोष्ट सांगावी !

आतां वर सांगितल्या प्रमाणें वीरसेनाच्या पात्राचा अंमळ विस्तारपूर्वक विचार करूं. वीरसेनाला वस्तुतः आपला इष्ट हेतु साधून घेण्याला पुष्कळ अनुकूल गोष्टी होत्या. त्या कोण कोणत्या त्यांची अनुक्रमें गणना करूं.

रमकांताच्या लोभाला बळी पडलेल्या राजाचें पिशाच स्मशानांतून निघून 'तुला जर काळीज असेल तर या कृत्याबद्दल सूड घेतल्याखेरीज तूं राहूं नकोस ; हें काम बजाविण्यांत जर काडी मात्र हयगर्थ करशील तर तं एक मनुष्यरूपी अजगर

आहेस, असंच समजलं पाहिजे. या कार्याविषयी तूं उदासीन राहिलास तर एखाद्या पाणथळ घाणेच्या जागेत तरवड्डाचें झाड खूप माजतें व जागच्या जागींच कुजून सडून जातें, त्याप्रमाणें तुझी स्थिति मी समजेन—'अशी शपथ घालून त्यानें मुला पासून आपल्या खुनावदल सूड घेण्याविषयी प्रतिज्ञा करविली. दैवयोगानें यमधर्माचा दास होऊन यातना सोशीत भूपृष्ठावर भटकत राहणाऱ्या त्या पिशाचानें केलेल्या हा भयंकर उपदेश वीरसेनाच्या कोंवळ्या मनावर प्रथम फारच ठसला. शिवाय, प्राचीन काळीं अशा कर्मावदल सूड उगविणें हें प्रत्येकाचें कर्तव्य कर्म असून तें कोणी पूर्वीं सुचविल्याखेरीजही बजाविल्लेंच पाहिजे अशी समजूत असे. वीरसेनाला खरोखर ह्याटलें तर सूड उगविण्यापेक्षां न्याय्य गोष्ट तीच कर्णें प्राप्त झालें होतें. कारण, त्याच्या बापाच्या कारभान्यानें त्याची गादी अन्यायानें हरण केली होती. या अन्यायावदल वीरसेनाला राज्याचा मुख्य न्यायाधीश या नात्यानें गुन्हेगाराला देहांत शिक्षा देण्याचा पूर्ण अधिकार होता. याखेरीज वीरसेनाच्या बापावर लोकांचा फारच लोभ होता. शिवाय, त्या राजा दाशरथी रामासारख्या प्रजापालतदक्ष राजाची स्मृति प्रत्येक प्रजाजनाच्या अंतःकरणांत निरंतर जागृत असे. आर्तवीर्य म्हणून विचित्रपुरीच्या दरबारांत जो एक जुना मुत्सद्दी होता त्याला वीरसेनानें (अंक ३ प्र० ४.) मारल्यानंतर नव्या राजाविषयी लोकांची मनें विघडून जाऊन नाटकांतील नायिका चंद्रकला हिचा भाडू शूरसेन याला गादीवर बसविण्याविषयी लोक अत्यंत उत्सुक होते. (अंक ४ प्र० ५). परंतु शूरसेनापेक्षां वीरसेनावर लोकांची प्रीति व निष्ठा अधिक होती; ती इतकी कीं त्याचे सर्व दोष त्यांना गुणच वाटत. एवढेंच नाहीं, तर वीरसेनाच्या आईचेंही त्याजवर विलक्षण प्रेम होते, त्यामुळे प्रसंग पडल्यास तिनें आपल्या नूतन पतीच्यापेक्षां आपल्या मुलाचा कैवार अ

धिक घेतला असता. इतकें असून वीरसेनाचे स्वर्ताचे गुण खरोखर अप्रतिम होते. चंद्रकलेनेच एका ठिकाणी त्याच्या गुणांचें वर्णन केलें आहे (अंक ३ प्र० १.). त्यावरून वीरसेन मोठा मुत्सद्दी, शूर, विद्वान्, मानसिक व शारिरिक अशा सर्व गुणांनी संपन्न, असा होता. अशीं कारणें, अशीं साधनें, असा अधिकार. वीरसेनास अनुकूल असून केवळ आपल्या बापास ठार मारिल्या वदल मारणाऱ्याचा सूड उगविणें एवढेंच त्याचें कर्तव्य ह्मणून होते. हें कर्तव्य वजावण्याची प्रतिज्ञाही तो बापाच्या पिशाचाजवळ करून चुकला. 'फार काय-माझ्या या स्मृतिपटावर जुन्या बारीक सारिकी गोष्टी लिहून ठेवल्या असतील तेवढ्या पुसून टाकीन; आणि या स्मृतिरूप पुस्तकांत तुझी आज्ञा मात्र लिहून ठेवीन' व 'मनाच्या धांवे बरोबर त्याचा सूड उगवण्यास जातो' अशी शपथ त्यानें ईश्वरसाक्ष घेतली होती.

पण पुढें काय चमत्कार झाला तो पहा. ज्या मनुष्याचा इतका निश्चय झाला होता, त्यान आपल्या पहेल्याच एका भाषणांत आपल्या हृदयास लागलेच म्हणावें 'हृदया ! थांब, थांब' व आपल्या शिरांनां म्हणावें 'शिरांनी ! तुम्ही इतक्या दुर्बळ कां झालांत ! मला बळकट सांवरून धरा'—व कांहीं वेळानें मोठ्या दुःखाचा उद्गार काढून ह्मणावें 'काय हा दीर्घ द्वेष ! आग लागो या द्वेषाला. आणि हें सर्व निस्तरणं माझ्या कपाळीं यावना ?'—हें केवढें आश्चर्य ! ज्या आपल्या मित्रांना तें पिशाच पूर्वी दिसलें होतें त्यांना ही गूढ गोष्ट त्यानें कळऊं नये हें ही अंमळ आश्चर्यकारक खरें. त्याचा जिवश्च कण्ठश्च मित्र हरसनं याला तरी ती गोष्ट त्यानें मागून कळविली. जें दिसण्यांत अगदीं क्षुळक काम तें सिद्धिस जावें या हेतुनें शेवटीं वेड घेण्याचा विचार त्यानें केला !

रमाकांताला आपल्या सावत्र मुलाची उदासीन वृत्ति पाहून अगोदरच संशय उत्पन्न झाला होता. परंतु वीरसेनाचे ते वेडगळ

चाले पाहून राजाच्या मनांत त्याज विषयी पूर्ण द्वेष उत्पन्न झाला. आपल्याला कांहीं मानसिक विकार झाला आहे असा व हाणा करून वीरसेन दरवारांतील चाकर माणसांना वेडे वेडे प्रश्न करू लागला, व आपली प्रिया चंद्रकला इला भरुभरुने बोलून व तिचा छळ करून तिचा सर्व उत्साह त्याने घाल्ल्याला. या प्रमाणे दोन महिने गेले. परंतु पिशाचा जवळ केलेल्या प्रतिज्ञेचे स्मरण वीरसेनास झाले नाही. शेवटी नाटककाराने त्याज पुढे नमुन्या करितां म्हणून जें भाषण केले (अंक २ प्रवेश २.) त्या मुळे त्याला आपल्या कर्तव्याची आठवण झाली. ही झाल्या बरोबर त्याचे मन त्याला ख ऊं लागून तो आपल्यास अनेक प्रकारे शापून घेऊ लागला व आपल्याला ' जड, मृदु, डबुद्ध, हरामखोर, वेडोवा, गाढव, ' इत्यादि विशेषणें देऊ लागला. परंतु त्या शिव्यांचा कांहीं एक उपयोग झाला नाही. आपले कर्तव्यकर्म सोडून नाटकवाल्यांच्या त्या भाषणाने राजाच्या हृदयांतले ' इंगित ' नाटकप्रयोगाच्या योगाने काढून घ्यावे अशी मात्र कल्पना त्याला सुचली. असें आजचे उद्यां वर लोटतां लोटतां पुढे ज्या पिशाचाला आपल्या मित्रांच्या देखत ' मोठ्ठ इमानी पिशाच ! ' असें म्हटले, त्याच्याच विषयी या राजपुत्राच्या मनांत संशय येऊन ' हें पिशाच दुष्ट असेल ! दुष्ट पिशाचं हवं तें मनोहर रूप धारण करतात.....कदाचित् माझ्या मनाचा हा दुर्बलपणा व हें औदासिन्य पाहून मला फसवून माझा घात करावा असें सुद्धां त्यानें मनांत आणलें असेल ! ' असें ह्मणू लागला.

नाटकाचा प्रयोग झाला. त्या प्रसंगी नाटकांतल्या राणीचे भाषण भ्रमशपणाने आपल्या आईकडे लाऊन ' कडू कडू वीष ! ' असें म्हणून गेला नाही तोच नाटकांतील राजाचे भाषण वीरसेनालाच लागू पडते व त्याच मतलबाचे भाषण पिशाच्याने ही

पुढें वीरसेनानें आपल्या आईला नीतीचें व्याख्यान दिलें त्या-
वेळेस केलें आहे. उपनाटकांतला राजा ह्यणतो:—

‘निश्चय हा स्मृतीचा दास आहे. त्याच्या जन्मकाळीं त्या-
ची मोठी धामधूम असते—पण त्याचा तो तरुवा, त्याची ती
शक्ति, स्थिर रहात नाही. * * * * * अगदीं
एन भगंत आलों असतां आपण जो एखादा विचार किंवा नि-
श्चय करितों, तो विचार किंवा निश्चय, तो आपला भर संपुला
ह्यणजे नाहीसा होतो.’

या वाक्यांत वीरसेनाचे हुबेहुब चित्र दिलें आहे असें ह्य-
टलें असतां चालेल. या पात्राविरयीं आणखी पुष्कळ लिहा-
वयाम पाहिजे होतें. परंतु विस्तार फार झाल्या मुळें नाइलाज
आहे असें म्हणून आपण या ठिकाणींच थांबूं.

वीरसेनाची आत्मगत भाषणें किंवा त्याचे एकान्तांतले वि-
चार फार महत्वाचे असून त्यांत कवीनें आपल्या बुद्धिमत्ता-
चा खरोखर कमाल कळून सोडली आहे. हे भाग वाचकांनीं
विशेष लक्षपूर्वक वाचावे अशी त्यांस माझी सविनय प्रार्थना
आहे.

प्रस्तुत नाटकांतली वीरसेनाच्या पात्रापामूत आमर्त्या लो-
कांनीं शिकण्यासारख्या गोष्टी कोणत्या त्याचा आतां विचार क-
रूं. नाटक वाचणें व विशेषेंकडून प्रयोगतः पहाणें, यापासून क-
रमणूक व शिक्षण असे दोन फायदे आहेत. एखादा चांगला
कावि किंवा एखादा चांगला नट या दोघापैकीं प्रत्येकाच्या ठिकाणीं
दोन प्रकारचे अधिकार असतात, एक शिक्षकाचा व दुसरा म-
नोरंजन करण्याचा. नुमतें मनोरंजन करणें इतकें कठीण नस-
तें. परंतु मनोरंजनावरोबर ज्ञानप्राप्ति कळून देणें व मनावर स-
दुपदेश ठसविणें हें काम फार कठीण आहे. तेव्हां हें काम आ-
मच्या कविवर्यांनीं कसें केलें तें पाहूं व त्याच्या नाटकाचा मुख्य
भाव किंवा हेतु काय आहे तो शोधून काढण्याचा यत्न करूं.

भाइया मनें हा कविवर्य जणां प्रस्तुतकाळी जिवंत असून त्यानें आपल्या सर्वाकरितां व सर्वास उद्देशूनच हें नाटक रचिलें आहे. आणि विशेषकरून नाटकाचा नायक जो वीरसेन या पात्राचा जो जो आपण अधिक विचार करावा तो तो माइया म्हणण्याचो यथार्थता दिसते. मी म्हणतो वीरसेन नाटक ह्याणजे आमच्या देशवांधवांच्य स्थितीचें चित्र होय. कामें तें पहा. आपल्या देशातील आग्लभाम- शिक्षण मिळत असलेल्या किंवा मिळालेल्या लोकांची स्थिती अगदीं वीरसेना सारखी आहे असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. आपण आज काल शहाणे शहाणे म्हणविणारे सारे लोक वीरसेन वनून गेलें आहेत! हें म्हणणें केवळ अलंकारिक किंवा अन्योक्तीचें नाही, तर खरोखरच अशी गोष्ट आहे. वीरसेना प्रमाणें प्रस्तुत आपल्या पुढें ही कामाचे डोंगरच्या डोंगर येऊन पडले आहेत. आपल्याला अशी मोठमोठी कामें उचलावयाची आहेत कीं तीं निवळ अंगमेहनत व शारिरिकश्रम यांनींच पार पडतील—केवळ शब्दपांडित्यानें व्याख्यानांनीं व नुसत्या विचारांनीं पार पडणारीं नाहीत. परंतु आपल्या अंगीं एक दुर्गुण वीरसेना सारखाच खिलून गेल्या सारखा दिसतो आहे. तो कोणचा, तर बोलण्या प्रमाणें करणें या गोष्टीचा अभाव ! वाचालपणा पुष्कळ, पण क्रियेच्या नांवानें शून्य. वीरसेना प्रमाणेंच प्रस्तुत आपल्या मनाची सुधारणा, ज्ञानवृद्धि, अंतःकरणांतील दया, प्रेम, शान्ती इत्यादि गुणाची अभिवृद्धि करण्याकडेच आसचें सर्व लक्ष लागून गेलें आहे. विद्यासंपादनार्थ वीरसेनाप्रमाणें आपण ही शाळांतून व पाठशाळांतून परिश्रम केले व विद्वान् झालों—आपण एम ए. इत्यादि पाठशाळेतील पदव्या मिळविण्यंत मोठे तरबेज झालों, व एकमेकांशी केवळ पुस्तकी-ज्ञानसंपादनांत स्पर्धा करितों—पण शक्तिसंपादन, अधिका-रसंपादन, स्वातंत्र्यप्राप्ति यां गोष्टीं करितां जीव कोणाचे तळमळताहेत व आकाश पाताळ कोण एकाकरीती असला आहे!

परमेश्वर कृपेने आपणांस राजे माठे विचारी, शहाणे, राजका-
 र्यधुरंधर व प्रजेचे योग्य पालन करण्याविषयी उमेद बाळगणारे
 असे मिळाले आहेत. परंतु वीरसेना प्रमाणे आपण दे-
 खील 'काळाचे काटे, जुलुमी मनुष्याचा जुलूम, गर्वाने ताठले-
 ल्या माणसाकडून होत असलेली मानखण्डना न्याय मिळायला
 लागणारा अतिशय वेळ, मोठ्या हुद्यावर असणाऱ्या अधिका-
 र्यांचा भाजोरीपणा व साधुजनांचा दुर्जनांकडून होणारा छळ'
 किंवा योग्य, सहनशील मनुष्याला अयोग्य व हलकट मनुष्या
 कडून मिळत असलेले लताप्रहार, या गोष्टी मुकाद्याने मनांत
 चुरमुरे खात सहन करितों की नाही ? वीरसेनेने जसा सूड
 घेण्याचा उपाय नाटकें करून दाखविणें हा केला व जे करायचें
 तें एकीकडेच टाकलें त्याचप्रमाणें आपण ही जो काळ प्राप्त
 झाला त्याशी योग्य उपायांनीं टक्कर देण्याचें व वारा वाहील
 त्याप्रमाणें पाठ देण्याचे सोडून, मोठमोठी व्याख्यानं, निरर्थक
 सभा, अयोग्य स्मारकें करून घेऊन केवळ शब्दप्राचु-
 र्याने आपली करमणुक व आपल्या शौर्याचें व प्रतापाचें केवळ
 प्रदर्शन करितों आहों की नाही ? नवलंडाचा तरुण राणा भी-
 मसिंग हा एवढ्याशा फुटक्या कवडीच्या मोलाचा भिकार
 मुलुख किंवा जमिनीची चिरपटी केवळ महत्वाकांक्षेच्या भरींस
 पडून वीस हजार फौज घेऊन शत्रूशी लढण्यास चालला आहे
 हें उदाहरण पाहून वीरसेनाच्या मनावर जरी त्याचा क्षणभंगुर
 ठसा उठला तरी त्याची नदनुवार कृति पाहूं जातां त्याजकडे
 त्यानें अगदीं दुर्लक्षच केलें; तसेंच आपण ही इंग्लंड, जपान,
 नेपाळ, चीन, किंबहुना अमेरिका यांच्या उद्योगांचीं साहसांचीं
 व स्वर्गा देशाभिमानाची ठळक ठळक उदाहरणें दळदळीत उ-
 घड्या डोळ्यांनीं पहात असतां त्यांचा कितपत उपयोग करून
 घेत आहों ?

वीरसेनाप्रमाणेंच प्रस्तुत आमच्या पाश्चिमात्य विद्या विभूषित

‘तरुण बांड मंडळींची मनें उदास व निराश होऊन जाऊन ‘मं, रावं कां जगावं’ अशा संदिग्ध स्थितीत पडलीं आहेत. जिवा-चा कंटाळा; व्यावहारिक व सांसारिक खटपटीचा द्वेष, उद्योग-हीनता, चांचल्याचा अभाव व क्रियापराडमुखता हे दुर्गुण वीरसेनाच्या प्रमाणें अस्मद्वर्गीयांच्या हाडीं हीं अगदीं खिळून राहिले आहेत असें दिसते. वीरसेनाप्रमाणें आपणांस हीं आप-ली स्थिति वाईट आहे, असें वाटत असून वीरसेना प्रमाणेंच ती स्थिति सुधारण्याविषयीं अनेक उपाययोजना, अनेक विचार, अनेक कल्पना, केवळ मंद्या जोरावर आपण हीं करितों आहों ! वीरसेना प्रमाणें प्रस्तुत आपला हा देश, आपली हा जन्मभूमि कारागृहच भासत असून जगांत जितकं कांहीं कुचकं सडकं, नासकं, तेवढ्यानं ती व्यापून गेली आहे, असें वाटतें कीं नाहीं ? ही ‘रमणीय वसुधरा समुद्रांतल्या एखाद्या खडकासारखी भयाण व शुष्क’ दिसते कीं नाहीं ? ‘मनुष्य काय तो सृष्टिचें मुख्य सौंदर्य व प्राणिमात्रांचा मुकुटमणी’ अशी आपली एकंदर मानवजातीविषयीं पूज्य बुद्ध असतां, आपले देश बांधव आपणांस वीरसेना प्रमाणेंच मृत्तिकामय ‘मार्तारे माती !’ असे वाटतात ! वीरसेना सारखा आपणांपै-कीं प्रत्येक जण असाच शोक करीत आहे कीं ‘अरे ! चिन्ह कांहीं ठीक दिसत नाहीं, काळ मोठा विपरीत आला आहे. ‘प्रत्येकाला वीरसेना प्रमाणेंच वाटत आहे कीं ‘हे सारं निस्तरणं माझ्या एकव्या-च्याच कपाळीं यावंना?’ वीरसेनाप्रमाणें आपणही स्वसुधारणा सोडू-न देऊन, ह्यणजे बोलण्या प्रमाणें आपल्या वर्तनानें कहून दाखवि-ण्याचें तें सोडून एकंदर विश्वाच्या खटपटीचा विचार करीत बसतां. वीरसेनाला त्या लहानशा विचित्रपुगीचा कारभार व व्यवस्था उरकेना; तरी साऱ्या जगाच्या कारभाराचे विचार जसे त्याच्या मनांत घोळत, त्याप्रमाणें आम्हांस आपापल्या लहानशा कट्ट्याची व्यवस्था व सुधारणा उरकत नाहीं ‘आणखी वाढे,

गच्या सान्या विश्वाच्या उलाढालीचे विचार आम्ही करीत वमतों. वीरसेना प्रमाणे आपणही विववाविवाह, बालविवाह, स्त्रीशिक्षण, देशकल्याण, व्यापारोत्तेजन, इत्यादि महत्वाच्या प्रकरणांवर मोठमोठी भाषणे व चर्चपत्रांच्या मात्र करितों. पण आमच्या हातून त्यांतले एकही पार पडत नाही !

वीरसेनाप्रमाणेच आम्हांपैकी ही प्रत्येक मनुष्याला वाटते की, जगांत ज्या खटपटी होतात, त्यामध्ये आपली बडेज्याव, आपला स्वार्थ, आपली तारीफ अमावी व कोणत्याही प्रकारे तर्गी आपले घेवें पुढे टकलावे. असे होतां होतां स्वार्थपरायणतेला कोठे ही एवढासा धक्का बसला कीं लागलाच जिवाचा कंटाळा येतो व सर्व तुच्छ वाटावयास लागते.

वीरसेनासारखी नुसती व्यवहारशून्य विद्वत्ता आमच्या अंगी असल्यामुळे त्याचा परिणाम असा होतो की, मी सर्वज्ञ, मी जाणता, सान्या जगाच्या भाकरी भाजण्यास योग्य काय तो मी; मा हें करीन, मी तें करीन—अशा हावेरपणामुळे सर्वांच्या हात घालण्यास आम्ही उद्युक्त होतो; सरतेशेवटीं 'एक ना धड भाराभर चिंध्या' या ह्यणी प्रमाणे हाऊन आमच्या हातून कांहींच होत नाही. अशी स्थिति झाली असतां आत्मदयवज्ञा उत्पन्न होऊन व आपल्या जीविताचा तिरस्कार येऊन वीरसेनाप्रमाणेच आम्हांस असे वाटू लागते की 'आमच्या सारख्या केवळ भुईला भार असणाऱ्या प्राण्यांचा काय उपयोग ? आह्मी या जगांत असून नसून सारखेच ! आमची प्रवृत्ति विशेषे करून सार्वजनिक कामें, राजकीय कामें, मराठी भाषेची उन्नति, ग्रंथसामुग्री वाढविणे, या संबंधांत अगदीं स्पष्ट दिसते. आपले खरे सामर्थ्य किती आहे, आपली योग्यता काय, आपला आवका केवडा आहे, हें समजून, ह्यर्णजे आपल्यास आपण न ओळखून, पोकळ घमंड मारणारे मात्र दिवसानुदिवस पुष्कळ निपजू लागले आहेत. वीरसेना प्रमा-

णेंच आपलें दोष समजून आपल्या वर्तनांत बदल करण्याची
 कोणाची ही प्रवृत्ति होत नाही. वीरसेनाप्रमाणेंच आम्ही ही
 पोठमोठी बृहस्पती सारखी भाषणांवर भाषणें, उदात्त विचार,
 अचाट कल्पना, बडींबडीं कारस्थानें, वेदान्ताची रेलचेल यांची
 गदीं करून मोडतां. परंतु यापैकीं एक देखील करून दाखविणें
 म्हटलें, नुमतें शब्दपांडित्य टाकून करणी करण्याची वेळ आली
 कीं आमच्या सर्वांच्या नांग्या खाली पडतात. आम्ही विधवांचे
 कनवाळू म्हणून मोठ्या शोधक बुद्धीनें व चौकस पणानें त्या
 त्या विषयांची महाप्रमेयें काढून आम्हीं आमच्या दुःखार्णवांत
 निमग्न झालेल्या भगिनींच्या करितां हळहळतां; परंतु
 कृति करण्याची वेळ आली कीं चक्रदिशीं डोळे उघडतात.
 आम्हांला वाटूं लागतें कीं आम्ही वक्तृत्वाच्या भरांत
 व देशाभिमानाच्या आवेशांत, पूर्वीं जें बोलून गेलों तें व्यर्थ,
 फसलों रें फसलों ! तेव्हां मग आमच्या या राष्ट्रीय स्थितीची
 खरी दुर्बलता, व दशा एकदम आमच्या दृष्टोपत्तीस येते. अंतर्बाह्य
 खऱ्या स्वातंत्र्याची उत्कृष्ट इच्छा जेव्हां प्रथमतःच आम्हांत
 जागृत होते त्या वेळेस ज्या गोष्टी आम्हांस यथार्थ, सत्य, स्पष्ट,
 योग्य, खरोखर हितावह, अशा वाटतात, त्याच गोष्टी पुढें प्रचा-
 रांत आणण्याचा प्रसंग आला कीं मग आड रस्ते व पळून जा-
 ण्याचे मार्ग अम्हांस सुचतात; आणखी पूर्वींच्या त्याच गोष्टी मिथ्या,
 असत्य, अयोग्य, अहितकारी अशा भासूं लागतात. आरंभशूर, शब्द-
 शूर अशा बहादुरांवर कर्तव्य बजावण्याचा दुर्धर प्रसंग येऊन
 ठेपतो तेव्हां दौर्बल्य, मांघ, औदासिन्य, व स्वार्थपरायणता या
 दुर्गुणांचें मिश्रण हेंच कोणी एक जबर विष त्यांच्या निश्चयरूप
 देहांत भिनून त्याचा भडका करून देतें व त्यांस मारक होतें.
 लिहान अर्भकांची लग्नें झाल्यापासून फलाणे महा अनर्थ होतात
 असें लोकांच्या कानाशीं आम्ही निरंतर ओरडतां. माणसा
 माणसांचे हक्क सारखे आहेत, देशाची संपत्ति धोळविणें इष्ट आहे,

बोल्ण्याची व लिहिण्याची लोकांस मोकळीक असावी, वगैरे अनेक प्रकारें वाकपांडित्य करितों मात्र ; परंतु हीं महातत्त्वं प्रचारांत आणण्याचा प्रसंग आला ह्यणजे आमचे तेव्हांच विचारू वदलत त, आमचे वडील, भाऊ, बहिणी, आस, मित्र यांच्या पुढें कांहीं चालत नाहीं असा बहाणा करून आम्ही आपला पुनःविवाह एखाद्या कोऱ्या करकरांत अल्लड अज्ञान आठ वर्षांच्या पोरणीं लावतोः आमच्या बाळ्याची मुंज झाल्या बरोबर त्याच्या दोन हाताचे चार हात करून टाकतो, आर्तव्यां सारखे, आमचीं व आमच्या मुला बाळांचीं पोटें जळालीं पाहिजेत ह्यणून खा-विदचरणारविदीं मिलिदायमान होऊन आमच्या देशाचें खरें हित अगदीं विसरून जाऊन ' जो हुकूम ' ह्यणण्यास सिध्द होतो. सारांश, कागदाचे घोडे, व मुखाचे राऊत करून ते मोठ्या उत्साहानें नाचवितों, या शिवाय दुसरें आमच्या हातून कांहीं एक घडत नाहीं !

या प्रमाणें वीरसेन या पात्रांत आपल्या लोकांच्या प्रस्तुत स्थितीचें हुबेहुब प्रतिबिंब दिसतें कीं नाहां याचा वाकफानीच विचार करावा !

‘ ह्याज्जलिङ्ग ’ याचा प्रस्तुत नाटकाविषयीं अभिप्राय.

—००००००—

शेक्सपीअर यानें जितकीं नाटके रचिलीं आहेत त्यांत या नाटकाचें स्मरण आपणांस वारंवार होतें. या प्रपंचाच्या किंवा संसाराच्या संबंधानें विस्मयकारक विचारांनीं हें नाटक परिपूर्ण आहे व वीरसेनाच्या विपत्ती व मनोव्यार्थी एकंदर मनुष्य जातिला अनुलक्षून आपल्या समोर येतात, असा कांहीं

त्याच्या मनाचाच झोंक किंवा धर्म आहे. त्याला जें जें होतें, तें आपण आपल्याकडे लाऊन घेतां. त्याचे विचार जरी केवळ त्याला स्वतांलाच अनुलक्षून अमतात तरी ते सर्व साधारण किंवा सर्व व्यापक असे अमतात. तो एक मोठा नीति-व्याख्यानकार आहे. आणि त्याचा उपदेश विशेषे करून ऐकावासा वाटतो; कां तर आपल्या स्वतांचीं सुखदुःखें, आपले मनोविकार व आपला अनुभव याला धरून त्याचा उपदेश आहे. साधारणतः जगांत जे उपदेशक, किंवा साधू, 'लोकां सांगे ब्रह्मज्ञान आपण कोरडा पाषाण' असे आढळतात तशांतला प्रकार त्याचा नाही. इतर कवीं हून शेकसपीअर याचें हृदय फार विशाल होतें, ज्याला महात्मे असे आपण समजतां त्या पुरुषांपैकीं हा सत्कवि होता, त्यामुळे ही अंतःकरणाची उदात्त प्रवृत्ति, ही हृदयविशालता, कवीनें आपल्या इतर कृतांपेक्षां या कृतींतच फार दाखविली आहे. संविधानक फार सरळ असून प्रेक्षकांचे किंवा वाचकांचें मन मुद्दाम वेधण्याचो अथवा आकर्षण करण्याचा यत्न केलेला कोठेंही दिसत नव्हतीं. प्रसंग ठिकठिकाणीं असे आणले आहेत कीं ते सहजवृत्त्या तसेच आले आहेत. आणखी तेही कसे कीं मनुष्याचें लक्ष त्यांचेकडे सहज लागून जातें. पात्रांचे विचार, त्यांचीं भाषणें, त्यांची कृति, हीं सर्व अशीं आहेत कीं काणतीं ही माणसें त्या स्थितींत असलीं तर तसेंच कारीतील. तात्पर्य, कवीनें आपल्या उद्दिष्ट हेतूच्या परिपूर्णते कारितां विशेष म्हणून कोठेच केलेली आढळत नाहीं. आपल्यापुढें जो प्रवेश येतो तो पदातांचे जे कांहीं विचार सहज आपणांस सुचावे तेच विचार पात्रांस ही सुचतात व साधारणतः त्या स्थितींत आपण आहों अशी कल्पना केली अमतां, आपले मनोविकार जसे उचंबळावे, आपल्या हृदयांत जें कांहीं वाटावें, तेंच आपण पात्रांच्याही तोंडून ऐकतां. कल्पना केल्या

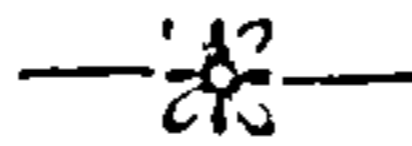
प्रमाणें फार प्राचीन काळीं विचित्रपुर्णित झालेल्या गोष्टी जर ध्यानांत आणल्या, तर बाकीचा इत्थंभूत प्रकार जसा तेथें घडला असता, तसाच तो या नाटकांत जणों उतरून घेतला आहे. अशी ही गोष्ट विचित्रपुर्णित प्रत्यक्ष घडली, असें समजून त्या प्रसंगाला आपण प्रेक्षक असतां तो सर्व चमत्कार मूर्तिमंत पाहावयास सांपडता तर मोठी मौज खरी; तथापि या नऋलेची किंवा प्रतिकृतीची गोष्ट कांहीं विशेष आहे. ती कशी, तर या नाटकांत 'दुःखाचा केवळ बाह्य प्रकार किंवा बाहेरचा डौल' दिसतो एवढेंच नाही तर आपल्या 'हृदयांत जें कांहीं होऊन गहतें व जें दाखवितां येतच नाही' तें ही दिसतें. आपण एखाद्या कागदावरची अक्षरें जशीं स्पष्ट वाचावीं तसेच अंतःकरणांतले उद्गार आपणांस स्पष्ट वाचतां येतात व पाण्याच्या मध्यभागी कांहीं कारणानें क्षोभ झाला किंवा चळवळ झाली ह्मणजे वर भराभर जे मोठमोठे बुडबुडे येतांना आपल्या दृष्टीस पडतात, त्याप्रमाणें मनांत उचळणारे ते विकार उत्पन्न होतांना मूर्तिमंत आपल्या डोळ्यापुढें दिसतात. इतर नाट्यकार मृत्ती-स्वरूपाचें भाषान्तर किंवा सुरेख रूपान्तर करून आपल्यापुढें ठेवतात, परंतु शेकसर्पांअर तर आपल्या पुढें मृत्तीचें मूळ स्वरूपच उभें करितो असें वाटतें. असा हा अलौकिक गुण या सत्कर्वीत आहे.

वीरसेन या नाटकांतिल जो नायक त्याचें पात्र फारच चमत्कारिक आहे. विलक्षण धैर्य, किंवा विलक्षण मनोनिग्रह किंवा अतिरेकाप्रत गेलेला कांहीं एक मनोविकार ज्यांच्यांत दाखविला आहे असें हें पात्र नाही, तर या पात्रांत मुख्यत्वे करून मनाची चंचलता, अत्यंतसांदग्ध वृत्ति, विचारांची सूक्ष्मता व मनाचा कोंवळेपणा, हे गुण विशेष दाखविले आहेत. प्राचीन अलंकारज्ञांनीं किंवा नाट्यशास्त्र्यांनीं नायक ज्या प्रकारची असावा ह्मणून सांगितले आहे त्याच प्रकारचा या नाटकांतिल नायक लक्ष्मण नाही कारण जगांत कोणत्याही नाटकांत

• नायकासागखा मिळणाराच नाही. प्रस्तुत नाटकांतिल नायक एक तरुण राजपुत्र, नुकताच विद्योपार्जनाचे काम कांहीं काळ पयंत एकीकडे साहून राजदरवागांत आलेला, — मी असे करीन मी तसे करीन अशी ज्याला मोठी उमेद — असे असून मन फार कोंवळें, उगीच एवढीशी कांहीं गोष्ट झाली तरी ही ज्याच्या मनाला ती अगदी लागून राहावी त्याच्यावर विलक्षण प्रसंग आलेला, दैवदुर्विलासाने अगदी गांगरून गेलेला व डोकें अगदी भणभणलेले — जो आपल्या मनांत संतत उत्पन्न होणाऱ्या विचारलहरींत सर्वथा बुडून गेलेला — असा आहे. कोणत्या चाही एका निश्चय करून त्याप्रमाणें वर्तन करणें, किंवा आपला कार्यभाग उरकून घेणें ही गोष्ट त्याच्या हातून घडणें केवळ असंभाव्यः आणखी ज्या ज्या ठिकाणी त्याच्या हातून मनांत कांहीं एक विचार आल्या बरोबर खाडिदिशीं करणी झाली असें आंढळतें तें मनाच्या झटक्या बरोबर काय उडेल तें उडेल; अशांतला प्रकार या साऱ्या नाटकांत तीन चारदांच घडला आहे. आर्जवीर्य पडद्याच्या आंत लपून बसला असता वीरसेनानें तो राजा बसला आहे असें समजून ठार मारला, हें एक स्थळ व विठोजी व संभाजी हे वीरसेनाला जिवें मारण्याच्या हेतूनें सौराष्ट्राम नेत असतां राजानें त्यांचे बरोबर जी थैली दिली, त्यांतली वीरसेनानें नावें बदललीं — हे दुसरें, आणि तिसरें, शेवटचें — म्हणजे शूसेन व वीरसेन यांचें द्वंद्व लागून वीरसेनाला वार लागला असतां व 'मी आतां फार अल्प काळांतच खास मरणार' अशी वीरसेनाची खात्री झाली तेव्हां तलवार राजाच्या उरांत भोसकली — हें स्थळ. या प्रसंगां शिवाय इतर सर्व प्रसंगां — म्हणजे जे मोठे आणीबाणीचे प्रसंग कोणत्या ज्या वेळेस आपले, कर्तव्यकर्म व जावण्याची ऐन संधी — अशा प्रसंगां गोंधळून, 'करूं कोणें नको करूं' अशा विभारांत निमग्न होऊन त्याच्या मनाची स्थिति अत्यन्त संदिग्ध होऊन जाते.

मांजरीने उंदिर धरला असतां तें त्याच्याशी पुष्कळ वेळ खेळत राहतें व खेळखेळतां पटकन् तो उंदिर पळून जातो. त्याप्रमाणें वीरसेन हा आपल्या मनांत धरलेला मुख्य उद्देश पुष्कळ वेळ घोळवात घोळवात राहून मोठे आणवाणाचे प्रसंग चुकवात आहे. कांहीं तरी कारण काढून पुनः आपला मुस्त, मंद होऊन विचारांत गर्ह होऊन जातो आणखी करायचें कृत्य विसरून जातो. अशाच निमित्तानें राजा देवपूजेत निमग्न झाला असतां त्याला हणून टाकावा तें न करितां त्यांतही चांगलें बरें पहात व मारण्याच्या कामाला ही शुभ अशुभ मुहूर्त असें करीत आपलें सूड उगवण्याचें काम त्यावेळे पेशां आणखी एखाद्या अधिक घातक वेळांवर लोटतो.

या नाटकांतील कांहीं वादविषयक गोष्टींचें उद्घाटन.

या नाटकांतील दोन पात्रें—वीरसेन व राणी यांचीं चित्रें या अति निपुण चित्ताच्यानें इतक्या खुबीनें रंगविली आहेत कीं त्यबद्दल महान महान नाट्यकलाविशारद विद्वानांमध्ये मोठे वाद पडले आहेत.

वीरसेनाचें वेड खरें किंवा खोटें या गोष्टी विषयीं मोठमोठ्य धडिंतांनीं व डाक्टर लोकांनीं पुष्कळ लिहिलें आहे. कोणी म्हणतात त्याचें वेड खरें होतें. कोणी म्हणतात खोटें होतें. या गोष्टीचा निर्णय नाटक वाचून ज्याचा त्याणें आपल्या ठिकाणीं करावा हेच योग्य. या लहानशा निबंधांत अस्तित्वाच्या पक्षांच्या ह्मणण्याचा नुसता सारांश देखील देण्यास स्थळ नाहीं. एका विद्वान् डाक्टरानें असें म्हटलें आहे कीं 'वीरसेनानें

जर खोटेंच वेड घेतलें असेल तर त्याच्या बुद्धीची व त्याच्या चातुर्याची वाखाणणी करावी तेवढी थोडीच. त्याच्या भाषणावरून व एकंदर वर्तनावरून एखाद्याला खरोखर वेड लागून तो जी कृति करतो व जें बोलतो, तसें हुबेहुब वीरसेनानें केलें आहे—तात्पर्य, वीरसेनानें जे सोंग घेतलें त्याची बनावणी त्याणें बरोबर केली आहे यांत संशय नाही. '

दुसरा प्रश्न असा उत्पन्न होतो कीं 'वीरसेनाच्या बापाचा खून करण्यांत रमाकांताला राणी सामील होती कीं काय ?'

याला नास्तिपक्षाचीं कारणें :—१ वीरसेनाला दुःख झालें तें मुख्यत्वे केलून त्याच्या आईनें रमाकांताशीं पाट लावण्यांत फार घाई केली त्यामुळे झालें. २ पिशाचानें आपल्या खुनाचा आरोप एकट्या रमाकांतावर ठेवला व वीरसेनाला 'तूं आपल्या आईस दुखवूं नको म्हणून मुद्दाम सांगितलें. ३ रमाकांताच्या एकंदर आचरणावरून राणी त्यास सामील होती असें दिसत नाही. ४ वीरसेनानें कराविलेल्या उपनाटकापासून राजासारखा राणीच्या मनावर कांहीं विशेष परिणाम झाला नाही. ५ नाटक रूप आरशांत आपला चंचलपणा पाहून व नाटकांतील राणीचे 'आपला पहिला नवरा जिला मेलीला आवडत नसेल, ती मेली त्याला ठार मारल्या खेरीज दुसरा कशाला करील ?' हे मर्मभेदक शब्द तिच्या हृदयांत भिनून तिच्या अंगाची आग केलून सोडिली असती. पण तसें कांहीं झालें नाही. ६ राणीला हें गुह्य जों जों थोडथोडे कळूं लागलें तों तों रमाकांत तिचा द्वेष करूं लागला. एवढेंच नाही—पण त्यानें वीरसेना करितां केलून ठेविलेला विषाचा विडा व झारीत ठेवलेल्या पाण्यांत विष टाकिलें होतें तें तिला ठाऊक नसून तिनें तें निर्धास्तपणें प्राशन केलें.

अस्तिपक्षाचीं कारणें :—१ आपला पूर्वीचा पाति मरून दोन महिने झाले नाहीत तोंच कारभारी रमाकांत याचें व तिचें मन जमून लागलीच पाट लागला, यावरून वीरसेनाचा बाप जिवंत

असतांच राणीचा व रमाकांताचा कांहीं लपंडाव असावा असें
 दृढ अनुमान निघते. २ पिशाचानें आपल्या खुनांत आपली रा-
 णी सामील आहे असें जरी स्पष्ट सांगितलें नाहीं तरी 'दिस-
 प्यांत सद्गुणी अशा तुझ्या आईच्या पातिव्रत्याचा भंग केला'
 असें सांगितलें. आणि 'तूं आपल्या आईला दुखवूं नको किंवा
 तिचा छळ करूं नको. परमेश्वर तिला पाहून घेईल. तिची दु-
 ष्कृत्यं तिला जाचतील व तिचीं हृदयशल्यं तिला टांचतील.'
 असें ही म्हटलें आहे (अंक १ प्र० ५). ३ वीरसेनानें राणीला
 केलेल्या कर्माचा पश्चात्ताप व्हावा म्हणून नाटक झाल्याबरोबर
 विचारलें 'आईसाहेब ! आपल्याला हा खेळ कसा काय आव-
 डला ? ' ४ वीरसेनानें स्पष्टपणें आईला दोषी ठरविलें आहे.
 (अंक ३ प्र० ४.) येथें त्यानें म्हटलें आहे:—“ भयंकर अं !
 आई, अग प्रत्यक्ष राजाला मारून त्याच्या कारभार्यावर फिदा
 होण्यापेक्षां कां भयंकर कृत्य आहे हें ! ” ५. राणीनें अंशतः
 आपण केलेला गुन्हा कबूल केला आहे. (अंक ३ प्रवेश ४.)
 येथें तिनें म्हटलें आहे: 'वीरसेना ! पुरे बाबा ! तूं माझ्या ह्या अंतः
 करणांत पुरा उजेड पाडलास ! माझ्या पापकर्मचे वज्रलेप काळे
 डाग मला स्वच्छ दिसूं लागले आहेत. '

या प्रमाणें दोन पक्षांचें म्हणणें झालें. यावरून निर्णय करूं
 जातां रमाकान्तानें जो खून केला त्यांत राणी सामील होतीच
 असें सिध्द होत नाहीं. निदान ही गोष्ट अत्यन्त संज्ञायात्मक
 दिसते. तेव्हां राणीला या संशाचा फायदा दिला असतां ती
 निर्दोष आहे असें म्हणावें लागते !

या शोकपर्यवसायी नाटकाचा शेवट कवीनें सृष्टीनियमावि-
 रुद्ध केला आहे असें कित्येकांचें मत आहे. परंतु कवीचें स्वरे
 तद्दगत अशा लोकांस कळलें नाहीं असें दिसते. ज्यांस शक्ति
 व्हावें त्यांसच शासन न होतां दुर्जनांबरोबर सज्जानांस ही शा-
 मत त्यांचे जीवें असें विमानांस विमानें जसें पाहें नाटकांत